

QƏRƏNFİL DÜNYAMINQIZI

**CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ
AZƏRBAYCAN MƏTBUATI
(1918-1920-ci illər)**

BAKİ – ELM – 2011

Elmi redaktor və məsləhətçi: ŞAMİL VƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

ALXAN BAYRAMOĞLU

4 61
f D 97

Filologiya elmləri doktoru, professor

ABİD TAHİRLİ

Filologiya elmləri doktoru

Qərənfil Dünyaminqızı.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuati

(1918-1920-ci illər), Bakı, 2011. 217 səh.

244877

ISBN 978-9952-453-42-3

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qərənfil Dünyaminqızının “Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuati (1918-1920-ci illər)” monoqrafiyasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat məsələləri ətraflı tədqiq və təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Cümhuriyyət dövründə söz, mətbuat azadlığından, hökumətin mətbuata qayğılarından, mətbuatın cəmiyyətdəki rolundan, qəzetçilik işinin spesifikasından bəhs edilir.

Əsər mətbuatla maraqlanan tarixçi, filoloq, jurnalist, müəllim və tələbələr üçün faydalıdır.

Q $\frac{452000000}{665(07)2011}$

©. Q.Dünyaminqızı, Bakı-2011

MARAQLI VƏ DƏYƏRLİ ƏSƏR HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Son illər xalqımızın tarixində və taleyində ən şərəflə mərhələ olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün müxtəlif istiqamətlər üzrə öyrənilməsinə maraq təbii olaraq, güclənmişdir. Bununla əlaqədar meydana çıxan zəruri və maraqlı araşdırmlardan biri də Qərənfil Dünyaminqızının “Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər)” adlı əsəridir. Əslində Q. Dünyaminqızının bu əsərinin ilk variantı 2005-ci ildə çap etdirmişdir. Müəllif hazırda eyni adlı əsərinin təkmilləşdirilmiş variantını çapa hazırlayıb. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuat və jurnalistika tarixindən, onun yaranmasından, demokratik cəmiyyətdə mətbuatın rolundan daha geniş şəkildə məlumat verilir.

Müəllif haqli olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə qədər Azərbaycan jurnalistikasının kecib gəldiyi tarixi, sosial, siyasi inkişaf yoluna nəzər salır və bu dövrün məhrumiyyətlər, mübarizələr dolu milli-mənəvi inkişaf yolu kecdiyini, onun jurnalistlərinin, uğur və problemləri haqqında elmi təsəvvür yaratmağa çalışır. Mövcud dövrə və materiala bələdliliyi ilə yanaşı, onlara aydın elmi mövqedən yanaşa bilməsi Qərənfil xanıma qarşısına qoyduğu məqsədə catmağa imkan verir. Q. Dünyaminqızı Cümhuriyyət tariximiz kimi, bu dövr mətbuatımızın inkişaf problemlərini də ümummilli tariximizdən ayırmır.

Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə yaxşı bəllidir ki, 1917-1920-ci illərin həqiqətləri uzun müddət milli ictimai və siyasi düşüncə dövrüyyəsindən kənarda qalıb, bu illərin əhatə etdiyi tarixin faktları “qadağan zonasının gerçəkləri” olaraq arxiv günlərində qalıb. Qərənfil Dünyaminqızının həmin gerçəklərə müasir müstəqillik işığında aydınlıq gətirməsi, tədqiqatında ırs-

varislik əlaqələrinə əsaslanması və özünün müəllif mövqeyini ifadə etməsi diqqətə layiqdir. Ən vacib olan isə odur ki, tədqiqatçı faktlara, hadisələrə, problem və şəxsiyyətlərə azərbaycançılıq ideyasının prinsipləri əsasında qiymət verir, onları obyektivlik və tarixilik baxımından araşdırır. Əsərdə dövrün mətbuatı haqqında yalnız zəngin məlumat verilmir, həm də onlar ümummilli mədəni inkişaf kontekstində təhlil olunur, yenidən qiymətləndirilir. Bəllidir ki, sovet hakimiyyəti illərində AXC dövrü ilə bağlı araşdırmalarda marksist-leninçi materialist metodologiyanın tələbləri rəhbər tutulur, yanlışlıq, siyasi təəssüb hökm süründür. Bu və buna oxşar halların aradan qaldırılması baxımından da əsər mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xanım tədqiqatçı XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik və tərəqqi hərəkatının məntiqi davamı və nəticəsi olan Cümhuriyyət dövrünün mətbuat problemlərini hərtərəfli şəkildə işıqlandırmağa çalışır. Bunun üçün diqqəti birinci növbədə dövrün sosial-siyasi və mənəvi-psixoloji hadisələrinə yönəldir. Həmin hadisələrin dövrün mətbuat səhifələrindəki əks-sədasının mənzərəsini araşdırır. O eyni zamanda mətbuatın maliyyə, texnika, senzura çətinliklərini diqqətdən qaçırırmır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığının ilk günlərindən mətbuatın qayğılarını həll etmək cəhdlərini, bu sahədə qəbul edilən qanunvericilik aktlarını və s. təhlil edən müəllif qarşısına qoyduğu elmi məqsədə əsasən nail olur, zaman, mətbuat, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin mənzərəsini verə bilir, eyni zamanda Cümhuriyyət dövrü jurnalistikamızın mövcud milli ənənələr üzərində davam etdiyini xüsusi vurgulayır. Tədqiqatçı milli tarixi taleyimizin qorunması və uğurlu gələcəyində jurnalistikyanın, bütövlükdə mətbuatın əhəmiyyətini qiymətləndirir. Qarşılıqlı olaraq, tarixin tələbi ilə mətbuatımızın həmin dövründə baş verən milli, əxlaqi, sosial, siyasi keyfiyyət dəyişikliyinin xüsusiyyətləri və istiqamətləri haqqında da aydın elmi təsəvvür yarada biliib.

Qərənfil xanım Cümhuriyyət dövründə bir çox mətbuat orqanının öz nəşrini davam etdirməsi, onların bəzilərinin öz yerini yeni keyfiyyətdə üzə çıxan ardıcıllarına, davamçısına verməsi halları (məsələn, "Açıq söz" və "İstiqlal" qəzetləri kimi) ilə yanaşı, yeni yaranan mətbuat orqanlarından da ("Azərbaycan", "Bəsirət", "Övraqi-nəfisə" və s.) ətraflı söhbət açır. O, bəhs etdiyi mətbuat orqanlarının ideya istiqamətindən və programından söhbət açarkən, həmin nümunələrin arxasında dayanan milli-demokratik və siyasi qüvvələri də nəzərdən qaçırırmır. Nəticədə oxucunun gözü qarşısında Cümhuriyyət dövrünün mətbuatı ilə birlikdə sosial-siyasi qüvvələri və onların fəaliyyətlərinin istiqamətləri, xarakteri (bolşevik, müsavat, mədəni-maarif, ədəbi-bədii və s.) də canlanır.

Müəllif təkcə ictimai-siyasi yönümlü mətbuat orqanlarından yox, ədəbi-bədii, elmi-pedaqoji, habelə humanitar xarakterli nəşrləri də nəzərdən qaçırımayaraq, dövrün mətbuat və ictimai-mədəni düşüncə mənzərəsi haqda dolğun təsəvvür yaratmağa çalışıb. O, fikir və qənaətlərini irəli sürərkən konkret faktlara, zəngin arxiv sənədlərinə, dövrü mətbuat nümunələrinə və özündən əvvəl bu məsələyə toxunan tədqiqatçıların elmi-nəzəri mülahizələrinə istinad edir. Ona görə də əsər bütövlükdə dolğun təsir bağışlayır və Azərbaycan mətbuatı üçün böyük əhəmiyyəti olan bir dövrün tarixi mənzərəsi, həmçinin müəllifin işgüzarlığı, tədqiqatçılıq məharəti, ümumi intellektual səviyyəsi barədə xoş təəssürat yaradır. Əsərin oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacağına inanırıq və müəllifə bu yolda daha böyük uğurlar arzulayıraq.

Şamil Vəliyev

BDU-nun Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları
kafedrasının müdürü, filologiya elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ APARAN YOLLAR

*“Gəliniz əsirlərlə millətin ürəyində
daş bağlayan dərdlərini açıb tökək”*

Mirzə Cəlil

“XX əsr Azərbaycan xalqının oyanma dövrüdür. Bu vaxta qədər gah İranın, gah da Rusiyanın təsiri altında qalmış, soyulub soğana dönmüş Azərbaycan yavaş-yavaş özünə gəlmış, keçən əsrдə M. F. Axundov və H. Zərdabi ənənələri üzərində möhkəmlənmiş ... bu proses durmadan irəliləmişdi”. Bu möhkəmlənmə və irəliləmə daha çox özünü mətbuatla əks etdirmişdir. Çünkü mətbuat xalqın sosial-mədəni, milli-mənəvi istiqamətləndirilməsi məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır və izləyir. Tədqiqatçıların təbirincə desək: “dövrün nəbz döyüntüleri mətbuatda” duyulur, əks olunur. Deməli, mətbuatımızın tarixi, həm də həmin dövrün tarixi ilə bağlıdır. Ona görə də mətbuatımızın tarixi də düzgün və dəqiqlik tədqiq edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, “dövrü mətbuat dövrün kollektiv yaddaşıdır, hadisələrin yazılı salnaməsidir”. Bu salnamənin şərəfli səhifələrindən biri də 1918-1920-ci illərdir. 1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının müstəqil dövlətçilik, azadlıq, istiqlal tarixində en fərəhli, en munis bir dövrdür. Bu illər Azərbaycan xalqının tarixinə mədəni quruculuq dövrü kimi daxil olub. İstiqlal bəyannaməsi ilə başlanan rəsmi demokratik dövlətçilik kursu ictimai-siyasi sistemin əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən program kimi ölkədə həm də milli mədəni tərəqqinin təkanverici bazası oldu. Məhz milli ziyali elitanın başçılıq etdiyi bu hərəkat cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin aktiv və intensiv şəkildə inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Siyasi, hüquqi, iqtisadi baza ölkədə mədəni həyatın inkişafına öz müsbət təsirini çox qısa zamanda göstərdi. Elm, təhsil, teatr, incəsənət və ədəbiyyatla yanaşı, onlara müsbət təsir göstərən jurnalistika dönyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsindən faydalanaqla xüsusi keyfiyyət mərhələsinə daxil oldu.

Milli mətbuatımızda dərc olunan müxtəlif səpgili, müxtəlif həcmli materiallar bir daha təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illər xalqımızın mədəni həyatında xüsusi bir mərhələdir və bu mərhələdə jurnalistikyanın da özünəməxsus yeri var.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mətbuatı tarixində 1918-1920-ci illər bütün əvvəki dövrlərə nisbətən ən yüksək inkişaf mərhələsidir və xalqımızın jurnalistika tarixində önəmlü yer tutur. Çünkü bu dövrün mətbuatı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından çox fərqlənir. O illər mətbuatımız milli mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi kimi, Azərbaycanın canlı salnaməsinə çevrildi. Çox qısa bir müddətdə ölkədə yüzə yaxın müxtəlif məzmunlu qəzet və jurnal çap olundu. Əslində, AXC dövrü mətbuatının səciyyəvi xüsusiyyətləri yalnız onun say göstəricisində deyildir. Burada əsas ideya məzmun zənginliyi idi. Bütün bunlara görə bu mətbuatın tarixini sistemli şəkildə öyrənmək, aparılan tədqiqatları saf-çürük etmək çox vacibdir. Məhz bu yolla Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi və mənəvi inkişafının hansı mərhələlərdən keçdiyini aydınlaşdırmaq və sübut etmək olar. Çünkü bu dövrə Azərbaycan ziyalıları jurnalistikyanın köməyi ilə romantik maarifçilikdən realist maarifçilik səviyyəsinə yüksəlirlər. Cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması da ən çox bu dövr mətbuatının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Şərqdə və Türk dünyasında ilk demokratik türk dövləti idi. Bunu fəxrlə qeyd edən M. Ə. Rəsulzadə yazırı: "İnkişafa meylli olduqlarını göstərmək üçün bu, kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır". Amma onu da qeyd edək ki, bu dövlətin yaradılması məhz Azərbaycan mətbuatının uzun illər apardığı ideya və məfkurə mücadiləsinin məntiqi nəticəsi oldu. Bu zaman Azərbaycan mətbuatı öz inkişafında

mədəni maarifçilikdən milli- mədəni dırçılışə, milli oyanışdan milli azadlıq hərəkatına doğru zəngin bir yol keçdi. Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin həm qaynağı, həm də geniş xalq kütłəsi içərisində təbliğatçısı olan jurnalist zümrəsi milli hərəkatın önündə gedir, onun istiqamətləndiricisi rolunda çıxış edirdi. Elə ona görə də Azərbaycan Demokratik dövlətinin qurulmasında Azərbaycan jurnalistikasının xidmətləri çox böyükdür. Bu möhtəşəm dövr Azərbaycan mətbuatı tarixində özünəməxsusluğunu ilə seçilərək xalqın ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi, ədəbi azadlığı tarixində çox mühüm işlər görüldü. Xalqın milli arzularının və istəklərinin ifadəcisi olaraq ətrafında dövrünün nüfuzlu ziyyallarını birləşdirdi.

M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, S. Mümtaz, C. və Ü. Hacıbəyli qardaşları, H. İ. Qasımov, X. İbrahim, Ş. Rüstəmbəyli, H. Ağayev, F. Xoyski, N. Yusibbəyli, Ə. M. Topcuباşov, S. Hüseyin, C. Cabbarlı, Ə. Cavad, H. Cavid, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ö. F. Nemanzadə kimi dövrün böyük qələm və əqidə sahibləri mətbuat vasitəsilə xalqı milli özünüdərkə, özünəqaydışa çağırırdı.

Bildiyimiz kimi, 1920-ci il aprel işgalindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayarkən bu əqidə və məslək sahiblərinin eksəriyyəti “xalq düşməni”, “vətən satqını” kimi adlandırıllaraq təqiblərə, sürgünlərə, mühacir həyatı yaşamağa məruz qaldılar. Özləri kimi fəaliyyətləri də vətəndə “qara siyahıya” düşərək yasaq oldu, 70 il ərzində kommunist rejiminin amansız cəza-repressiyasına məruz qaldı.

Bu haqda istiqlalımızın bayraqdarı M. Ə. Rəsulzadə yazırırdı: “Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər “Müsavat dövrü” deyirlər. Fəqət xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”.

Təlatümlü, ziddiyyətli hadisələrlə dolu olan 20-ci yüzilliyin əvvəlləri kimi, sonu da mürəkkəbliyi, ziddiyyətliliyi ilə tarixə düşdü. Prof. Ş. Hüseynov demiş: “80-ci illərin ortalarından

yuxarılardan başlayan “yenidənqurma”, “aşkarlıq”, “yeni düşüncə” hərəkatı möhkəm və sarsılmaz görünən Sovet imperiyasını çalxaladı, aşağıları güclü laxlatdı... Bir ideologiyanın, bir partianın, bir mülkiyyət formasının diktaturasına son qoyuldu”.

Xalqımız öz tarixinə, keçmişinə, milli azadlığına, müstəqilliyinə can atdı. Milli azadlıq tariximizin ən şərəfli dövrü olan 1918-1920-ci illərə maraqla daha da çoxaldı. Milli dövlətçilik, azadlıq tariximizi eks etdirən onlarla, yüzlərlə məqalələr, monoqrafiyalar, əsərlər yazılmaga başlandı.

İstər əsrin əvvəllərində, istərsə də bu gün milli mətbuatımız müstəqil dövlət, sivil demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmaqla yanaşı cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin etmək üçün mübarizə aparıb. Bu gün Azərbaycanda qəzetçilik işinin milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanması, ictimai-siyasi dəyərlərin daşıyıcısına çevrilmesi bir daha sübut edir ki, milli mətbuatımızın bu sahədə zəngin təcrübəsi var.

Hələ XX əsrin əvvəllərində mətbuatın ictimai-siyasi həyatda, millətin oyanışında oynadığı rolunu M. Ə. Rəsulzadə belə qiymətləndirirdi: “Mətbuatın təsisini ilə Zaqqafqaziyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyor. Qəzətin bu günki millətlərin təşəkkülündə oynadıqları rolu məlumdur, onlar xalqda milli duyğuları oyandırıv”.

Bu, 1988-1990-cı illərdə də belə oldu. Xalq bir daha öz tarixinə, azadlığına qovuşmaq üçün mübarizəyə qalxdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuati 1918-1920-ci illərlə 1988-1990-cı illər arasında bir mənəvi körpü yaratdı. 1988-1990-cı illərdə başlanan milli azadlıq uğrunda mübarizənin başında bilavasitə 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi mətbuat dururdu. Doğrudur, qəliblənmiş sovet mətbuatından milli demokratik mətbuata keçid böyük çətinliklər bahasına başa gəldi. 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, 1988-1990-cı illər də çox çətin və ziddiyyətli bir dövr idi. Xalq öz milli müstəqilliyini əldə etmək üçün zamanın, dövrün tələbi ilə mübarizəyə qalxdı. Tarix xalqımızı çətin bir imtahana çəkirdi, müstəqil bir xalq kimi

yaşayıb-yaşamamasına qadir olub-olmaması üçün hökm çıxarırdı. Bu imtahandan üzü ağ çıxməq üçün xalq öz keçmişinə nəzər salaraq klassiklərindən bəhrələnməyə üz tutdu. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi Azərbaycan istiqlalını, dövlət müstəqilliyini bərpa emək üçün uzaqgörən ziyalılar, ən kəsərli silah kimi mətbuatı sarılıraq hər bir çətinliyə dözdülər. M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məhəmmədzadənin, Ə. Hüseynzadənin, Ə. Ağaoğlunun, Ü. Hacıbəylinin, M. Cəlilin əqidəsinə sadıq qalaraq sözləri və əməlləri ilə mübarizəyə qalxdılar. İstiqlaliyyətimiz, azadlığımız uğrunda mübarizənin ideya-mənəvi əsasları yarandı.

Beləliklə, mətbuatın köməyi ilə Azərbaycan cəmiyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Doğrudur, ictimai-siyasi, ədəbi-mənəvi mühit birdən-birə dəyişmədi. Lakin mətbuatın belə güclü təsiri ilə həyatın bütün sahələrində oyanış hiss edilir və artıq hadisələrin idarə edilməsi öz məcrasından çıxırı. Yenə də əsrin əvvəllərində olduğu kimi mənəvi əsasların hazırlıq dövründə ictimai-siyasi ideyaların əsas daşıyıcısı yenicə yaranan milli mətbuat oldu. Ona görə bu gün də istiqlalımızı və azadlığımızı qoruyub saxlamaq üçün 1918-1920-ci illər fealiyyətdə olan milli ruhlu mətbuatın müsbət təcrübəsindən (xüsusən də milli publisistikasından) yetərinçə bəhrələnməliyik.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi fikrində özünü göstərən bütün məsələlər imperiya siyasətinə qarşı narazılıq, milli özünüdərk, milli azadlıq uğrunda yeni mübarizə istiqaməti publisistikanın mövzu dairəsinə çevrilmişdir. 1980-cı illerin sonunda milli-azadlıq hərəkatı zamanı Azərbaycan ziyalıları öz yolunu, tarixini aydınlaşdırmağa üz tutarkən ilk növbədə klassik publisistikaya müraciət etdi. Elə bunun görə 1918-1920-ci illər Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı Azərbaycan jurnalistikasının mühüm inkişaf mərhəlesi olduğu üçün elmi ictimaiyyətin diqqətinə catdırmalıdır.

Arxiv materialları və aparılan araşdırmlar da bir daha təsdiq edir ki, Xalq Cümhuriyyəti dövrü jurnalistikası milli dövlət quruculuğu prosesində həmişə ön mövqedə dayanırdı və Azərbaycan milli mətbuatının uğurları da birbaşa Azərbaycanın

istiqlalı, dövlət müstəqilliyi ilə bağlı idi. Odur ki, sözügedən dövr, onun mətbuatı bütün incəliyinə qədər tam, əhatəli öyrənilməli, kiçik detallarına qədər təhlil olunmalı və ən başlıcası bizlərə ibrət dərsi olmalıdır. Bunun üçün birinci növbədə həmin dövrün milli ruhlu demokratik jurnalist və publisistlətinin fəaliyyəti (M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, Ü. və C. Hacıbəyli, Ş. Rüstəmbəyli, M. H. Zeynallı, H. İ Qasimov, Ə. A. Müzniib, H. Z. Eyvazov, X. İbrahimov, S. Mənsur, M. Ə. Sidqi, S. H. Sadiq, Ə. Abid və b.), həm də ayrı-ayrı mətbuat organlarının fəaliyyəti (“Azərbaycan”, “Acıq söz”, “Bəsirət”, “Əfkari-mütəəllimin”, “İstiqlal”, “Millət”, “Müsəlmanlıq”, “Mədəniyyət”, “Qurtuluş”, “Məktəb”, “Övraqı-nəfisə”, “Türk sözü”, “Gənclər yurdu” və s.) müstəqil şəkildə obyektiv olaraq tədqiq olunmalıdır.

Tariximizin və taleyimizin ən şərəflə dövrü olan 1918-1920-ci illərin həqiqətləri 70 il xalqdan gizli saxlanıb, daha doğrusu, birtərəfli, qərəzli şəkildə tədqiq edilərək təhqir və tənqid hədəfinə cevrilib. Bu haqda mühacir mətbuatının görkəmli tədqiqatçısı f. e. d. Abid Tahirli yazır: “Xalqımızın və dövlətimizin müstəqilliyi, azadlığı uğrunda alovlu mübarizələr aparmış, 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri illər boyu xalq düşməni damgası ilə lənətlənmişlər. Bunun üçün sovet hökuməti böyük təbliğat maşınıni işə salmış və hər vasitədən istifadə etməyə çalışmışlar”.

Halbuki, uzun illər müstəqillik hüququndan məhrum edilən, xalqımız məhz bu illərdə istiqlaliyyət qazanaraq öz müstəqil dövlətini - Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaradıbdır. “AXC dövrü Cənubi Qafqazdakı tarixi Azərbaycan torpaqlarının 113,9 min kv. km. əhatə edirdi. Əhalisi isə 3,3 milyondan çox olub. Dövlət hakimiyyəti üç qoldan: Parlament, Hökumət, Məhkəmə hakimiyyətindən ibarət idi. Dövlət Parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarlar əsasında idarə olunurdu. Parlamentdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən sayıları çox az olan xalqlar da öz deputatları ilə təmsil olunmuşlar (türk-müsəlman əhali-80, ermənilər-21, ruslar-10, almanlar-1, yəhudilər-1, gürcüler-1, polyaklar-1, Bakı

həmkarlar ittifaqları-3, Bakı Neft Sənayeçiləri İttifaqı-2). İcra hakimiyyəti hökumətə məxsus idi".

Bəzən Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixini XX əsrə məhdudlaşdırırlar. Lakin bu yanlış fikirdi. Çünkü, 1918-1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk xalqları tarixinə birinci müstəqil dövlət kimi daxil olub. Məlumdur ki, türk xalqları qədim və yeni tarixin heç bir dövründə dünya meydanında müstəqil dövlətsiz olmayıblar. Bunu məşhur türk tarixçisi Mustafa Yaziçi da təsdiq edərək yazır: "Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) tarixdə qurulan türk dövlətləri sırasında 114-cü sıranı almaqdadır. Bundan qabaq isə Azərbaycan beş dəfə müstəqil dövlətçilik həyatını yaşamışdır". Bu isə digər türk xalqları kimi Azərbaycan xalqının da milli müstəqillik ideyalarının yaranmasını şərtləndirən amillərdən biridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik arzusunu daha da gücləndirdi. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qəlbində yaşatdığı milli azadlıq, suveren dövlətçilik arzusunun gerçek ifadəsi olan və ömrü cəmi 23 ay çəkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ürəklərdə elə bir məşəl alovlandırdı ki, təqribən 70 il ərzində hökmranlıq edən totolitar kommunist rejiminin amansız cəza repressiya maşını da bu məşəli söndürə bilmədi.

Professor Ş. Hüseynov demiş: "...bu bir həqiqətdir ki, müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası olmasayı, indiki müstəqil Azərbaycan da yaranmazdı. Bu gün bu müstəqil dövlətimizi yaşatmaq üçün o illərdən çox şeyi öyrənməli, xüsusən də mili mətbuatının təcrübəsi öyrənilməli və davam etdirilməlidir".

Biz yuxarıda da qeyd etdik və yenə də döñə-döñə qeyd edirik ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasında, ideyalarının təbliğində 1918-1920-ci il milli demokratik mətbuatının ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük əməyi olub. Amma onu da qeyd edək ki, bu mətbuat da birdən-birə yaranmadı. XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik və tərəqqi hərəkatının məntiqi davamı və nəticəsi olan Cümhuriyyət

dövrünün mətbuatı yaranana kimi uzun bir yaradıcılıq yolu, inkişaf mərhələsi keçdi. Təbii ki, bu inkişafa ölkədə baş verən ictimai-siyasi, mədəni hadisələr də təkan verdi. Ona görə də çox qısa da olsa XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən mühüm siyasi-ictimai, mədəni -ədəbi və iqtisadi hadisələrə, onların inkişafına nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Əks təqdirdə cərəyan edən hadisələrin mahiyyətini, miqyasını təsəvvür və təqdim etmək xeyli çətin olar.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan jurnalistikasının ədəbi-ictimai fəaliyyət növü kimi yaranması və formallaşmasının ilkin mərhələsi XIX əsrə təsadüf edir. Bu ərin başlangıcında Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti olduqca mürəkkəb bir durumda idi; siyasi strukturuna görə çoxsaylı xanlıqlara parçalanmış, Səfəvilər dövründəki vahid Azərbaycan dövlətinin mərkəzləşmiş idarə sistemi sıradan çıxmış, hərbi-siyasi institutlar mövcudluğunu saxłasa da, xarici müdaxilənin qarşısını almaq üçün zəruri olan güclü və birləşmiş ordu hazırlaya bilməmişdir. Siyasi və iqtisadi birliyin parçalanması nəticəsində ölkədə tənəzzül proses günü-gündən güclənir, həm siyasi, həm də iqtisadi böhranla üzərən ölkə düşmənə qarşı birgə mübarizəni təşkil etməkdə aciz idi. Təbii ki, bütün bunlar ölkənin siyasi-iqtisadi durumuna təsir etdiyi kimi mədəni inkişafına da öz mənfi təsirini göstərirdi. Sosial-mədəni integrasiyanın zəif olduğu bu dövrdə digər ölkələrdə əldə olunan elmi-texniki tərəqqinin naliyyətləri Azərbaycana çox gec gəlib çatırdı.

XIX ərin birinci yarısında Bakı hələ də yeni mədəni təsirlərdən uzaq olan əyalət şəhəri idi. Əhalinin əsas hissəsi savadsız olaraq qalırıldı. Şəhərdə cəmi bir neçə məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1859-cu ildə Şamaxı zəlzələsindən sonra Bakı quberniya mərkəzi oldu. Artıq XIX ərin ikinci yarısına doğru Bakıda əhalinin sayı sürətlə artmağa, neft müəssisələri çoxalmağa başladı. Şəhərin sürətli inkişafi, neft istehsalının durmadan artırılması, neft emalı zavodunun və digər sənaye müəssisələrinin açılması, ticarət həyatının canlanması, başqa şəhərlərle

əlaqələrin genişlənməsi şəhərin ictimai-siyasi, mədəni həyatına da təsir göstərdi.

1870-ci illərdə Bakıda idarəetmənin ictimai orqanı-Şəhər Duması fəaliyyətə başladı. 1893-cü ildə ilk dəfə Bakı-Tiflis dəmir yolu xəttinin inşası şəhərin sənaye və ticarət əlaqələrini gücləndirdi. Elə həmin ildə böyük maarifpərvər insan Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən ilk teatr binası tikilərək istifadəyə verildi. Professor Yaşar Qarayev bu mərhələni bələ xarakterizə edir: “Əsrin ortalarında milli realist dramaturgiyanın və milli maarifçi-fəlsəfi-estetik fikrin tarixində, ümumiyyətlə, Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında üç mühüm hadisə baş verir: 1873-cü ilin martında H. Zərdabinin və H. Vəzirovun rəhbərlik etdiyi ilk teatr truppasının ifasında göstərilən “Sərgüzəsti-vəziri-xani-Lənkəran” tamaşası ilə birinci dəfə olaraq realist milli professional teatrın pərdəsi qaldırıldı, 1875-ci ilin iyun ayında H. Zərdabinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin ilk nömrəsi ilə Azərbaycanda dövrü demokratik mətbuatın ilk səhifəsi açılır, 1877-ci ildə yeni tipli ilk rus-müsəlman məktəbi (S. M. Qənizadə və M. Mahmudbəyov) yaranır”. Bir sözlə, XIX əsrin II yarısında mədəniyyət bilavasitə şəhərin iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə idi. Xüsusilə, maarifçilik ideyalarının yayılmasından sonra mədəniyyət sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı.

Avropa və Asiyanın qoşağında yerləşən qədim Bakı Xəzər sahilində ən iri liman və sənaye şəhəri kimi diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Bir sıra ölkələrin geosiyasi maraqlarının nəzarəti altında olan Bakıya daha çox diqqət və təzyiq Çar Rusiyası tərəfindən idi. Xəzəri öz daxili dənizinə çevirmək, Qafqazı zəbt etməklə cənuba doğru yol açmaq və Orta Asiyani da əla keçirmək üçün yeni istinadgah qazanacağına inanan Çar Rusiyası hər vasitə ilə Bakını öz təsiri və təzyiqi altında saxlamaq üçün daha çox xalqı istismar etməyə güc verdi.

Çar Rusyasının işgalindən sonra ölkədə vəziyyət ikiqat ağırlaşdı. Hökumətinin təyin etdiyi iri məbləğli xərracı ödəmək

xalqı daha dözülməz hala saldı. Yerlərdə hökumətin amansız rejiminə qarşı etiraz dalğaları (Şəkidə, Balakəndə və s.) başladı. Bu zaman Çar ordusu xalqa qarşı çox amansızcasına rəftar etdi. Lakin bu etirazların arası kəsilmədikdə Rusiya və onun çinovnikləri xalqı əsarətdə saxlamaq üçün təkcə zor üsulundan istifadənin lazımı nəticə vermədiyini görərək qismən lazım gələndə siyasi, mədəni təsisatlara da imkan verməyə məcbur oldu. I Pyotrdan başlayaraq dövlətçilik işində qəzətdən istifadənin müsbət nəticələr verdiyinin əyani şahidi olan rus məmurları bütün Zaqqafqaziyada da həmin metotdan istifadə etməyi zəruri saydilar.

Elə bu məqsədlə Tiflisdə 1828-ci ildə rus dilində ilk mətbuat orqanı olan "Tiflisski vedemostı" qəzeti nəşrə başladı. Daha sonra isə 1838-ci ildə "Zaqaf-kazski vestnik" çap olunur. Bu qəzet Azərbaycan dilində "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" adı ilə də buraxılmışdır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hər iki qəzet Azərbaycan ziyahlarının fəallaşması və gələcək fəaliyyətləri üçün stimul yaradırdı. Düzdür, bu sahədə daha çox ruslara, ermənilərə və gürcülərə yer verilirdi. Lakin qisməndə olsa azərbaycanlıların da burada müəyyən iştirakı təmin olunurdu. Məsələn, həmin qəzetlərdə A. Bakıxanovun və M. F. Axundovun müəyyən dərəcədə iştirakı bu qənaətə gəlməyə imkan verir. M. F. Axundovun M. Ş. Vazehlə 1840-ci ildə mətbəə yaratmaq təşəbbüsünü də mətbuat sahəsində atılan ilk addımlarla bağlamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, Tiflis ədəbi mühitinin o dövr Azərbaycan ziyahlarının yetişməsində və milli mətbuatının yaranmasına çox böyük rolü olub. Ona görə də milli dövr mətbuatının yaranmasına qədər Azərbaycan jurnalistikasının inkişafının ilk mərhələsi aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər: Azərbaycan jurnalistikası XIX əsrin birinci yarısında təcrübə məktəbi keçir; bu, əsasən, Tiflis ədəbi mühitində aiddir. Bu dövrdə Azərbaycan jurnalistikasını A. Bakıxanov, M. Ş. Vazeh, M. F. Axundov və b. təmsil edirlər.

Beləliklə, Azərbaycanda jurnalistika məktəbinin əsası qoyulur və Azərbaycan ziyalısı qəzet buraxmaq üçün səy göstərir. Onların arasında ictimai fikir tariximizdə əvəzsiz xidmətləri olan M. F. Axundovun da özünəməxsus yeri var. O, “elm və maarif bütün xalq arasında, aşağıdan tutmuş yuxarıya qədər, varlıdan tutmuş yoxsula qədər istisnasız olaraq hamının arasında yayılmalıdır” prinsipini mətbuatdan da tələb edirdi. 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana yazdığı məktubunda isə satirik mətbuatın əhəmiyyətini qeyd edən M. F. Axundov ümumən XIX əsr Azərbaycan jurnalistikasının formallaşmasında silinməz iz buraxdı.

“Əkinçi” (1875-1877) qəzeti nə qədər Azərbaycanda ana dilində qəzətçilik ənənəsi zəif olsa da, publisistika sahəsində müəyyən addımlar atılmışdı. Tədqiqatçı alim N. Axundovun yazdığı kimi, Azərbaycanda “Əkinçi”yə qədər “elmi, ictimai-siyasi, ədəbi, tarixi publisistika S. Ə. Şirvani, A. Bakıxanov, M. Kazimbəy, M. F. Axundov və bir çox b. maarifçilərin fəaliyyəti sayesində əvvəl rus mətbuatı vasitəsilə Qafqazda, sonra Rusiyada və Qərbi Avropada şöhrət qazandı. Bu dövrdə XIX əsrin ortalarından başlanan maarifçilik hərakatı inkişafın ən yüksək mərhələsinə çataraq məzmun və keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoydu. Maarifçilik hərəkatı ilə yeni siyasi görüşlər arasında yaxınlıq olduğundan bir növ onların sintezindən yaranan ortaq mövqelər meydana gəldi.

Məlum olduğu kimi, hər hansı ədəbi cərəyanın, yaxud yaradıcılıq metodunun prinsiplərini müəyyənləşdirərkən insan və onun cəmiyyətdə mövqeyi, konkret tarixi şəraitlə münasibətinin başa düşülməsi, təsvir edilməsi əsas götürülür. Azərbaycanda da maarifçiliyin, maarifçi realizmin bir metod kimi formallaşması üçün maarifçilik məfkurəsinin başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşirdi.

Fransız və rus maarifçiləri tərəfindən irəli sürülən, fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılan “təbii hüquq”, “təbii insan” təlimi Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşünün, estetik baxışlarının formallaşmasında həllədici rol oynayırdı. Azərbaycan maarifçiləri J. J. Russo kimi “təbii qanunlar”的 mövqeyindən

Çıxış edərək insən və onun cəmiyyətdə mövqeyi məsələsini həll etmək istəyirdilər.

Bunun nəticəsi idi ki, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda maarifpərvər ziyalıların çoxalması ictimai fikrin inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi. Xalqı gerilikdən xilası etmək üçün çalışan görkəmli ziyalılardan biri də H. Zərdabi idi. Uzun illər çəkdiyi bir çox çətinliklərə baxmayaraq 1875-ci il iyulun 22-də “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə başlamaqla Azərbaycanda milli mətbuatın əsasını qoyma. Maarifçilik ideyalarının təbliği ilə kifayətlənməyən “Əkinçi” azad və milli dövlət qurmaq ideyasını təbliğ edərək yazırırdı: “Millət, dövlət qeyrəti çəkən qardaşlar, gərək xəyalət-qəvaidi-mövhumiyyəti kənara qoyub, bacarıq və qüvvə sahibləri əsbab, aləti-tərəqqiyət və məktəbxanələr bina edib, maşın və ustadlar gətirib ətraflı qaidəyi-ülüm ilə tərbiyyət etsin, ta kəm-kəm xəlq bəxəbər olub, öz məaş ədbanlarına lazımlı işləri əmələ gətirsinlər”.

Təbii ki, bu səpgidə olan yazılar Çar senzurasının diqqətindən kənar qala bilməzdi. Elə ona görə də Azərbaycanda milli-ictimai şüurun inkişafında böyük rol oynayan “Əkinçi” üzərində nəzarət və cürbəcür təzyiqlər getdikcə gücləndi və qəzet bağlandı. (Bu haqda ətraflı “Söz, mətbuat, azadlığı uğrunda mübarizə və AXC dövrü mətbuat” bölümündə bəhs edəcəyik). “Əkinçi” bağlandıqdan sonra ziyalıların Azərbaycan dilində qəzet yaratmaq istəkləri bir müddət uğursuz nəticələnsə də, sonrakı illərdə “Ziya”, “Ziyavi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanları fəaliyyət göstərdi.

Bütün bunların təsiri nəticəsində milli jurnalistikyanın yaranması ilə nəticələnən XIX əsrin sonuncu rübü . aşağıdakı keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

1. Dövri mətbuat xalqın həyatına daxil olur. Mətbuat orqanı xalqa söz demək tribunasına çevrilir. Geniş kütlələrə müsbət istiqamətdə təsir göstərən vasitə olur;
2. Qəzetçilik sahəsi və jurnalist peşəsi yaranır. Azərbaycanda milli jurnalist kadrları yetişir;

3. Qəzətin formatı və həcmi dəyişilir; Jurnal nəşri təcrübədən keçirilir;
4. Tərtibat işinin təkmilləşməsi, qəzet şöbələrinin çoxluğu və rəngarəngliyi baş verir;
5. Jurnalist sənətkarlığı yüksələn xətlə inkişaf edir;
6. Publisist yazıların janr dairəsi genişlənir.

Bələliklə, Azərbaycan jurnalistikası XIX əsrдə o üç böyük mütəfəkkirin simasında inkişaf prosesi keçərək yaranmağa başladı. Bakıxanovdan Axundova, Axundovdan Zərdabiyyə keçən və təkmilləşən jurnalist məktəbi xalqın milli-mədəni tərəqqisi yolunda müqəddəs bir missiyaya qovuşdu. Xalqın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını zəruri sayan qüvvələri öz ətrafında birləşdirirdi.

Əsl milli mətbuat Zərdabının əməyi ilə formalaşmağa başladı. Onun səpdiyi toxumlar cüccerməyə, bar verməyə imkan tapdı. Bir neçə jurnalist nəсли və məktəbi yarandı. Bu məktəblərin S. və C. Ünsüzadə qardaşları, M. Şahtaxtlı, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, F. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, N. Vəzirov, Ə. Müznib, C. və Ü. Hacıbəyli qardaşları və b. nümayəndələri yetişdi. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları jurnalistikyanın köməyi ilə romantik maarifçilikdən realist maarifçilik səviyyəsinə yüksəldilər. Cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması da ən çox bu dövr jurnalistikasının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Çünkü bu dövr jurnalistikası daha çox mətbuatın mütərəqqi ənənələrini uğurla inkişaf etdirir və onu yeni keyfiyyət pilləsinə qaldırıdı. XX əsrin əvvəllərində artıq Bakıda milli demokratik ideyaları açıq şəkildə təbliğ edən, xalqda özünəqaydış və özünüdərk hissələrini oyadan milli-demokratik mətbu orqanları nəşrə başlayırdı. “Həyat”ın, “Irşad”ın, “Füyuzat”ın, “Şəlalə”nin, “Tazə həyat”ın, “İqbəl”in acdigi bu yolu “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Dirilik”, “Tərəqqi”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” və b. mətbuat orqanları daha geniş şəkildə davam etdirdilər. Amma çox təssüflər ki, sovet

dövrü bu mətbuat orqanları obyektiv tədqiq edilməyərək qarayaxmala, təhqirlərə məruz qaldı. Obyektivlik bir yana, bəzi tədqiqatçılar yalnız bolşevik mətbuatının fəaliyyətini tədqiq etməklə kifayətlənməyərək, milli demokratik mətbuatı “gülü”, “zərərlı”, “burjua” mətbuatı adı ilə yetərinçə tənqid və təhqir etməkdən sanki zövq alıblar. Məsələn, tədqiqatçı alim Xasay Vəzirov “Azərbaycan bolşevik mətbuatı sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə” adlı elmi əsərində az qala hər cümləsində, hər sözündə milli hökuməti və onun liderlərini təhqir etməkdən belə çəkinməyib. Müəllif yazır: “Azərbaycanda alman-türk süngüleri ilə yaradılmış müsavat hökuməti-bəylər, xanlar, mülkədarlar və kapitalistlər hökuməti Azərbaycan xalqına böyük xəyanət edərək Azərbaycanı əvvəlcə türk işgalçlarının, sonra isə İngiltərə imperalistlərinin əsarəti altına salmışdı”.

Xasay Vəzirovdan fərqli olaraq tədqiqatçı alim Nəriman Zeynalov XX əsrin əvvəllərinin jurnalistikasını təhlil edərkən f. e. d. Əziz Mirəhmədov kimi “yumşaq” bir tərzdə fikrini bildirərək türkçülük və millətçilik ideologiyasını təbliğ edən bu dövrün mətbuatını burjua mətbuatı adlandırmaqla kifayətlənirdi: “... Azərbaycanda birinci rus inqilabı ərefəsində və sonra bolşevik mətbuatı, inqilabi-demokratik mətbuat və burjua mətbuatı fəaliyyət göstərmişdir”. Tədqiqatçı alim f. e. d. Firudin Hüseynov isə bütün varlığı ilə xalqına, millətinə bağlı olan, onun azadlığı uğrunda sona kimi çalışan, görkəmli qələm və əqidə sahibləri olan Ə. Ağaoğlunu, Ə. Hüseynzadəni, Ə. Topçubaşovu istismarçı burjua sinfinin ideoloqu kimi tənqid edərək yazırıdı: “...Bakının neft milyonçularına sədaqət göstərən, mətbuatda mühafizəkar mövqe tutub, mənsub olduğu istismarçı burjua sinfinin ideoloqu kimi tanınan bir qrup ziyanlı yetişmişdi. Ə. Topçubaşov, Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu belə ziyanlılardan idi”.

Əlbətə bu əsərlər zamanın amansız siyasi “qanun”larına uyğun olaraq yazılıb. Ümumiyyətlə, sovet dövründə XX əsrin əvvəllərində buraxılan mətbuat orqanları haqqında tədqiqatçılar bir qayda olaraq siyasi-metodoloji prinsiplərə əsaslanaraq fikir

söyləyiblər. Fikirlərimizi bir daha təsdiq etmək üçün yənə həmin əsərlərə müraciət edək. Məsələn, prof. Nazim Axundov çox qərəzli bir şəkildə yazırıdı; “Hümmət”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Dəvət-Qoç” bolşevik, “Molla Nəsrəddin”, “Ari”, “Kəlniyyat”, “Babayi-Əmir” demokratik, “Həyat”, “Səda”, “Açıq söz”, “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Dirilik” isə burjua, ziyanlı mətbuat orqanlarıdır”. Burada bir fakta diqqət yetmək yerinə düşər. “Ziyanlı mətbuat”, “burjua mətbuati” adı ilə daha çox tənqid edilən, qamçılanan “Həyat”, “Füyuzat” və “Açıq söz” mətbu orqanlarıdı. Bunun da səbəbi var. Çünkü, Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə milli azadlıq, müstəqil dövlətçilik ideyasını məhz “Həyat”, “Füyuzat” və “Açıq söz” mətbu orqanları təbliğ edib. Milli azadlıq, müstəqil dövlətçilik ideologiyası isə Sovetlər İttifaqı üçün dəhşətli və qorxunc bir ideologiya idi. Ona görə də yalnız yuxarıda adlarını çəkdiyim tədqiqat əsərləri deyil, sovet dövründə yazılan, onun siyasi dəstili-xəttinə uyğun olan bütün tədqiqat əsərləri müasir tələblər baxımından qüsurludur, obyektiv deyil və qəbul edilməzdir. Bu haqda prof. Şamil Vəliyev yazır: “... yazılan tədqiqat əsərlərinin bir qismi təəssüf ki, ən son elmi-ictimai ehtiyaclarla tam, bütöv şəkildə uzaşdırır. Bu fikir mövcud elmi irsdən imtina, ona qarşı iddia deyil. Əksinə, həmin irsə qarşı həssaslıqdan doğan varislik, bizə qədərki araşdırılmalara əsaslanmaqla, onları bünövrə, bazis hesab etməklə çağdaş zamanın və tarixi mərhələnin diqtə etdiyi yeni ədəbi-elmi və ictimai suallara cavabdehlik hissinin, duyğusunun təsiri ilə söylənilir”.

AXC dövrünün mətbuatı haqqında ilk obyektiv məlumat Cümhuriyyətin liderlərinin tədqiqat əsərlərində əksini tapıb. M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, M. B. Məhəmmədzadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı” və C. Hacıbəylinin “Azərbaycanın ibtidası” adlı məqalələrində müstəqil dövlətin fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan mətbuatımız haqqında geniş məlumat verilir.

Biz əvvəldə qeyd etdik ki, sovet dövrü tədqiqatlarının məqsədi məhz bir ideologiyani - bolşevik, sosialist və nəhayət

kommunist ideologiyasını təbliğ və tədqiq etmək idi. “Tarixdə də bütün ideologiyalar hansıa zümrəyə, siyasi partiyaya, hakim sinifə məxsus olub”. Sovetlər dövründə də bu belə oldu. Dünyanın ən “demokratik, humanist” ideologiyası hesab edilən marksizm-leninizm özünü bu yanlış siyaseti təbliğ etməkdə göstərdi. Unutmaq olmaz ki, siyasi fəaliyyəti müəyyənləşdirən amillər arasında elə ən önəmli yeri də siyasi ideologiya tutur: Subyektin mənsub olduğu siyasi qüvvə və onun ideologiyası. Bu ideologiyani yaymaq təbii ki, mətbuatın işidir. “Mətbuat üçün üç əsas şərt lazımdır: birinci-yazmaq, ikinci-ümumi mənafə, üçüncü-yaymaq. Əgər bunların biri yoxdursa, mətbuat da yoxdur”- deyən M. Ə. Rəsulzadə çox haqlı idi. Mətbuatımız da uzun illər bu yanlış sovet ideologiyasının, Kommunist partiyasının siyasi ehkamlarının məngənəsində çabalayaraq totalitar rejimin siyasetini təbliğ edibdir.

Lakin çox yaxşı olardı ki, bu dövrün mətbuatı siyasi mənsubiyyətinə görə yox, ideya məzmununa görə qruplaşdırıldı. Belə olduqda isə bu mətbuatı üç qismə bölmək daha düzgün olardı:

1. Demokratik və ya mütərəqqi mətbuat.
2. Mühafizəkar mətbuat.
3. Liberal mətbuat.

Bu zaman Azərbaycan jurnalistikası həm texniki cəhətdən inkişaf edir, geniş mətbəə şəbəkəsi yaranır, qəzet və jurnalların dövriliyi artır, həm də peşəkarlıq baxımından zamanın bir çox tələblərinə cavab verir, mətbuat işçilərinin sənətkarlıq səviyyəsi yüksəlir, forma və məzmun yeknəsəkliyindən uzaqlaşırı.

Lakin 20-ci yüzilliyin əvvəllərinə nisbətən 19-cu yüzilliyin sonunda Azərbaycanda jurnalistikən inkişafına mane olan başlıca səbəblərdən biri də mətbəələrin məhdud sayıda olması idi. N. Axundovun yazdığını görə “XIX əsrin sonlarında Bakıda 5 xırda mətbəə, bir litoqrafiya var idi ki, bunlardan da ançaq biri Azərbaycan dilində qəzet və ya kitab çap etmək iqtidarında idi. Lakin bu mətbəələr rəsmi hökumət idarələrinin ixtiyarında olduğuna görə tərəqqipərvər ziyalılar ondan demək

olar ki, istifadə edə bilmirdilər. 20-ci yüzilliyin əvvəllerində Bakıda mətbəələr say etibarı ilə artmağa başladı. Əsrin ilk illərində yalnız Bakıda deyil, Aərbaycanda irili-xirdalı 30-dan artıq mətbəə işləyirdi". Amma bütün mətbəələr geniş çap imkanına malik deyildilər. Nisbətən texniki avadanlıq baxımından Şreyder və Aşurbəylinin mətbəələri ilə yanaşı "Turan", "Novruz", "Açıq söz" və "Kaspi" mətbəələrinin də çap imkanları geniş idi. Yüzilliyin əvvəllerində tanınmış jurnalist Haşim bəy Vəzirovun "Səda" mətbəəsi də dövrü mətbuatın çapında əhəmiyyətli fəaliyyət göstərib. Bu mətbəəni 1917-ci ilin iyulunda Hacı İbrahim Qasımov alaraq onun bazasında geniş imkanlara malik mətbəə-nəşriyyat yaratmış, adını da "Turan" adlandırmışdı. Başçılıq etdiyi "Bəsirət" qəzeti də müxtəlif vaxtlarda həmin mətbəədə çap olunub. Müxtəlif çap məhsulları hazırlamağa qadir olan mətbəədə dəftərxana ləvazimatları, möhür, ştəmpel və s. hazırlanırdı. Həmçinin mətbəədə siyasi partiyaların nizamnamələri və ədəbiyyatlar da çap olunub.

XX əsrin ilk onilliyində Bakıda bir fotosinqoqrafiya və dörd kauçuk-ştəmpel emalatxanası da var idi. Bunlarla yanaşı nisbətən məşhur Muxtarovun buxar mətbəəsi və "Orucov qardaşları"nın elektrik mətbəəsi də o dövr üçün çox yüksək avadanlıqla təchiz olunmuşdur. Mətbəənin rəhbəri olan Oruc Əli oğlu Bərdənin Alpout kəndində anadan olub. İlk təhsilini kənd mollaxanasında alan Oruc sonra Gəncə sənət məktəbini (o zaman həmin məktəb Mixail sənət məktəbi adlanırdı) və Qori müəllimlər seminariyasını bitirir. Qənbər və Abuzər də əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Peterburuqda təhsil almışlar. Tədbirli və ağıllı olan qardaşlar o zaman nəyinki Azərbaycanda, bütün Qafqazda, Rusiyada sayılan-seçilən şəxsiyyətlərdən olmuşdular. 1896-cı ildə Bakıya köçən Oruc əvvəller ticarətlə məşğul olur. 1905-ildən isə naşirlilik fəaliyyətinə başlayır. Hər üç qardaşın ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilmələri onlara çap işində çox kömək olmuşdu.

Onlar Bərdədə ki, ata mülküni sataraq, mətbəə avadanlığı almışlar və çox xeyrxi bir işə başlamışlar. Qardaşlar arasında iş

bölküsü aparılmışdı. Büyük qardaş Oruc ümumi rəhbərliyi öz üzərinə götürmüş hökumətlə bağlı bütün işlərə nəzarəti özü edərdi. Mətbəənin çap işlərinə nəzarəti Abuzər, çap olunan kitabların rayonlarda yerləşən mağazalardakı satışına isə Qənbər rəhbərlik edirdi. Qardaşların yüksək texniki avadanlıqla təmin olunmuş mətbəələrinin fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar bir sıra tarixi və ədəbi mənbələri nəzərdən kecirdik.

“Azərbaycan tarixi” kitabında Oruc, Qənbər və Abuzər Orucov qardaşlarına məxsus olan mətbəənin 1905-ci ildə fəaliyyətə başladığı qeyd edilir”. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı da həmin ili təsdiq edir. Kitabşunas alim Allahverdiyev isə 1906-ci ilin daha doğru olduğunu qeyd edir. Tanınmış ədəbiyyatşunas alim Əziz Mirəhmədov isə bu mətbəənin “1905-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir”. Milli enisklopediyamız isə 1906-1917-ci illərin üzərində dayanır. Tədqiqatçı yəzici Qılman İlkinin yazdığını görə, Orucov qardaşlarının mətbəə-nəşriyyatı 1905-ci ildə fəaliyyətə başlayıb və ilkin olaraq H. Z. Tağıyevin qız məktəbinin binasında yerləşid”.

Yeri gəlmışkən onu da qeyd edək ki, qardaşların bu xeyirxah niyyətlərini həyata kecirmək üçün H. Z. Tağıyev ilk günlərdən onlara böyük dəsdək olmuş.

Təşkili və fəaliyyəti ilə əlaqədar göstərilən rəqəmlər arasındaki fərqə baxmayaraq bu nəşriyyat mətbuatımızın və kitab mədəniyyətimizin inkişafında çox işlər görmüşdü. Bakıda azərbaycanlılara məxsus ən iri çap bazası və texniki avadanlığı olan bu mətbəə əsasında sonralar qardaşların nəşriyyatı yaradılmışdı. Tədqiqatçıların fikrincə “bu Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ilk nəşriyyat hesab edilir”.

Öz dövrünə görə yüksək texniki avadanlıqla təchiz edilən bu mətbəə-nəşriyyatın tərtibat işində istifadə olunan “Mille” markalı ən böyük özü şriftypişan maşın, “Frangental”, “Aqzburq”, “Amerikanka” markalı çap maşınları, tikən və kəsən maşınlar, habelə sinkoqrafiya aparatları vardır.

Orucov qardaşları nəşriyyatı Azərbaycanın poliqrafiya tarixində daha çox texniki tərəqqiyə diqqət yetirən, bu sahədəki yenilikləri tezliklə işə tətbiq etməklə məhsuldarlığı artırmağa çalışan poliqrafiya müəssisəsi olmuşdu. Burada əsas məqsəd çap məhsullarını tez və keyfiyyətli çıxmasına nail olmaq idi.

Tədqiqatçı H. Həsənov yazır ki; "Orucov qardaşları çapçılıq işindən gəlir və varlanma mənbəyi kimi istifadə etdiyindən, onların nəşriyyatçılıq fəaliyyətinin ideya istiqaməti də qeyri-müəyyən olmuşdu. Bu səbəbdən də onlar müxtəlif dillərdə mütərəqqi xarakterli ədəbi-bədii, elmi, fənni və hətta inqilabi əsərlərin nəşri ilə yanaşı, dini, sxolistik və əksinqilabi əsərlərin nəşrinə də geniş yer vermişdir".

Əslində H. Həsənovun bu iradları düz deyil. Hər bir nəşriyyatın müxtəlif dildə və müxtəlif məzmunda əsərlər çap etməsi onun yüksək texniki avadanlığa və mükəmməl savada malik olması deməkdir.

XX əsrin əvvəllərində də Orucov qardaşlarının mətbəə-nəşriyyatı da zamanı üçün çox gözəl və yüksək texniki avadanlığa malik idi. Onlar çap etdiyi məhsulun rəngarəngliyi, nəşriyyat işinin səmərəliliyi, intensivliyi, çap avadanlığının yüksək səviyyədə olması və s.cəhətləri ilə başqa poliqrafiq müəssisələrdən tamamilə fərqlənirdi. Qardaşlar təkcə Azərbaycan ədiblərinin deyil, eyni zamanda rus, Avropa və Şərqi xalqlarının onlarla yazıçılarının kitablarını ilk dəfə Azərbaycan dilində çap edərək oxuculara çatdırmışlar.

Orucovların fəaliyyəti ilə bağlı olan mənbələrdən belə bəlli olur ki, Orucovlar heç bir siyasi əqidəyə qulluq etməyiblər. Sadəcə xalqının maariflənməsi, mədəni inkişafı üçün əllərindən gələni əsirkəməyiblər. Onlar bədii, tarixi, elmi, dini, hüququ, pedaqoji və s. sahələrə aid kitablarla yanaşı, o dövrün siyasetinə və ideologiyasına uyğun olmayan, dövlət əlehinə yazılmış bir sıra ədəbiyyat da buraxmışdılar. Təbii ki, belə kitablar hökumət tərəfindən qadağan olunmuş, müsadirə edilmiş, məhv olmuşdur.

Sosialist sisteminin mövcud olduğu 70 il ərzində də Orucov qardaşlarının nəşr etdikləri bir sıra kitablar, xüsusən də islam

dininə aid ədəbiyyat, ictimai-siyasi mövzuda olan əsərlər “qara” siyahılara düşərək bir mənalı şəkildə qadağan olunaraq məhv edildi.

Orucov qardaşlarının nəşriyyat fəaliyyətini xarakterizə edən Ə. Mirəhmədov yazar: “Orucov qardaşları Azərbaycan kitab sərvətinin artması yolunda da çox faydalı iş görürdülər. Ünsüzadələr kimi, Orucovlar da hər cəhətdən bir-birindən fərqlənən xadimlər idi. Bu onların buraxdıqları kitab məhsulunun məzmununda özünü bürüzə verirdi. Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa və Şərqi ədəbiyyatından bir çox qiymətli kitablar, habelə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəbləri üçün, demək olar, bütün fənnlərə aid yaxşı dərsliklər buraxan Orucov qardaşlarının nəşriyyatı, eyni zamanda, xüsusi mülkiyyətcilik meyllərindən və bəzi millətçi, dini təsirlərdən uzaq deyildi”.

Təbii ki, hörmətli alim yenə də sovet ideologiyası baxımından çıxış edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əslində burada qəbahət sayılışı heç nə yoxdur. Məhz XX əsrin əvvəllərində Orucov qardaşlarının sayəsində xalqımızın mədəni həyatında, mətbuatımızın inkişafında, milli kitab xəzinəmzin zənginləşməsində, ümumiyyətlə çap mədəniyyətimizin inkişafında bir çox yeniliklər əldə edilmişdi. Təəssüflər olsun ki, bütün bunlar uzun illər sovet ideologiyasının amansız və səhv “qanunlarına” məruz qalaraq xalqdan gizlədilmiş və yaxud da qarayaxmalara, təhqirlərə məruz qalmış.

Amma nə yaxşı tədqiqatçı alim qardaşların Azərbaycan məktəbləri üçün etdikləri xeyirxahlığı da unutmur. Bu mətbəədə çap olunan kitab sərvəti arasında uşaq ədəbiyyatı və dərsliklər mühüm yer tuturdu. Bildiyimiz kimi 1905-1906-ci il hadisələrindən sonra Azərbaycanın bir çox böyük şəhərlərində xüssusən də Bakıda hər sahədə bir canlanma hiss olunurdu. Maarif sahəsinə diqqət artmışdır. Yeni-üsullu məktəblər açılmış, müxtəlif mövqeləri təbliğ edən qəzet və jurnallar fəaliyyətə başlamış, xeyriyyə cəmiyyətləri təşkil olunmuş və s. Bu zaman ölkədə kecirilən Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının da bu işə müsbət təsiri oldu. Görkəmli maarif və elm

xadimlərindən Ə. Müznib, A. Səhhət, A. Şaiq, M. Məhmudbəyov, S. M. Qənizadə və b. uşaq ədəbiyyatının inkişafında və yeni tipli dərsliklərin yaranmasında yaxından köməklik köstərmışlər. Orucov qardaşlarının mətbəəsi Azərbaycan məktəbləri üçün ana dili, tarix, ədəbiyyat, hesab və s. fənnlərə aid dərsliklər nəşr etmişdilər. Bu işdə yaxından köməklik köstərən ədibimiz Abdulla Şaiq öz xatirələrində yazırıdı: “Yuxarı siniflərdə oxumaq üçün dərsliklərimiz yox idi. Hər gün keçiriləcək dərsləri başqa müəllimlər kimi mən də tələbələrin dəftərinə yazdırırdım. Bu ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün 1909-cu ildə “Gülzar” adlı bir dərslik tərtib edib Orucovlar mətbəəsində çap etdirdik”. Bu dərsliyə daha çox ehtiyac olduğundan 1912-ci ildə yenidən həmin nəşriyyat tərəfindən nəşr olunur.

Görkəmli siyasi xadim, istedadlı jurnalist və publisist M. Ə. Rəsulzadə dərsliklərə olan ehtiyac haqqında yazırıdı: “Bütün rəsmi və qeyri-rəsmi məktəblərdə lisan dərsindən sonra ikinçi yeri tutan hesab dərsi böyük bir ehtiyac içində idi. Uşaqlara bir dərs maddəsi olmaq üçün ...hesab məsəllərini came bir kitab yox idi. Mühərrirlərimizdən müəllim Ü. Hacıbəyli cənablarının bu əsəri (“Hesab məsəlləri”) lüzumlu bir dərs kitabıdır”. Həmin əsər də 1907-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunmuşdu.

Savadlı qardaşlar hər zaman zamana, onun hadisələrinə uyğun əsrlər çap etməyə üstünlük vermişlər. I Dünya müharibəsi zamanı görkəmli ziyalı Fərhad Ağazdənin müəllim Yusif Əliyevlə birlikdə hazırladığı “Firəngistan” adlı kitabı da həmin mətbəə çap etmişdi. Mətbəənin “Böyük Avropa müharibəsi” məcmuələr seriyasından buraxdığı “Belcika”, “Əfqan tarixi”, “Qafqaz coğrafiyası”, “Osmanlı tarixinin mühüm səhifələri” kimi kitablar da oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdı.

XX əsrin əvvəllerində elm və maarifin, mədəniyyətin inkişafına çalışan yüzlərlə ziyanımız kimi Orucov qardaşları da Azərbaycanın ictimai, mədəni həyatında yaxından iştirak etmişlər.

Bələliklə, 1906-ci ildən 1917-ci illərin ortalarına kimi (1918-1920-ci illərdə bu mətbəə-nəşriyyat hökumət mətbəə-nəşriyyatı adı ilə fəaliyyət göstərmişdi) Bakıda texniki cəhətdən mükəmməl mətbəə-nəşriyyat təşkil edən qardaşlar dövrün bir neçə qəzet və jurnallarını çap etmişlər. “Həqiqət”, “Yeni həqiqət”, “Asari-həqiqət”, “Bəsirət”, “İqbəl”, “Yeni-iqbəl”, “Məlumat”, “Kəlniyyət” və s. mətbü orqanlarını çap etmiş, 1909-cu ildən etibarən qardaşlar qəzetçilik fəaliyyətinə başlamış və “Günəş”, “Yeni həqiqət”, “Açıq söz” qəzetlərinin naşiri olmuşlar.

Yazıcı Q. İlkinin verdiyi məlumata görə 1918-ci ildə Nargin adasında yerləşdirilmiş əsrlərə kömək məqsədi ilə “Möhtaclara kömək” adlı məcmuə də çap edilib. Məcmuənin müdürü Oruc Orucov idi.

Böyük qardaş Oruc dövrü mətbuatda publisist və ədəbi tənqidi məqalələrlə tez-tez çıxış etmişdi. Orucov qardaşları dövrün bütün ziyanları ilə ünsiyyətdə olur, onlarla iş birliyi yaradırdılar. Bəlkə də elə bundan irəli gəlir ki, qardaşlara məxsus mətbəədə Seyid Hüseyin, Səid Səlmasi və Əlipaşa Hüseynzadə kimi qabaqcıl yazarlar, publisistlər işləyirdi.

XX əsr Azərbaycan maarifçi ziyyahlarının qabaqcıl nümayəndələrinə mənsub olan Orucov qardaşları demokratiya tərəfdarı idilər. Onlar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini hər şeydən üstün tutmuş və buna hörmətlə yanaşmışlar. Böyük qardaş Oruc M. Ə. Rəsulzadə, H. İ.Qasımov, S. Hüseyin, C. Hacıbəyli, Ə. P. Hüseynzadə ilə birlikdə 1917-ci ildə ədib və mühərrir cəmiyyətinə üzv secilmişdir. (Bakıda fəaliyyət göstərən bu cəmiyyət o zaman Azərbaycan ədəbi həyatında çox mühüm rol oynayan bir təşkilat idi). Burada Orucun M. Ə. Rəsulzadə ilə daha six əlaqələri yaranır, “Açıq söz” qəzeti ilə əməkdaşlığı başlayır və qəzeti nəşriyyat işləri üzrə müdürü vəzifəsini icra edir.

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyətdə olan Orucov qardaşlarının mətbəə-nəşriyyatı bir çox xeyirxahlığı ilə yaddaşlara həkk olunub. Dövrün görkəmli ədibi Seyid Hüseyin “M. Ə. Sabir Tahirzadə” adlı məqaləsində bu haqda yazar ki: “İnqilaba qədər

Azərbaycan mətbuat işçiləri yazıları üçün qonarar almazdır. 1910-1911-ci illərdə Orucov qardaşları Sabiri öz qəzetlərinə cəlb etmək üçün birinci olaraq yazıçıya, yalnız yazılarından ötürü “yüksek” qonarar təyin edirlər. Onlar Sabirə öz qəzetləri olan “Günəş” və “Məlumat”a verəcəyi “taziyyə”lər üçün ayda on manat verirdilər.

Orucov qardaşlarının fəaliyyətində daha bir maraqlı və xeyirxah cəhət diqqəti cəlb edir. Qardaşlar Azərbaycan bibliografiyası tarixində ilk dəfə kitab katoloqlarını, bibliografik vəsitələri, müxtəlif mövzularda ədəbiyyat siyahılarını çap etmişdilər. Azərbaycan bibliografiyası tarixində ilk dəfə idi ki, yüzlərlə kitab elmin müxtəlif sahələrinə ayrılaraq kitab halında çap olunmuşdu. Dinlər arasında ən sülhsevər din olan islam dininin yaranması və yayılması tarixinə, mədəniyyəti və mənəvi dəyərlərinə dair xeyli qiymətli əsərlər çap etmişlər. “Kitabişəriət”, “Tarixi mürqəddəs”, “Şəriət dərsləri” və s. bu kimi qiymətli əsərlər oxucuların daha çox diqqətini cəlb etmişdir.

Yüksek təhsil almış, vətənpərvər və millətsevər qardaşlar hər sahədə yeniliyi, maarifi, demokratiyanı, hər an dəsdəkləyiblər. Onlaq yeni yaranan milli hökuməti böyük hüsnü-rəğbətlə qarşılamışlar. Bu şad xəbəri eşidən zaman Oruc demişdi: “Azərbaycanda milli dövlət yarandı. Aferin!”. Bu hadisədən sonra qardaşlar öz aralarında məsləhətləşərək bütün avadanlığı ilə birlikdə mətbəə-nəşriyyatlarını könüllü olaraq yeni yaranan hökumətin ixtiyarına vermişlər.

Çox təssüflər ki, bir çox tədqiqat əsərlərində yanlış olaraq göstərilir ki, guya “Orucov qardaşlarının” mətbəə-nəşriyyatı AXC Hökuməti tərəfindən zəbt edilib. Əslində “Nəşriyyatın avadanlığı Bakı Xalq Komissarları tətəfindən müsadirə edilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci ilin sentyabrında Bakıya köcdükdən sonra nəşriyyat dövlət mülkiyyətinə keçirilir, bu zaman “Orucov qardaşları” AXC Hökuməti qarşısında iddia qaldırır. Hökumət bu məsələni Parlamentin 1919-cu il martın 20-də keçirilən 25-ci iclasında müzakirəyə qoyur. Plan-büdcə komissiyasının üzvü M. Ə.

Rəsulzadə məruzə ilə çıxış edərək, mətbəə texnikasının son nailiyyətləri ilə təchiz edilmiş “Orucov qardaşları” mətbəə-nəşriyyatının 1918-ci ilin martında, bolşevik-daşnak ağalığı zamanı talan edilib dağıldığını göstərmışdı. Məruzəçi daha sonra bildirmişdi ki, Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köcdükdən sonra mətbəənin bir çox avadanlıqları hökumətin elinə keçmişdi. Xalq Maarifi Nazirliyinin məlumatına görə, mart faciəsi zamanı talan edilən mətbəənin bəzi avadanlıqları çap makinaları və başqa avadanlıqları hazırda hökumət mətbəəsindədir. İclasın sonda “Parlement dövlət mətbəəsində Orucov qardaşlarına məxsus avadanlıq üçün onun sahiblərinin nümayəndəsi Abuzər Orucova dövlət xəzinəsindən 468380 manat pul ödəmək barədə Qanun qəbul edir”.

Tədqiqatçı Ə. Zeynalov isə belə yazır: “Mətbəə 1918-ci ilə kimi müstəqil fəaliyyət göstərmış, sonra isə dövlət əmlakına çevrilmişdir”.

Lakin bir çox mənbələr qardaşların mətbəə-nəşriyyatlarını könüllü olaraq milli hökumətə verdiklərini qeyd edir. Buna bir daha sübut AXC süqutundan sonra qardaşların bolşevik hökuməti tərəfindən təqiblərə məruz qalmasıdır. Çünkü M. Ə. Rəsulzadənin bütün məslək yoldaşları kimi Orucov qardaşları da sovet dövrü dəhşətli faciələrə məruz qaldılar. Təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün qardaşlar ata-baba yurduna Bərdəyə qayıdlılar. Lakin burada da rahat buraxılmayan qardaşlar Avuzər və Qənbər 30-cu illərdə dünyalarını dəyişirlər. Sonralar daha böyük faciələr yaşayın böyük qardaş Oruc 1954-cü ildə vəfat edir.

Biz əvvəl də qeyd etdik ki, AXC dövründə bir neçə mətbəə-nəşriyyatlar fəaliyyətdə olub. Lakin onların bir çoxu mətbəə-nəşriyyat problemləri ilə rastlaşırıldı. Xüsusən də mətbəələrdə işləyənlərin çoxunun mükkəməl savadı yox idi. Bu da bir çox problemlər yaradırdı.

“Azərbaycan” qəzeti də çap zamanı belə bir problemlə üz-üzə qalır. Bu haqda Ceyhun bəy yazırı: “Qəzetəmizin ruscasını qolaylıqla nəşr edə bildik. Lakin türkcəsinə gəldikdə, zorluqla qarşılaşırdıq. Ərəb əlifbasını anlayan mürəttib bulmaq həmən-

həmən imkansız kimi idi. Zorla bulduğumuz bir mürəttibin kommunist olması işlərimizi alt-üst ediyordu. İsmini vermək istəmədiyim bu mürəttib qırmızı olmaqdə inad ediyor, bir türlü ideyasını dəyişmiyordu. Və fəvqəladə tələblərdə bulunuyoraq təklifimizi rədd ediyordu. Böylə bir zorluq da Ələkbər Rəfibəyliyə rast gəldik. “Azərbaycan”ınız nə vaxt çıxar yahu? - deyə sordu. Zorluğumuzu ona anlatdıq. Mürəttibi kəndisində göndərməyimizi istədi. Bilmiyorum, mürəttib ağsaqqalımızı gördü ya görmədi. Fəqət bir an sonra təklifimizi qəbul edərək işə başladı”.

AXC dövründə Azərbaycanda türk dilində ilk böyük kitabxana açılır və hökumətin dəstəyi ilə Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçılarının, elm adamlarının əsərləri əsasən hökumət mətbəəsində nəşr edilirdi. Cümhuriyyət dövründə Əhməd Cavadın “Dalğa” adlı kitabı, Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin bir sıra hekayələri, Xarici İşlər Nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun “Azərbaycan”, Mirzə Bala Məhəmmədzadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərləri çap olunmuşdu. A. Ziyadxanovun kitabı hökumət mətbəəsində Azərbaycan, rus və fransız dillərdə nəşr olundu. Fransız dilində çap olunan nüsxələri Versal sülh konfransının iştirakçılarına paylanması məqsədilə konfransda iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərinə paylanmışdı. Həmin dövrdə çap olunan kitablar arasında mövzu etibarilə birinci yeri bədii ədəbiyyata dair kitablar tuturdu.

Əhalinin savadsızlığını aradan qaldırmaq üçün hökumət qısa vaxt ərzində ölkənin müxtəlif yerlərində kitabxanalar, məktəblər açmışdı. Hökumət bu məqsədlər üçün 1919-cu ilin büdcəsindən 75 milyon manat vəsait ayırmışdı. Onu da qeyd edək ki, bu məbləğ hərbi xərclər üçün ayrılmış vəsaitdən sonra ikinci yeri tutur. Hökumət əsasən dərsliklərin nəşrinə diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyinin yanında 1918-ci ildə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya qısa vaxt ərzində çoxlu sayıda dərsliklər nəşr etdirərək məktəblərə paylamışdı. Rəcəb Əfəndizadənin “Təzə elmi hesab”, Ağabala İsmayıllızadənin “Milli

qiraət”, Abdulla Şaiqin “Ədəbiyyat dərsləri” və s. dərslikləri buna misal ola bilər.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, 1906-1912-ci illərdə Azərbaycan jurnalistikası yüksəliş dövrünü keçirib. Bu dövrdə Bakı Rusiyada baş qaldırmış geniş inqilabi hərəkatın qaynar nöqtələrindən olub. Baş verən bu hadisələr də Azərbaycan mətbuatının inkişafına güclü təkan verib. Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli, müxtəlif məsləkli 100-dən artıq mətbu orqanı fəaliyyətə başlayıb. Sovet dövrü tədqiqatlarında “1913-1916-ci illər Azərbaycan mətbuatı üçün irtica illəri kimi səciyyələnir”. Bu zaman İranda və Rusiyada baş verən inqilabi hərəkatların məglubiyyətləri ilə Azərbaycanda da bir sıra ictimai-siyasi istiqamətli mətbuatın, xüsusən açıq inqilabi ideyalar yayan müxtəlif siyasi təşkilatların və qrupların mövqeyini müdafiə edən mətbuat orqanları daha ciddi nəzarətə alınır. Əslində, Bakıda siyasi qrupların mövqeyini müdafiə edən ilk təşkilatlar hələ XIX əsrin sonu, 1896-1897-ci illərdə yaranmışdı. Bu ilk marksist dərnəkləri idi. Və həmin dərnəklər təşkilatlanmağın bir forması olmaqla yanaşı, həm də siyasi partiya yaratmağa doğru atılan bir addım oldu. Bu da eyni zamanda fəhlə mətbuatının yaradılması uğrunda mübarizənin hazırlıq mərhələsi, başlangıcı idi. Çünkü həmin illərdə Tiflisdən Bakıya axışan inqilabi qüvvəllərin cərgəsin də sosial-demokratlar da var idi. Və onlar Bakıda fəhlələri inqilabi hərəkata cəlb etmək üçün sosial-demokrat dərnəkləri təşkil edirdilər. Bir qədər sonra isə onlar dərnək təbliğatından kütləvi olaraq siyasi təşviqata keçərək partiya özəkləri yaratdılar.

Beləliklə, Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı komitəsi təşkil olundu və artıq 1901-ci ildə Bakıda gizli “Nina” mətbəəsi fəaliyyətə başladı. Mətbuatdan təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilməsini açıq-aydın qeyd edən V. İ. Lenin yazırıdı: “Bizə hər şeydən əvvəl qəzet lazımdır, ...onsuz siyasetə maraqqı oyandığı bir zamanda vacib bir vəzifə olan təbliğat və təşviqatın müntəzəm surətdə aparılması mümkün deyildir”.

Bələ bir zamanda ictimai-siyasi və inqilabi hadisələrin müxtəlif qütblerində dayanan çox sayıda siyasi təşkilatlar yaranmışdı. Onların cərgəsində 1904-cü ilin dekabr ayında bütün müsəlman dünyasında ilk sosial-demokrat təşkilat olan, M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yaranan “Hümmət” güclü təsir gücünə malik idi”. Bu haqda M. Ə. Rəsulzadə “Azərbaycanda milli hərəkat” adlı əsərində yazır ki: “1905-ci ilə qədər Azərbaycan ictimaiyyəti çar senzurasının tikanlı pəncəsində idi. Yalnız çar ordusu Mancuriyada məğlub olduqdan sonra baş vermiş birinci rus inqilabı sayəsində azərbaycanlıların ictimai həyatında yeni dövr başlanır. Gündəlik qəzetlər və müxtəlif dövrü nəşrlər meydana gəlir...Mətbəələr açılır, müxtəlif ictimai-maarifçi cəmiyyətlər, siyasi dərnəklər və partiyalar təşkil olunur”.

Yeri gəlmişkən bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, M. Ə. Rəsulzadə bir neçə illər sonra 1917-ci ildə “Açıq söz” qəzetində qeyd edirdi ki: “Hümmət” Qafqazda türk (Azərbaycan) “mətbuatı arasında ali partiya vasiteyi-nəşri əfkar olmaq üzrə (yəni partiya orqanı olmaq üzrə) ilk qəzetə oldu”.

Beləliklə, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində yeni yaranan siyasi təşkilatlar və onların orqanı olan qəzet və jurnalların Azərbaycan mətbuatının inkişafında çox böyük rolü oldu. Onlar bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi, inqilabi hadisələrin müxtəlif qütbündə dayanaraq, hər bir sinfin məfkurəsinə uyğun çıxış edərdilər. Nəticədə ölkəmizdə 20-ci yüzilliyin əvvəllərində ilk dəfə olaraq ictimai, siyasi və inqilabi hadisəleri eks etdirən və ona xidmət göstərən mətbuat orqanları yarandı. Bu mətbuat orqanlarının fəaliyyəti getdikcə gücləndi və mətbuatda ictimai-siyasi ideyalar mübarizəsi başlandı. Sözsüz ki, bu mübarizəni hər siyasi partiyanın, təşkilatın orqanı öz mənafeyinə uyğun aparırdı.

Ona görə də siyasi hadisələrin daha güclü tügyan etdiyi. 1917-1920-ci illərdə ölkəmizdə jurnalistikənin diqqətini daha çox cəlb edən mövzular arasında siyasi məsələ xüsusi yer tuturdu. Hətta ölkədə fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının böyük eksəriyyəti siyasi partiyalara məxsus idi. Ölkədə vəziyyət olduqca ziddiyyətli

bir hal almışdı. Rusiyada baş verən hər bir hadisə Azərbaycanın siyasi həyatında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olurdu.

Bu zaman Bakıda kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ictimai şürurda “xalq”, “millət” anlayışlarına da münasibət dəyişdi. 1881-1919-cu illər ərzində milli intibah və istiqlal hərəkatımızın təlatümlü dövrlərində Bakıda nəşr olunan mətbuat orqanlarının özünəməxsus yeri və rolü oldu.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində milli oyanış, özünüdərk, istiqlal düşüncəlerinin renesans dövrü hesab olunur və əlbəttə ki, milli mətbuatın təsisini də bu prosesə təsirsiz qalmır. M. Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi Qafqazda “siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Həyati-milliyə üçün pək mühüm olan bir taqim məsələlər müzakirə olunuyordu... Onlar xalqda həm milli duyğuları oyandırıbor, həm də məqasidi-milliyədən olan məsələləri tənvir ediyorlar”.

Siyasi düşüncədə dəyişikliklər yarandığı həmin dövrdə Ö. F. Nemanzadə “Irşad” qəzetində “Millətpərəstlik zamanıdır” (1906, N-282) adlı bədii-publisistik məqaləsində; “Zaman bu zamandır, zaman “insanlıq-müsəlmanlıq” zamanıdır, millət xadimi ilə hadimi bilinəcək zamanıdır, riyakar ilə xülsuların, mərhəmətli ilə mərhəmətsizin, dindar ilə dinsizin, məlek ilə şeytanın bilinəcək zamanıdır”-deyərək xalqı ayılmağa, zamanın və şəraitin “bu vaxt” olduğunu anlamağa səsləyirdi. Müəllif bu yolda milli mətbuatın vacibliyini mütləq hesab edərək həmin qəzetdə “Mətbuat” adlı məqaləsində yazırı: “Millətlərin dərəceyi-tərəqqiləri məhz belə bir şəyə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatdır”.

Mətbuatın bu sahədəki, rolunu bütövlükdə alqışlayan mollanəsreddinçilər Azərbaycan mətbuatına hamının başa düşəcəyi sadə bir dil, yeni üslub gətirməklə yanaşı azadlıq, demokratiya, tərəqqi, yenilik uğrunda mübarizəyə vüsət verdilər. Mollanəsreddinçilərin ağsaqqalı olan Mirzə Cəlil “Millət” adlı məqaləsində xalqını istiqlal mübarizəsinə səsləyərək yatmış milli siyasi şüuru oyatmağa çalışırdı.

Dövrün görkəmli yazarı Əliabbas Müzənnibin də “Dirilik” jurnalını nəşr etməkdə məqsədi xalqın siyasi şururuna təsir etmək, ona milli müstəqillik ideologiyasını aşılamaq idi. Elə ona görə də jurnalda “Dirilik” adı verir. M. Ə. Rəsulzadə də ‘İştə mətbuata yeni çıxan “Dirilik” də öz milləti üçün böylə bir dirilik arzu ediyor’ – deyə bunu alqışlayırdı. Jurnalın ilk saylarında M. Ə. Rəsulzadənin “Dirilik nədir?”, “Milli dirilik” adlı silsilə məqalələri xalqın milli şürur uğrunda apardığı mübarizəsində yeni bir səhifə açmış oldu. Ədib bütün bunların əsasında millətin tərəqqisini əsas amil kimi götürür və sosial tərəqqini maddi və mənəvi olmaqla iki yerə bölür. Çox güman ki, mənəvi tərəqqi deyəndə, o hər şeydən əvvəl milli özünədərki və milli özünədərkin zirvəsi sayılan milli istiqlalı nəzərdə tutmuşdur. Milli istiqlal mübarizəsi isə millətin kimliyini dərk etdikdən sonra yaranan bir prosesdir. M. Ə. Rəsulzadə qeyd edir ki, Avropa millətləri; “millət, nasyon” kəlməsini bu surətlə tərif edərlər: “İnsanların əxlaq əsasları üzərində qurulmuş ittihadlarının böyük bir şəklində “millət” deyilir”.

Azərbaycanda millətçilik, milli özünədərk, milli şürurun formallaşması hansı milli mənəviyyatı, dini cərəyanı və tarixi məqamı özündə saxlamasından asılı olmayaraq, eyni zamanda Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti üçün xarakterik olan ümumi əlamətlərin sintezi ilə səciyyələnir. Azərbaycanın milli oyanışı və yeniləşməsi, bununla bağlı milli ideya uğrunda mübarizə hərəkatı milli gerçəkliyimizin çox mühüm hissələrindən biridir. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda buna oxşar ideyalar - vahid ərazi hissi, maddi-məişət şəraitinin ümumiliyi, xarici dövlətlərə qarşı birgə mübarizə, dil və qan qohumluğu, soykök eyniliyi, mənəvi mədəniyyət sahəsində oxşar cəhətlər, iqtisadi-siyasi və coğrafi birlik zəminində formalılmış müəyyən xüsusiyyətlər olub. Lakin bütün bunlar yalnız əlamətdar xüsusiyyətlər idi və bir qayda olaraq fərdi, dağınıq xarakter kəsb edirdi. Amma XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində belə ideyalar əvvəl ümummüsləman (islamçılıq), daha sonra ümumtürk (turancılıq-türkçülük) kontekstində formalşaraq, tədricən müstəqil ideya cərəyanına

çevrilməyə başlamış və yalnız bundan sonra azərbaycan milli dövlətçiliyini meydana gətirmiştir.

XIX əsrin ortalarından başlanan milli-mənəvi oyanma prosesi ümummilli xarakter kəsb edərək XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərk səviyyəsinə çatdı. İctimai-siyasi hadisələrin inkişafı ilə əlaqədar xalqların oyanaraq öz hüquqi uğrunda mübarizəyə qalxması gücləndi. Hər bir xalq milli mənafə naminə digərindən qabağa düşməyə can atıldı. Bu məsələlərdə əsas ağırlıq əlbəttə ki, maarifpərvər ziyalıların üzərinə düşürdü. Ziyalılar isə çıxış yolunu xalqın savadlanmasında və gənclərin milli ruhda tərbiyə edilib böyüdülməsində görürdü. Elə ona görə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında milli şurun inkişafı, milli tərəqqi məsələləri diqqət mərkəzində olub. Azərbaycanın görkəmli söz sahibləri bu məsələlərin mahiyyətini açmaq və bir çox məqamları aydınlaşdırmaq üçün milli mətbuatdan ən kəsərli silah kimi istifadə etmişlər.

Beləliklə, 20-ci yüzilliyin iki onilliyində ölkənin həyatında və o cümlədən Azərbaycan jurnalistikasında baş verən prosesləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar;

1. İctimai, siyasi və sosial qüvvələr mətbuatın cəmiyyətdəki rolunu dərk etməyə və ondan istifadə etməyə daha ciddi səy göstərirdilər;

2. Rusiyadakı ziddiyyətlər gərginliyin artmasına, narazılıqların çoxalmasına və inqilabi çıxışların reallaşmasına gətirib çıxarırdı;

3. Hakim dairələrin vəziyyətdən çıxış yolu kimi bəzi demokratik islahatlara – Dövlət Dumasının çağrılmasına, torpaq islahatlarına, söz, mətbuat, yığıncaq və təşkilat azadlıqlarına qismən də olsa şərait yaratması jurnaliskanın da inkişafına müsbət təsir göstərirdi;

4. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı, əhali arasında təbəqələşmənin sürətlənməsinə, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olurdu;

5. İctimai-siyasi və mədəni təşkilatların daha çox əhali kütləsini öz sıralarında birləşdirməsi onların fəallığını artırırırdı;

6. Siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların mətbuat orqanlarının meydana gəlməsi jurnalistikyanın təbliğat vasitəsi kimi rolunu gücləndirirdi;

7. Jurnalistikyanın maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, qəzet istehsalında qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, texniki vasitələrin ayrı-ayrı adamların inhisarında olması onu kapitalis istehsal sahələrindən birinə çevirirdi;

8. Mətbuatın inkişafı ilə bağlı diferensiyanın güclənməsi, ideya istiqamətinə, əhatə dairəsinə, peşə yönümünə görə qəzet və jurnal nümunələrinin yaranması bu prosesi sürətləndirirdi;

9. Peşəkar mətbuat işçilərinin: redaktorların, mühərrirlərin, müxbirlərin çoxalması jurnalistikyanın kadir potensialını artırdı;

10. Müxtəlif tipli mətbuat orqanları əhalinin əksər təbəqələrini əhatə etməklə onların sosial sıfarişinə cavab verir, maraqlarını ifadə edirdi.

Bütün bunlar 20-ci yüzilliyin ilk rübündə Azərbaycanda mətbuatın Kütləvi İnformasiya Vasitəsinə çevriləməsi istiqamətində ciddi addımlar atdığını söyləməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, bu yüzilliyin ilk onillikləri Azərbaycanda, onun ətrafında və bütövlükdə dünyada gedən siyasi proseslərin mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. İctimai şürarda gedən keyfiyyət dəyişmələri siyasi münasibətlərin və siyasi təşkilatların keyfiyyətcə dəyişməsini tələb edirdi. Bu proses müstəmləkə zülmü altına düşmüş xalqların həyatında və milli şururunda oyanışa səbəb olurdu. Həmin dövürdə Rusyanın müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycan siyasi və iqtisadi cəhətdən ağır böhran şəraitində idi.

Lakin ölkədə çap olunan mətbuat artıq milli məfkurənin formallaşmasına yol açmışdı. Əslində “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatının həqiqi sələfləri 1911-ci ildən sonra meydana gəlmişdi”. Doğrudur Azərbaycanda milli-ictimai fikrin, azadlıq ideyalarının oyanmasında “Həyat”, “Irşad”, “Füyuzat”, “Tərəqqi” mətbuat orqanları da müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdi. Lakin geniş şəkildə 1912-ci ildə martın 6-da bir qrup ziyanlı Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində gələcək Xalq

Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi məramlarını ilk dəfə konsepsiya şəklində təbliğ edən “İqbal” qəzeti nəşrinə başladılar. 1915-ci il aprelin 27-nə kimi fəaliyyət göstərən qəzetə müxtəlif vaxtlarda M. Ə. Rəsulzadə, S. E. İbrahimov, S. Hüseyin və M. Ə. Əbdüləzizzadə redaktorluq etmişlər.

1914-cü il oktyabrın 15-də isə “Dirilik” jurnalı nəşrə başlayır. Burada da “İqbal”da olduğu kimi M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, S. Hüseyin, Ə. Müzniy poetik və publisistik yazılarla Azərbaycan xalqını özünüdərkə hazırlayır.

1915-ci il oktyabrın 2-də nəşrə başlayan “Açıq söz” qəzeti bunlardan fərqli olaraq öz ideya və məqsədini daha açıq şəkildə bəyan edərək xalqı istiqlal uğrunda mübarizəyə qaldırdı və bu zaman çap olunan milli demokratik mətbuatı da bu yönə istiqamətləndirdi. Onlar xalqı milli mədəniyyətə, milli şüura yiyələnməyə çağırırdı. Bu da milli məfkurənin formalaşmasına səbəb oldu.

Bələliklə, milli-siyasi birliyə çağrış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərefəsində bütün Azərbaycan milli mətbuatının başlıca şüarına çevrildi.

Bu zaman ölkədə vəziyyət ziddiyyətli bir halda idi. Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə özünün ən yüksək həddinə çatmışdı. 1917-ci ilin noyabrından, 1918-ci ilin martın sonuna dək olan beş ay ərzində hakimiyyətə Bakı soveti nəzarət edirdi. Amma onun hakimiyyət sferası Bakı şəhərini və onun ətrafında olan sənaye-zavod rayonlarını əhatə edirdi. Mart hadisələrindən sonra isə Bakı Kommunasının hakimiyyəti Bakı quberniyasının qəzalarına da şamil edildi. 1918-ci ilin 9 aprelində Zaqqafqaziya (Federativ) hökumətinin təşkil edilməsi elan edildi. Fəaliyyəti cəmisi 3 ay davam edən Zaqqafqaziya seymi 1918-ci ilin 26 mayında özünün sonuncu iclasını keçirdi. Gürcüstan nümayəndələri seymdən çıxdığı üçün seym öz səlahiyyətlərinə xitam verdi. Seymin Azərbaycan fraksiyası (44 nəfər müsəlman deputatdan ibarət idi) mayın 27-də özünü Azərbaycanın müvəqqəti Milli Şurası elan etdi və Milli Şuranın sədirliyinə Müsavat partiyasının lideri M. Ə.

Rəsulzadə seçildi. Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci ilin 28 mayında İstiqlal bəyannaməsi ilə müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yarandığını və mövcud şəraitdə Azərbaycanın müstəqqiliyi uğrunda açıq mübarizənin milli qurtuluşun yeganə düzgün yol olduğunu bildirdi.

Bu müqəddəs günü Məmməd Altundəy belə xatırlayırdı: "... Anam deyərdi ki, 1918-ci ilin 28 may tarixini yaxşı yadınızda saxlayın. Bu tarix vətənimiz Azərbaycan hakimiyyətini orta əsr düşüncəsi ilə idarə edən çar Rusiyasının üsul-idarəsindən qurtuluşu və əslən türk soylu millətimizin yenidən yaranma günüdür".

Azərbaycan Demokratik Respublikası – dünya tarixinin ən demokratik dövlət qurumlarından biri və türk-müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Paytaxtı əvvəlcə Gəncə (1918, 16 iyun- 17 sentyabr), sonra Bakı (1918, 17 sentyabr – 1920, 28 aprel) oldu.

Çox qısa bir zamanda AXC Hökuməti ölkənin ictimai, mədəni, iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün bir sıra demokratik islahatlar həyata keçirməyə başladı. Bu islahatlar 23 ay ərzində mövcud olan Cümhuriyyətin sürətli inkişafını təmin edərək Azərbaycan tarixində dərin bir iz qoydu. Ona görə də bəzən ADR-in bu dövrünü Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında əsaslı tərəqqi kimi adlandırırlar.

Bu dövrə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu xeyli artaraq, əlaqələri gücləndirildi. AXC Hökuməti 1918 il mayın 28-dən iyunun 16-dək Tiflisdə, iyunun 16-dan sentiyabrin 17-dək Gəncədə, sentiyabrin 17-dən 1920 il aprelin 28-dək Bakıda fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Paris sülh konfransının qərarına (1920-ci il 11 yanvar) əsasən müstəqil dövlət kimi tanındı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il mayın 30-da radioqram vasitəsilə Azərbaycanın öz istiqlaliyyətini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə - London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrit, Tehran, Moskva, Roma, Viyana, Buxarest, Sofiya, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Kiiev,

Kristianiya (Oslo) və Stokholma rəsmi bəyanatlar göndərdi. Və qısa bir zamanda Azərbaycan Respublikası bir çox xarici dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratdı. Bakıda ABŞ, İngiltərə, Fransa, Türkiyə, İtaliya, İran, İsveçrə, Polşa, Yunanistan, Danimarka və Litva dövlətlərinin diplomatik nümayəndələri və konsulluqları fəaliyyət göstərirdi. Bu ölkələrin nümayəndəlikləri səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaradılaraq, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər bağladı. Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna, Krim və Donda respublikanın diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyətdə idi.

1920-ci il aprelin 15-də Azərbaycan parlamenti ABŞ, Fransa, İtaliya, İngiltərə və Polşada ADR-in diplomatik nümayəndəliklərinin təsis olunması haqqında qanun layihəsi qəbul olunur.

Bu problemlə bağlı “Mühüm məsələlər” adlı məqaləsində Üzeyir bəy fikrini belə açıqlayırdı: “Biz Azərbaycanı Yevropaya və müttəfiq dövlətlərə indidən tanıtdırmalıyıq. Özümüzə məxsus tarixə, gözəl və xüsusi bir ədəbiyyata, sənaye-nəfisəyə malik olduğumuzu onlara bildirməliyik. Dilimiz, firəng dili Yevropada olan kimi, bütün Qafqazda ümumi bir dil olduğunu isbat etməliyik. Musiqimizin ümumi Qafqaz millətlərinə zövq və ləzzət ruhu verən bir musiqi olduğunu bildirməliyik. Biz mütləq Yevropa şüəralarından geri qalmayacaq şairlərimizi, müsənniflərimizi, yazıçılarımızı, alimlərimizi birbəbir nişan verməklə xüsusi bir mədəniyyətə malik olduğumuzu əyan və aşkar etməliyik...”.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan hökumətinin təqdimatı üzrə respublika parlamenti Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış on ölkəyə göndəriləcək diplomatik nümayəndələrin statusunu və tərkibini təsdiq etdi. Bu vaxt artıq 16 ölkənin səlahiyyətli nümayəndələri Azərbaycanda fəaliyyətdə idilər.

Maraqlıdır, görəsən, qonşu Rusyanın ADR-in istiqlaliyyətini tanımaq istəməməsində mövqeyi nə idi? Rusiya ADR-in mövcudluğunun əvvəlindən onu tanımaq mövqeyi tutmayıb. Səbəbini “İstiqlal” qəzeti 5 fevral 1920-ci il sayında açıq-aydın

yazırıldı: “Rusiya sovet hökuməti Azərbaycanın istiqlalını tanıymış. Amma. Bu da Nərimanovun məktubunda varmış. Fəqət Sovet Rusiyası abacıq desin ki, bən sizin istiqlalınızı tanıdım. Nasıl olur, Antanta bunu sərih (açıq) və aydın bir surətdə deyə bilər də, şura nümayəndəsi Çiçerin bu xüsusda daha sərih (açıq) söyləməyi”

Bunda, əlbət ki, bir iş vardır. Bunun səbəbini görməmək mümkün deyildir.

Onu bizə yenə Nərimanov izhar eyləmiş, demişdir ki, Rusiya zəhmətkeşləri Bakıdan, Bakının neftindən əl çəkməzlər, çünkü səfil qalıborlar. Onların səfələtini rəf (aradan qaldırmaq) edə bilmək üçün nefti içəcək deyiliz, doşab əvəzinə, kəndilərinə satarız. Fəqət Baki bizdə olmazsa, Azərbaycan təşkil etməz, istiqlalımız olur. Moskvadan ruslar köçə bilmədiyi kimi, Bakıdan da türklər köçə bilməzlər”.

Bu kimi səbəblərə görə Sovet Rusiyası hökuməti Azərbaycan hökumətinin dəfələrlə verdiyi müraciətlərinə məhəl qoymurdu. Çünkü, Sovet Rusiyası bu yolla, yeni vaxtı uzatmaqla, ADR-in devrilməsi üçün zəmin hazırlamağa və Azərbaycan bolşeviklərinə hakimiyəti ələ almaqda kömək etməyə çalışırdı...”.

Burada bir anlıq Azərbaycanın bugünkü beynəlxalq vəziyyətinə nəzər yetirək. Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlət kimi bütün dövlətlərlə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr saxlayır. Azərbaycan həm Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, həm ATƏT-in tərkibində, həm Müstəqil Dövlətlər Birliyinin tərkibində fəaliyyət göstərir. Bundan sonra da dünyanın böyük dövlətləri ilə əlaqələrimizi daha da möhkəmləndirməliyik.

Hüquqi baxımdan Azərbaycan dövlət müstəqilliyini 1991-ci ilin sonunda elan edibdir. Ancaq dövlət quruculuğu prosesi 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, yenə də çox ağır, çətin sınaqlar içərisində keçərək nəhayət, 1995-ci ilin noyabrında ilk Konstitusianın qəbul olunması ilə tamamlanıb.

Biz bu illərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək üçün müstəqilliyimizin ilk illəri olan 1918-1920-ci illərintəcrübəsinə dönə-dönə müraciət etməliyik.

Çünkü bu iller gənc Cümhuriyyətimizin yaranmasında, dövlətçilik prinsiplərinin əldə olunmasında AXC-nin tarixi rolü danılmazdır. AXC qısa müddətli fəaliyyəti dövründə mədəni həyatımızda, xalqımızın mədəniyyəti tarixində çox ciddi naliyyətlər əldə etmişdir və o naliyyətləri bu gün davam etdirmək lazımdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisi bərpa olundu, müsələhə milli ordu yarandı, Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu, ilk dəfə mətbuat azadlığı haqqında “Nizamnamə” hazırlandı və qəbul edildi, ilk anadilli məktəb açıldı, ilk informasiya agentliyi fəaliyyətə başladı və s. Belə etibarlı zəmində hökumətin 23 ayda mümkün olan ən böyük tədbirləri də demokratiya, elm, mədəniyyət sahəsi olaraq; Bakı Dövlət Universiteti (1919), Azərbaycan Dövlət Teatrı (1919), “Teatr Xadimləri Cəmiyyəti”, “Müsəlman mühərrir və ədiblər cəmiyyəti”, “Yaşıl Qələm” ədəbi birləyi fəaliyyətə başlayaraq, milli simvolika –gerb, bayraq, himn müəyyən edildi.

“Dində, əqidədə birlik” (S. Əfqani), “Dildə, dində, fikirdə birlik” (İ. Qaspiralli), “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” (Ə. Hüseynzadə) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütünlükə türk dünyası, mənəvi Turan miqyasında qəbul etdiyi və rəğbat bəslədiyi bu mənəvi meyarlar, islam dəyərləri ilk dəfə idi ki, rəsmi ideoloji doktorina, dövlət siyaseti səviyyəsində əməl, iş programı kimi elan olundu.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərin mətbuatı o dövərə qədərki Azərbaycan milli mətbuatının demokratik ənənələrinin yekun mərhəlesi idi. Bu dövrün mətbuatında Azərbaycanın milli, ictimai-siyasi fikri, 1905-ci il inqilabından sonra çarizmin müstəmləkəçilik siyasetinə qarşı xalqın etirazı, 1911-ci ildən sonra milli muxtarıyyat ideyası, Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra isə milli istiqlal ideyaları öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün milli mətbuatı bütün bu tarixi mübarizələrin səlnaməsidir. Cəmi 23 ay davam edən bu respublikanın siyasi, ictimai, mədəni, əxlaqi- bir sözlə sosial-iqtisadi və mənəvi həyat tərzi məhz bu illərin dövrü mətbuatında çox geniş əks olub. Yəqin buna görə 1918-1920-ci illər mətbuat

tarixində çox məhsuldar və məzmunlu bir dövrdür. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti və parlamenti mətbuatın və nəşriyyatların işini dövrün tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün bir sıra qanunlar qəbul etdi. İlk dəfə Azərbaycan KİV-nin hüquqi bazasının yaradılması prosesi də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə başlandı.

SÖZ, MƏTBUAT AZADLIĞI UĞRUNDAN MÜBARİZƏ VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜ MƏTBUAT

Demokratik prinsiplər üzərində qurulmuş AXC müstəqil və azad jurnalistikyanın zəruriliyini anlayaraq bu sahədə bir sıra qanun və sərəncamlar qəbul etdi. İlk dəfə Azərbaycan oxucusu azad sözün, azad mətbuatın nəfəsini duydu. Hər şeyə çox böyük çətinliklərə nail olan AXC liderləri bu sahədə də çox böyük çətinliklərə rastlaşdırılar. Uzaqgörən liderlər azad sözə nail olmaq üçün uzun illər mübarizə apardılar, təqiblərə, təhqirlərə, sürgünlərə məruz qaldılar. Amma məqsədlərindən, amallarından dönmədilər və AXC dövründə buna nail oldular. Onlardan da əvvəl azad vətəndaş, azad söz uğrunda mübarizə aparan klassiklərdən bəhrələndilər, onların arzularını gerçəkləşdirilər...

F.e.d. C. Məmmədlinin təbirince desək; “Mətbuatımızın söz azadlığı barədə bəxti uzun müddət gətirməyib”. Demokratik cəmiyyət, azad vətəndaş, azad mətbuat uğrunda Azərbaycan ziyalıları əsrlər boyu qanlı-qadalı mübarizələr aparıb. “Tarixən Şərqi ədəbiyyatına Füzuli kimi məşhur parlaq ulduzlar vermiş Azərbaycan ədəbiyyatında artıq XIX əsrin əvvəllərində modernleşmə başlayır. Böyük novator Mirzə Fətəli Axundzadə anlaşıqlı xalq dilində yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni təkan verir”.

Mütəfəkkir alim, böyük filosof, yazıçı-dramaturq M. F. Axundov hər bir əsərində təkidlə qeyd edirdi ki, vətəndə azadlıq, fikir azadlığı, siyasi azadlıq olmadan xalqda yüksək vətənpərvərlik ruhunu yaratmaq olmaz. O, təbliğ edirdi ki, azad yaşamaq insanın təbii haqqı, təbii hüququdur”.

Axundova görə, “Tam azad iki növ azadlıqdan ibarətdir; biri ruhani azadlıqdır, o biri cismani azadlıqdır”. M. F. Axundov ruhani azadlıq dedikdə fikir azadlığı, vicdan azadlığı, mətbuat azadlığı və s. nəzərdə tuturdu. Axundova görə tam ruhani azadlığın əsas şərti fikir azadlığıdır. Çünkü fikir azadlığı cismani azadlığa da şərait yaradır. O, cismani azadlıq dedikdə isə

istismarın cəmiyyətdə olan maddi bərabərsizliyini və siyasi hüquqsuzluğunun məhv edilməsini nəzərdə tuturdu. Cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi üçün söz və fikir azadlığına çox böyük fikir verən Axundov bunun üçün ağıllı və nəcib hökmdarın hakimiyyətə gəlməsini məşhur “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi-siyasi əsərində döñə-döñə xatırladırdı. O, yaşadığı dövrün eybəcərliyinə qarşı mübarizəyə qalxaraq bütövlükdə türk və islam dünyasını söz, fikir azadlığına səsləyirdi.

Professor Ş. Hüseynov demiş: “M. F. Axundov qətiyyətlə inanırdı ki, onun həmvətənləri həmişə kor-koranə yaşamayacaqlar, köhnə təsəvvürlərini dəyişəcəklər, qorxubilməz bir qəhrəmanlıqla sivilizasiya yolunu seçəcəklər”.

Deməli, bu gün “xalqımızın bir millət kimi formalaşıb öz müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək yolundakı, müasir tarixi qələbəsində M. F. Axundovun da şübhəsiz çox böyük, inkaredilməz payı vardır”.

Mətbuatın M. F. Axundovun fəaliyyətinə təsiri haqqında M. Ə. Rəsulzadə fikrini belə şərh edirdi ki: “Əkinçi” adlı qəzet Axundzadənin ədəbi görüşünə siyasi bir istiqamət verdi”.

19-cu yüzilliyin sonu, 20-ci yüzilliyin əvvəllerində Rusiya müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında maarifçilik hərəkatının qüvvətlənməsi, jurnalistikyanın inkişafı, mədəni hərəkata rəhbərlik edən ziyalılar dəstəsinin meydana gəlməsi hakim dairələrini narahat etməyə, onun qarşısını almağa tədbir hazırlamağa məcbur etdi. Peterburq senzura komitəsinin 1880-cı ildən etibarən Rusiya müsəlmanlarının mədəni həyatı üzərindəki müşahidələri əsasında baş senzor M. Smirnov geniş məruzə hazırladı. Daxili işlər nazirinin polis departamenti M. Smirnovun məruzəsi əsasında geniş təliqə hazırlayıb, 1900-cü ilin 31 dekabrında bütün quberniyalara göndərdi. İyirmi il ərzində Rusiya müsəlmanlarının həyatında əmələ gələn tərəqqi hərəkatının başlıca xüsusiyyətlərini təhlil edən polis departamenti bunda mütləqiyət qurluşu üçün bir təhlükə əlaməti görürdü.

Bunun üçün ilk növbədə milli mətbuatı böğmaq, susdurmaq planlaşdırıldı. Ona görə də ana dilli milli mətbuat çox böyük

təziqlərə məruz qaldı. Belə olduqda yazarların bir çoxu “Kaspi” qəzetiñə üz tutaraq burada qismən də olsa millilik siyasetini yeritməyə başladılar. (Əlbəttə bu H. Zərdabi, M. Şaxtaxtlı, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu və Ə. M. Topçubaşov qəzetə rəhbərlik edərkən mümkün oldu). O zaman Bakıda “Kaspi” ilə yanaşı bir çox rusdilli qəzetlər də nəşr olunub. Amma çox təəssüflər ki, onlar daha çox ökləmizdə ruslaşma siyasetini təbliğ etməklə məşğul idilər. Yəqin bu ondan irəli gəlirdi ki, onlara rəhbərlik edənlərin əksəriyyəti təpədən-dırnağa millətimizə, azərbaycanlıq, türkçülük ideologiyasına qənim kəsilmiş bolşevik Şaumyanlar, Çaparidzələr, Əzizbəyovlar, Axundovlar... idi. Burada bir neçə rusdilli qəzetlərin redaktorlarının kimliyinə diqqət yetirsək pis olmas. “Bakinets” (1907-1920, redaktorları M. D. Manuçariyan, M. S. Djinoradze), “Bakinskoye utro” (1919, redaktoru M. N. Serqeyev), “Naşa jizn” (1919, redaktoru S. Q. Şaumyan), “Nabat” (1919, redaktorları A. A. Murovyan, F. E. Maxaradze), “Russkoye slovo”, (1918-1920, redaktoru Qlaxenqauz) və s. qəzetlər çox təəssüf ki, bütün fəaliyyəti boyu millətlər arasında nifaq salmaqla, islam dininə mənsub olan xalqlara nifrət təbliğ etməklə, millətimizin vətənpərvər və millətsevər oğullarını təhqir etməklə məşğul idilər. Məsələn, 1912-ci ildə “Rossiya utro” qəzeti xalqımızın maarifpərvər, millətsevər, xeyriyəçi oğlu olan H. Z. Tağıyevi istehza hədəfinə çevirməklə bütün müsəlmanları təhqir edirdi. Odur ki, “İbtidai hammal, şimdi milyoner” sərlövhəli yazı haqlı olaraq milyonlarla müsəlmanların qəzəbinə, etrazına səbəb oldu. Görkəmlı qələm sahiblərimizin əksəriyyəti buna etiraz olaraq dövrü mətbuatda öz fikirlərini bildirdilər. Bu haqda tanınmış jurnalist S. E. İbrahimov yazdı: "...Neyçün iyirmi milyon müsəlmanlara bir milyounçu çox görünüyor? Məlum ya... Bunlar burada yalnız bir sıra hammal, bir sürü səfil və sərsəri görmək istiyor. Şimdi Tağıyev kimi milyonerlərə qarşı bir paxilliq var bunlarda" (Bax: “Iqbəl” qəzeti 13 mart 1912, N-6, və 28 mart 1912, N-19) (Onu da qeyd edək ki, dövrün rusdilli mətbü orqanlarında bu məzmunlu məqalələr yüzlərlədir. Mövzumuz bu olmadığı üçün onlardan

yalnız birini, ən əhəmiyyətlisini qeyd etdik). Bu faktdır ki, tarixən rusların azərbaycanlılara münasibəti həmişə birmənalı olub. Xüsusən də vətənpərvər, millətsevər və imkanlı şəxslərinə qarşı həmişə qəlblərində bir qısqanlıq hissi açıq-aydın duyulub. Bunun üçün yenə tarixə nəzər salaq.

“III Aleksandr taxta çıxıb tacgüzərləq mərasimi kecirəkən Zaqqafqaziya müsəlmanları tərəfindən Hacı Zeynalabdin Tağıyev də Peterburqa, bu mərasimə dəvət olunur. Mərasim zamanı carın yanında dayananlar mərasimə gələnləri təqdim edərkən Hacını saymaz yana bir münasibətlə vəhşi xalqın nümayəndəsi kimi təqdim edirlər. Bu Haciya çox toxunur. O rusca “Mənim xalqım vəhşi deyil, o, çox əsirlik zəngin tarixə və mədəniyyətə malikdir” deyərək mərasimi tərk edir”.

70 il isə sovet ideologiyası şüurumuza, qəlbimizə bunun əksini təbliğ etməyə çalışıb. Şair demiş; “Sən sevsən də, sevəcəm, sevməsən də sevəcəm”. Yəqinkı zorla sevgi olmur. Bütün bu sadaladıqlarımız bir həqiqətdir. Arxiv sənədlərində və mətbuat səhifələrində bu həqiqəti təsdiq edəcək yüzlərlə, minlərlə faktlar var.

Çar Rus hökumətinin müsəlmanlara qarşı birmənalı münasibətinin nəticəsi idi ki, 20-ci yüzilliyin başlangıcında Bakıda Azərbaycan-türk dilində qəzet buraxmaq müşkül idi. Bu sahədə çar hökumətinin ziyalılar sırasında çəkdiyi sədlər həddini ötürdü. Dövlət işləri isə Qafqaz mətbuat İşləri Komitəsinin xüsusi nəzarəti altında aparılırdı. Çar Rusiyası əcnəbi ölkələrə, xüsusilə Osmanlı dövləti ilə əlaqələri olan azərbaycanlılara etimadsızlıqla yanaşırıdı. Hökumətin müstəmləkəçi, böyük dövlətçilik siyasəti, milli zülmün get-gedə daha da güclənməsinə, xalqların hüquqlarının, (xüsusən də müsəlmanların) məhdudlaşdırılmasına səbəb olurdu.

Lakin, zaman öz işini görürdü. 19-cu yüzilliyin ortalarından başlayan, xalqın milli-mənəvi şüurunda baş vermiş dirçəliş, oyanma 20-ci yüzilliyin əvvəllerində daha da inkişaf edərək yüksək pilləyə çatdı. Milli özünüdərk formalaşmağa başladı. İdeoloji mübarizədə milli mətbuat əvəz edilməz rol oynayırdı.

Azərbaycanın mədəni, iqtisadi, siyasi həyatında bir canlanma müşahidə olunurdu. Rusiya imperiyası bu dirçəlişi görür və diqqətlə izləyirdi. Və bu oyanışdan çox narahat olaraq qabağını almaq üçün güclü təziqlərə başladı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu təziqi daha çox mətbuata şamil edildi. Senzura ən güclü silah vasitəsinə cevirdi. Ölkədə çap olunan bütün qəzetlər, jurnallar, kitablar və digər çap məhsuları ciddi senzor yoxlanışından keçirdi. Jandarımlar mətbəələrdə, müxbir məntəqələrində, redaksiyalarda, əməkdaşların mənzillərində kobudcasına axtarışlar həyata keçirildilər. Saysız-hesabsız sürgünlər, həbslər, təqiblər və təziqlər bu inkişafı boğmaq üçün aparılırdı...

Dövrün istedadlı jurnalisti Ü. Hacıbəyli imperianın senzura siyasetini təqid edərək yazdı: "...qəzətə yazılıcları daha bilmirlər ki, nə yapsınlar, yəni nə tövr yapsınlar ki, nə qəzetələri bağlansın, nə iştiraf versinlər, nə də ki, gedib qazamatda yatsınlar".

Senzorlar onlara verilən səlahiyyətlərdən sui-istifadə edərək, istənilən çap məhsuluna "imperiya əlehinə" damgası vuraraq, onun nəşrinə qadağa qoyurdu. Onlar beləliklə yaranan azad fikri boğmaq, istiqlal mücadiləsinin qarşısını almaq niyyətində idilər. Senzorlar sadıq dövlət məmurları arasından seçilirdi və onlar çox kobud, qaba olurdu. Xüsusən də milliyyətcə erməni və rus olan senzorlar müsəlman mətbuatına qarşı daha çox amansızlıq edirdilər. Bu haqda ilk azərbaycanlı senzor Mirzə Şərif Mirzəyev yazdı: "Mətbuat Komitəsində çalışan Kişmişov, Qekkel və Qaraxanov kimi erməni və ermənipərəst senzorlar Azərbaycan mətbuatı və kitab mədəniyyətinin inkişafının qarşısına müxtəlif sədlər çəkir, çap məhsullarının çıxmasını əngelleyirdilər. Hər vəchlə Azərbaycanda mətbuatın, nəşriyyatın inkişafının qarşısını almağa çalışırdılar".

Senzuranın belə amansızlığını təqid edən M. Ə. Rəsulzadə yazdı ki: "... zülüm istibdad və mütləqiyyətin davamı həqiqətləri gizlətməklə bağlıdır. Mütləqiyyət üsulunun davamı, sirlərin gizli qalması, həqiqətin ört-basdır edilməsi bilavasitə senzuranın

“işidir”. Mətbuat azadlığının gücünü dərindən bilən və xalqın bu azadlığını yüksək dəyərləndirdiyini görən M. Ə. Rəsulzadə 1911-ci ildə “Mətbuat azadlığı” adlı məqaləsində azad mətbuatı belə şərh edirdi: “O millət, o məmələkət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı azad və xoşbəxt olsun”.

Bu xoşbəxtlik xalqımıza ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə nəsib oldu. AXC 1918-ci il 9- noyabr tarixli bir sərəncamı ilə senzurani ləğv etdi. Senzuranın ləğvi ölkədə azad mətbuata yol acdı. 1919-cu il 30 oktyabrda qəbul olunan “Mətbuat Haqqında Nizamnamə” də üzün illər çar imperiyasının zülümü altında sıxılan azərilərə azad şəkildə fikirlərini ifadə etmək imkanı verdi. Bununla da azad və peşəkar jurnalistikyanın inkişafına yol açıldı. Beləliklə, Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafi 1905-ci il inqilabından sonra başladı və Cumhuriyyət dövründə zirvəyə çatdı.

1918-1920-ci illərə aid dövlət arxivində saxlanılan sənədlər üzərindəki elmi araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti Azərbaycan jurnalistikasının inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm işlər görüb. Bunu mətbuatla bağlı parlamentdə gedən gərgin və uzun süren müzakirə və mübahisələri tam reallığı ilə eks etdirən parlament materiallarından da görmək mümkündür. Mətbuatla dair verilən əmr və göstərişlərin, qanun və qərarların geniş məsələlərə toxunması aparılan işin ciddiliyindən xəbər verirdi. Bu sənədlər arasında özünün siyasi-hüquqi və sosial mədəni əhəmiyyətinə görə, xüsusi diqqət çəkən “Mətbuat Haqqında Nizamnamə”dir. Nizamnamə 1919-cu ilin oktyabr ayının 30-da parlament iclasında qəbul olunub. Nizamnamə 2 hissədən (birinci hissə 20 bənd, ikinci hissə 3 bənd) ibarətdir. Mətbuat nizamnaməsinin mətni “Azərbaycan cumhuriyyəti hökumətinin əxbarı” qəzetində bütövlüklə öz əksini təpib.

1919-cu il oktyabrin 30-da Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Parlamenti tərəfindən qəbul edilən mətbuat haqqında nizamnamə ölkədə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunverici akt oldu.

Qanun qəbul edilərkən parlamentin bir neçə iclasında müzakirə olundu. Bu müzakirələr zamanı “Hümmət”, “Sosialist fraksiyası”, “Əhrar” partiyalarının nümayəndələri nizamnaməyə qarşı kəskin etraz etdilər. Həsən bəy Ağayevin sədirliyi ilə keçən 25 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında Ş. Rüstəmbəyli mətbuat haqqında nizamnamənin lahiyəsi ilə bağlı məruzə edərək təqdim olunan qanun lahiyəsinin qəbulunun zəruriliyini dənə-dən qeyd etdi. Onun sözlərinə görə, “Avropada ictimai-siyasi hərəkatın tarixi də təsdiq edir ki, azadlıq qeyri-məhdud səviyyədə ola bilməz, mətbuat və söz azadlığı mütləq şəkildə qəbul olunanda hər bir vətəndaş ondan öz istədiyi kimi istifadə edəcək. Məhz belə halda ölkənin siyasi cəhətdən dağılması üçün şərait yaranır. Rusiya inqilabı buna misal ola bilər”. Məruzəçi bildirir ki, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi kimi mətbuat da qanuna tabe olmalıdır.

Daha sonra S. Ağamalıyev (“Hümmət”) qanun lahiyəsi əlehinə uzun bir nitq söyləyir. İ. Əbilov da (“Hümmət”) həmkarının qərəzli fikirlərini dəstəklədi. “Mən güman edirəm ki, bu qanun lahiyəsi bizə təqdim olunduğu şəkildə mətbuat azadlığına zərbə vuracaq. Birinci bənddə deyilir ki, respublikanın hər bir vətəndaşı qəzet, jurnal, kitab nəşr edə bilər. Amma on birinci bənddə deyilir ki, qəzet nəşr edən, qəzeti buraxmazdan yeddi gün əvvəl mətbuat müfəttişliyini bu haqda xəbərdar etməlidir. Sonra deyilir ki, redaktor qüsursuz adam olmalıdır ki, qəzet nəşr edə bilsin və onun qüsursuzluğunu uyezd rəisi müəyyən etməlidir”.

Nazirlər Sovetinin sədri Nəsib bəy Yusifbəyov dərin məzmunlu çıxışında S. Ağamalıyevi və İ. Əbilovu tənqid edərək qeyd edir ki; “onlar qanun lahiyəsinə qeyri-ciddi yanaşır və hətta onu diqqətlə oxumayıblar. Onların etraz etdiyi “redaktorun yaşı və təhsili” məsələsi tamamilə düzgün qoyulmuş məsələdir. Çünkü, uşağın və savadsız adamin redaktor ola bilməyəcəyi məlumdur. Həddi-buluğa çatmamış redaktoru məqaləsinə görə, savadsız redaktoru isə cəfəngiyata görə məsuliyyətə cəlb etmək olmaz. İndi müzakirə olunan

nizamnamənin başlıca məqsədi mətbuat haqqında məsələni nizamlamaqdır. Hökumət bilmək istəyir ki, harada hansı qəzet və jurnal buraxılır. Nizamnamədə mətbuat azadlığına qarşı heç nə yoxdur. Bizim qanunumuz mövcud qanunların içində ən liberal və ən azad qanundur. Bundan daha azad isə qanunsuzluqdur, o da istənilən dövlətin əsaslarına ziddir. Buna görə də mən mətbuat haqqında nizamnamənin qəbul edilməsini xahiş edirəm”.

Bu zaman Ə.Qarayev (“Hümmət”) və A. Pepinov (“Sosialist fraksiyası”) nizamnamənin qəbul edilməsinin əlehinə çıxış etdilər.

Beləliklə, bu nizamnamə dəfələrlə parlamentin iclaslarında müzakirəyə qoyuldu. Belə müzakirələrd Ş. Rüstəmbəyli də bu haqda fikirlərini bildirdi. O, son şixişində bildirdi ki; “mətbuat işi bizdə hələ də xaotik vəziyyətdədir. Onu nizamlamaq və qeydə almaq üçün bu nizamnamə hazırlanmışdır. O, mətbuat azadlığı haqqında qanun deyildir”.

Ş. Rüstəmbəylidən sonra çıxış edən A. Kazımkəzadə (“Müsavat”) Şəfibəyin fikrinə şəriq olaraq nizamnamənin qəbul edilməsini məsləhət görərək dedi: “... qanunsuz həyatın heç bir sahəsi nizamlı şəkildə gedə bilməz. Hər şeyin öz ölçüsü vardır; kartofu pudla, parçanı arşınla, mətbuatı isə nizamnamə ilə ölçmək olar ki, onun sərhədlərini göstərsin”.

Bu çıxışdan sonra yenə də Ə. Qarayev (“Hümmət”) və V. A. Baqradze (“Sosialist fraksiyası”) bu nizamnaməni söz azadlığının karşısısının alınması kimi qiymətləndirərək qərəzli fikirlərindən dönmədilər.

Bütün çıxışları səbir və diqqətlə dinləyən M. Ə. Rəsulzadə mətbuat azadlığı ilə anarxiya mətbuatını qarışdırıran natiqlərə irad tutaraq sözə başladı; “Bu nizamnamə azad mətbuatla anarxiya mətbuatı arasında sərhəddi müəyyənləşdirir. Eləcə də yazılı və şifahi sözün fərqli olduğunu, onlardan birinciye nəzarətin mümkünülüyünü, ikincinin isə qeyri mümkün olduğunu aydınlaşdırır”. Natiq daha sonra sosialistlərin Ə. Qarayevin qəzətlərinin bağlanması tez-tez istinad etmələrinin də əsassız

olduğunu açıkladı: “Qarayevin “Füqəra” qəzetəsi ona görə bağlandı ki baş nazir Nəsib bəy Yusifbəylinin əyalətə işgūzar səfərini “məsul işləri buraxıb Ağdaşa kefə getmək” kimi təqdim etmişdi. Heç sübhəsiz ki, yayın qızmar çağında Ağdaşda heç bir kef ola bilməz. Hələ bu azmiş kimi eyni nömrədə idarəciliyə və qayda-qanuna məhəl qoymamağa açıq çağrı vardı. Heç kim etiraz edə bilməz ki belə mətbuat cılowlanmamalıdır”.

Sosialist fraksiyasından İ. Əbilov və A. Pepinov yenidən nizamnaməyə etraz edərək onun bir daha komisiyaya qaytarılmasını tələb edirlər.

M.Ə.Rəsulzadə yenidən çıxış edərək bildirir ki, etirazlar əsasən xəbər-darlıqlıqdicili tədbirlərlə bağlı maddələrə ünvanlanır. Qanunlar isə cəzalandırıcı və xəbərdarlıqlıqdicili olur. Sosialistlər üçün daha yaxşı olar ki, dəyişikliyi müzakirə zamanı bənd-bənd etsinlər. Buna görə də həmin nizamnamənin komissiyaya qaytarılmasına heç bir ehtiyac yoxdur.

Bu dəfə Ə. Pepinov nizamnamənin komissiyaya qaytarılması ilə bağlı yazılı təkliflər verərək, xəbərdarlıqlıqdicili tədbirlərin çıxarılmasını tələb etdi. (Mənbələrdən aldığımız məlumatlara əsasən bu təkliflərin arasında nisbətən müsbət olanları Pepinov tərəfindən irəli sürülənlər idi. AXC fəaliyyətində qismən rolü olan Pepinov Əhməd bəy Ömer oğlu Gürcüstanın Axalkələk mahalında 1893-cü ildə anadan olub. Ə. F. Nemanzadənin bacısı oğlu olan Pepinov Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. Hələ tələbə ikən “Açıq söz” qəzetində “Axalkələkli Əhməd Cövdət” imzasılı məqalələr çap etdirib. 1918-ci ildə təhsilini başa vurub Bakıya qayıdır. Ə. Pepinov Parlamentin fəaliyyətində və qəbul etdiyi qərarların həyata kecirilməsində yaxından iştirak edib, xüsusən də Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində, “Türk ocağı” cəmiyyətinin yaranmasında və s. O, Azərbaycan Müəssisələr məclisinə seçkilər üzrə komissiyanın sədr müavini (sədri M.Ə.Rəsulzadə idi) seçilmiş və N. Yusifbəylinin təşkil etdiyi ikinci kabinetində əmək və əkinçilik naziri idi. Lakin menşevik partiyasının üzvü kimi, müəyyən məsələlərdə AXC mövqeyi ilə razılaşmamışdı).

Q. K. Saniyev ("Hümmət") isə daha qərəzli çıxış edərək bildirir ki, nizamnamədən hakimiyyətdə olan partianın mətbuat azadlığını boğmaq istədiyi aydınca görünür. Çox qəzəbli çıxış edən natiq sözünü belə tamamlayır: "Biz belə qanun istəmirik".

Çox gərgin kecən iclasın yekununda təkliflər səsə qoyulur: 29 səs lehinə, 27 səs isə əlehinə verilir və qanun qəbul olunur. Azlıq səsvermənin düzgün olmadığını göstərir. İkinci və üçüncü dəfə səsə qoyulur və parlament ikinci oxunuşa keçidi qəbul edir.

1919-cu il 27 oktyabr tarixli iclasda nizamnamənin maddələr üzrə ikinci oxunuşu zamanı 3-cü maddə etirazla qarşılanır. Tələb olunur ki, bu maddə komissiyanın redaksiyasına verilsin.

Səsvermədə üçüncü bənd müzakirəyə təqdim olunduğu şəkildə qəbul olunur. Sosialistlər protest edir və nümayişkarana şəkildə iclas zalını tərk edirlər.

Nizamnamənin 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-cu maddələri heç bir mübahisə doğurmadan keçir.

Qəzətin çıxmazı haqqında mətbuat müfəttişliyinin xəbərdar edilməsinin ifadə olunduğu 11-ci maddəyə M. Ə. Rəsulzadə düzəliş edir: "Nəzərdə tutulan qəzətin hansı dildə çıxacağını da xəber vermək".

Nizamnamənin bütün bəndləri və müfəttiş ştatı mübahisəsiz keçir. Ştata cüzi düzəliş edilir; iki köməkçi və bir iş icraçısı əlavə olunur. Parlament təklifi qəbul edir. Nizamnamənin üçüncü oxunuşu Parlamentin növbəti iclaslarından birinə saxlanılır.

Həhayət 1919-cu il oktyabrin 30-un da mətbuat haqqında nizamnamənin üçüncü oxunuşu baş tutur. İlk iki bənd mübahisəsiz keçir. Üçüncü bənd səsvermədə keçmir. Sosialistlər etiraz edirlər. Amma bu bənd komissiyanın redaksiyasında keçir. Redaktora aid olan 14-cü maddə qızığın müzakirəyə səbəb olur. 15, 16, 17-ci maddələr isə mübahisəsiz qəbul olunur.

Ə. Qarayevin 20-ci maddəyə etdiyi düzəlişi məruzəçi təlimata əsaslanaraq qəbul etmir. Üçüncü oxunuş zamanı düzəliş qəbul olunur.

Yerdə qalan bütün maddələr mübahisəsiz keçir. Qanun bütövlükdə səsə qoyulur.

Parlament iclasında keçən müzakirə və mübahisələrdən də göründüyü kimi, “Mətbuat Haqqında Nizamnamə” heç də asanlıqla qəbul olunmur. Nizamnamə ilə tanışlıq bir daha göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuat qarçasında qoyduğu tələblər kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və müstəqil dövlətin qurulmasına, azad və mədəni cəmiyyətin formalaşdırılmasına xidmət edirdi.

“Mətbuat Haqqında Nizamnamə” ilə bağlı materiallar əsasən “Azərbaycan” və “İstiqlal” qəzetlərində dərc olunubdur. Bolşevik mətbuatı da nizamnamə ilə bağlı materiallar çap edib. Lakin bir qayda olaraq qərəzli şəkildə yazılan bu məqələlərdə hakimiyəti mətbuat azadlığına qarşı çıxmaqdə günahlandırıldılar.

Onu da qeyd edək ki, bu nizamnamə çağdaş hüquqi normalar baxımından da kifayət qədər mükəmməl, mütərəqqidir və demokratik jurnalistikyanın fəaliyyətini nizamlama mexanizmi kimi yüksək qiymətləndirilməlidir.

“Mətbuat Haqqında Nizamnamə” belə bir fikri təsdiq edir ki, mətbuat azadlığı abstrakt mahiyyət daşınamalı, konkret məna və istiqamətə malik olmalıdır. Mətbuatın azad və sərbəst fəaliyyəti üçün bütün lazımı şərtləri təmin etməklə biz onu qarşımıza məqsəd qoyuruq ki, ölkəmizdə çıxan qəzetlər, fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələri hər şeydən əvvəl Azərbaycan həqiqətlərinə xidmət etsin, xalqımıza keçdiyi yolu, qarşılaşıdıği çətinlikləri, onun uğur və problemlərini doğru düzgün, obyektiv işıqlandırsın, cəmiyyətimizin demokratikləşməsinə və tərəqqisinə xidmət göstərsin. Bunu yaşadığımız dövrün mürəkkəbliyi, onun xalqımızın qarçasında qoyduğu taleyüklü məsələlər, Azərbaycan jurnalistikasının beşiyi başında dayanmış H. Zərdabi, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli, Ə. Ağaoğlu kimi işiqli qələm sahiblərinin qoyub getdiyi milli ruh və demokratik amallar üzərində köklənmiş qəzetçilik ənənələri də tələb edir.

Arxiv sənədləri, o cümlədən parlament iclasının protokolları, "Mətbuat Haqqında Nizamnamə"nin mətbuatda dərc edilən mətni və ona münasibətlərdən o qənaətə gəlmək olur ki, dövlət mətbuat işnə son dərəcə həssas yanaşaraq, siyasetində ona xüsusi əhəmiyyət verib. Real tarixi şəraiti dəqiq qiymətləndirən AXC dövlətinin mətbuat haqqında siyasetini demokratik əsaslarla qurmasının bir neçə səbəbi var. Bunlardan bir necəsini sadalamaq yerinə düşərdi:

1. Ölkənin informasiya məkanının yad təsirlərdən qorunması.
Bizə görə bu məsələ açıq şəkildə qoyulsa da, ciddi şəkildə nəzərə alınıb. Çünkü, bolşevik Rusiyasının imperiya iddiaları davam edirdi. Azərbaycanı itirmək istəməyən Rusiya imperiyapərəst bolşevikləri saxta şüarlarla kütlələrin şüurunda utopik ideyalar aşlamağa çağırırdı. Azərbaycanda dövlət çevrilişi hazırlayırdı. Yad təsirlərdən qorunmaq üçün mətbuatın nizamlama mexanizminin işə salınması təkcə Rusiya bolşevik təsirini nəzərdə tutmurdu. Azərbaycanda başqa ölkələrin də maraqları var idi. Bu maraqların Azərbaycan dövlətinin və xalqının ziyanına işləməməsindən ötrü mətbuati nizamlayan qanunun verilməsi tamamilə normal bir hadisə idi.
2. Ölkə içində informasiya işinin qurulması həmin dövürdə bolşevik, esermenşevik, islami və s. təməyülli mətbuat orqanları fəaliyyət göstərdi ki, bunlar da dövlətin ideoloji əsaslarını zəiflədirdi. "Nizamnamə" ciddi hüquqi sənəd olmaqla normativ aktları müəyyənləşdirirdi və mətbuatda məsuliyyətsiz çıxışların qarşısını alırdı.
3. Ölkədə normal KİV sisteminin yaradılması. Qabaqcıl Avropa ölkələrinin hüquqi standartlarına uyğun olan "Nizamnamə" və ya başqa sözlə "Mətbuat haqqında qanun" Azərbaycanda mütərəqqi jurnalistika ənənələrinin əsasını qoyur. Yəni bu hüquqi bazanın yaradılması Azərbaycan jurnalistikasını keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə keçirir. Tətbiq olunmuş qaydalar KİV-i bir sistem kimi formalaşmağa yönəldir, onu pərakəndəlikdən, qeyri-

sabitlikdən və qeyri-peşəkarlıqdan uzaqlaşdırır. Bundan sonra informasiya işində obyektivlik, operativlik və professorallıq kimi jurnalist fəaliyyətinin atribut keyfiyyətləri üstün mövqeyə keçir. Əslində bu rəsmi sənəd mətbuata dövlətin hüquqi dəstəyini təmin edir və həm də dövlət anlayışlarının və dövlətçilik şüurunun möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı həm kəmiyyət, həm keyfiyyət baxımından inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu da onun daha çox ideya-məzmun zənginliyi ilə bağlı idi. Tədqiqatçılar bu dövrün mətbuatını əsasən belə qruplaşdırırlar:

- a) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideyalarını təbliğ edən milli mətbuat;
- b) cümhuriyyət hökumətinə müxalifətdə olan bolşevik mətbuatı;
- c) bolşevik mətbuatı ilə müxalifətdə olan eser-menşevik mətbuatı;
- d) ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq üçün canfəşanlıq edən erməni-daşnak mətbati;
- e) özünü bitərəf adlandıran və heç bir siyasi partiyaya mənsub olmayan informatik mətbuat.

Müxtəlif ideya-siyasi istiqamətə malik olan bu mətbuatın arasında daha çox oxucu auditoriyasına malik olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarını təbliğ edən milli mətbuat idı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik hökuməti ilə müxalifətdə olan bolşeviklər fəal və güclü mətbuata malik idilər. Onlar Rusiyadan yalnız ideoloji deyil, həm də maddi texniki cəhətdən yardım alırdı. Məhz bunun nəticəsində onlar bu illərdə 40-dan artıq qəzet və jurnal çap ediblər. Elə bu faktın özü bir daha təsdiq edir ki, ölkədə həqiqətən söz, mətbuat azadlığı var idi.

Beynəlxalq və daxili siyasi proseslərin sürətli inkişafi şəraitində şüurda milliliyin, siyasətdə müstəqilliyin,

iqtisadiyyatda dirçəlişin, mədəniyyətdə inkişafın yolu maarifdən, maarifçilikdən, mətbuatdan, jurnalistikadan keçir. Söslüz ki, bunlar hamısı azad sözə, azad mətbuata bağlıdır.

Cümhuriyyətin öncə Ukraynada, sonra Türkiyədə rəsmi elçisi olan yazıçı-publisist Y. V. Çəmənzəminli “Bu gün yazıçıya nə gərəkdir?” sualını –“dil azadlığı, qələm azadlığı” – deyə cavablandırırdı.

Ölkəmizdə ilk dəfə azad sözün, azad mətbuatın yaradıcısı olan AXC rəhbərlərinin əksəriyyəti həm də AXC mətbuatını yarananlar idilər. M. B. Məhəmmədzadə, M. Ə. Rəsulzadə, Ə. M. Topçubaşov, H. Ağayev, Ə. Ağaoğlu, Ü. və C. Hacıbəyli qardaşları, X. İbrahim, N. Yusifbəyli, Ə. Hüseyinzadə, F. Ağazadə və başqaları demokratik respublikani qurmaqla yanaşı həm də ideyalarını təbliğ edirdilər.

Qeyd edək ki, “Nizamnamə”nin müzakirə olunduğu dövrün 1919-cu il 23-30- oktyabr tarixli mətbuat orqanlarının arxiv nüsxələri məhdud olduğundan həmin dövrdə mətbuatda bu məsələ ilə bağlı mübahisələri geniş şəkildə təhlil edə bilmədi. Amma bütövlükdə jurnaliskamızın hüquqi bazasının yaradılmasını hüquqi və tarixi aspektdə araşdırın tədqiqatçılar bu məsələyə bir daha diqqət yetirməlidir. Çünkü bu “Nizamnamə” Milli demokratik mətbuatımıza dair milli demokratik dövlətimizin ilk rəsmi hüquqi sənədidir. Elə ona görə də bu sənəd Azərbaycan jurnalistikasının inkişafına güclü təkan verərək, milli mətbuat tariximizdə silinməz bir iz qoydu. Müasir dövrümüzdə KİV sahəsində qəbul olunan qanunvericilik aktlarında da bu iz hiss olunmaqdadır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqillik əldə edən kimi özünün müstəqil Konstitusiyasını yaratdı. Konstitusiyanın xalqa verdiyi azadlıq hüququndan biri mətbuat, söz, fikir azadlığı ilə bağlıdır. Konstitusiyanın 47-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir: “Hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır”. Ona görə də bu azadlığın hüquqi bazasını təşkil edən KİV haqqında Qanun hazırlanırdı. Belə bir qanun 1992-ci ildə ilk dəfə Parlament tərəfindən qəbul olundu. Bu müstəqil Azərbaycanın ilk

Qanunlarından biri - “KİV haqqında Qanun” idi. 1999-cu il dekabrın 7-də Milli Məclis KİV haqqında yeni Qanun qəbul etmişdir. Həmin vaxtdan sonra mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, daha da demokratikləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmış, Qanuna 23 noyabr 2001-ci il, 28 dekabr 2001-ci il, 20 aprel 2002-ci il, 13 yanvar 2004-cü il, 4 mart 2005-ci il ildə dəyişikliklər, əlavələr və düzəlişlər edilərək daha da təkmilləşdirildi. Bunları sadalamaqda məqsədimiz odur ki, bu Qanunların hər birinin qəbulunda 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hökuməti tərəfindən qəbul olunan qanundan yetərinçə bəhrələnilib.

Bu gün Azərbaycan söz, fikir və mətbuat azadlığının maksimum səviyyədə təminatı baxımından MDB məkanında ən qabaqcıl yerlərdən birini tutur desək, yanılmarıq. Ölkəmizdə insan hüquqlarının, siyasi plüralizmin vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu öz təsdiqini həm də demokratik institut kimi formalaşmış kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqil fəaliyyətində, onların inkişafı üçün yaradılmış hüquqi təminatda tapır. Bu mənada Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığının təmin edilməsi, bu hüquqdan vətəndaşların və dövlətin mənafeyi naminə düzgün, səmərəli istifadə edilməsi sahəsində şübhəsiz KİV-in rolü böyükdür, danılmazdır.

“Cəmiyyəti mətbuatın övladı” adlandıran tədqiqatçı alim Ş. Hüseynov yazır ki: “Mətbuat fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətlə six bağlıdır, onun övladıdır. Cəmiyyətdə baş verən bütün siyasi proseslər, naqışlıklar, mübarizələr və katalizimlər mətbuatda öz əksini tapmalıdır. Mətbuatın saf olması üçün cəmiyyətin durulması gərəkdir. Bir çoxları ölkədə qayda-qanun yarandıqdan sonra demokratiyanın, demokratik mətbuatın bərqrər olacağını göstərir. Mənim fikrimcə isə cəmiyyətdə sivil qaydaların yaranması üçün ən əvvəl demokratiya və demokratik mətbuat gərəkdir”.

Bizim ölkəmizdə belə demokratik mətbuatın bünövrəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyuldu. Bu gün mətbuatımızın ideya istiqamətinə nəzər saldıqda görürük ki,

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatı ilə tam eyni bir siyaseti təbliğ edir. İstər 1918-1920-ci illərdə, istərsə də bu gün milli mətbuatımız müstəqil dövlət, sivil demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmaqla yanaşı cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin etməli, milli şürurun, milli özünədərkin, siyasi mədəniyyətin və bütövlükdə sağlam mənəvi dəyərlərin formallaşmasında mühüm rol oynayır. Zəngin və böyük bir tarixə malik olan milli mətbuatımızdan bu müsbət xüsusiyyətləri öyrənməli və əzx etməliyik. Heç şübhəsiz, keçilmiş yolun öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə, demokratik dəyərlərin tam bərqərar olmasına, cəmiyyətdə sabit, sağlam mühitin yaradılmasına və müstəqillik ideyalarının təbliğinə xidmət etməlidir. Əgər sələflərimizdən öyrənir və onların yolunu davam etdiririksə, onların əsas məqsədi xalqa təmənnasız xidmət etmək, azadlığını və müstəqilliyini təmin etmək, onu maarifləndirmək, məlumatlandırmaq, "Türkçülük, islamçılıq, müasirlik" prinsipinə söykənərək böyük AZƏRBAYCANÇILIQ ideologiyasını təbliğ etməkdir. "Azərbaycançılıq" Azərbaycan xalqının məfkurəsidir, məfkurəcilik isə bizim əsas siyasi xətdimizdir".

Bəs onda görəsən bu gün mətbuat azadlığının, mətbuat bolluğunun olduğu bir zamanda KİV-in böyük əksəriyyəti bu siyasetimizi necə təbliğ edir, heç edirmi??? Edirsə, nəyi və nələri təbliğ edir..? Bunun üçün düşünməyinə dəyməzmi?! Axı bu gün "Azərbaycan ideologiyası üç təməl üzərində bərqərer olur; türkçülük, islamçılıq, Azərbaycançılıq".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərən qəzet və jurnalların tipologiyası rəngarəng olduğu kimi, mövzu dairəsi də geniş idi. Bu dövr jurnalistikasını məşğul edən problemlər içərisində siyasi məsələlər xüsusi yer tuturdu. Hətta o dərəcədə ki, jurnalistikanın mühüm bir hissəsinin siyasıləşdiyini də söyləmək mümkündür. Dövrü jurnalistikani daha çox məşğul edən mövzular; milli müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, milli ordu yaratmaq, ölkədə demokratik parlament seçkiləri keçirmək, bolşevik və Denikin təhlükəsini rədd etmək, Qarabağda erməni

millətçilərinin törətdikləri müharibə yanğını söndürmək, ölkə daxilindəki təfriqəciliyi, Bakı nefti uğrunda xarici sahibkarların apardıqları didişmələri göstərmək və s. daxil idi. Eyni zamanda Cənubi Azərbaycanda olan vəziyyət də dövrü mətbuatda intensiv şəkildə işıqlandırılırdı. Lakin jurnalist çıxışlarının geniş əhatəli mövzuları içərisində ən başlıcası Azərbaycan xalqının əldə etdiyi milli müstəqilliyi qorumaq, istiqalal düşüncələrini dərinləşdirmək, milli demokratik şüuru möhkəmləndirmək, ona qarşı çıxan qüvvələrə layiqli cavab vermək və s. bu tipli məsələlərdən ibarət idi.

AXC dövrü jurnalistikası ideya-siyasi mövqeyinə görə iki istiqamətdə özünü əks etdirirdi. Buraya milli demokratik və Azərbaycanın əleyhinə olan qüvvələr daxil idi. Milli demokratik mətbuatda siyasi mövzuda daha aktiv çıxış edən müəlliflər arasında M. Ə. Rəsulzadə C. və Ü. Hacıbəyli qardaşları, H. İ. Qasimov, Ə. Cavad, M. Hadi, M. B. Məhəmmədzadə, C. Cabbarlı, Ə. Müznib, A. Ziyadxanov, X. İbrahim, Ş. Əfəndizadə və b. Bolşevik mətbuatında isə bu məsələyə müxalif mövqedən yanaşanlar arasında M. S. Ordubadi, N. Nərimanov, Ə. Qarayev, S. Pişəvəri, R. Axundov, M. Əzizbəyov, D. Bünyadzadə, S. M. Əfəndiyev və b. idi.

Dövrün ən kəskin problemi olan milli məsələdə bolşeviklər və müsavat dabən-dabana zidd mövqelərdə dayanırdılar. Unitar dövlət tərəfdarı olan və dünya inqilabı ideyası ilə xəstələnən bolşeviklər Azərbaycanın milli muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparan “Müsavat”a, xüsusən də onun yaradıcısı olan M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı düşmən mövqeyində dururdular.

Dövlətcilik ənənələrini möhkəmləndirmək, ölkənin ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün AXC hökuməti bir sıra demokratik islahatlar həyata keçirməyə başladı. Bu islahatlar 23 ay ərzində mövcud olan Cümhuriyyətin sürətli inkişafını təmin etdi, Azərbaycan tarixində və təleyində dərin bir iz qoydu.

Təbii “Mətbuat Haqqında Nizamnamə”nın qəbul olunması ölkədə informasiya agetliyinin də yaradılması üçün bir zəmin

yaratdı. Bu proses də tədricən həyata kecirildi. 1919-cu il martın 3-də Azərbaycan hökuməti “Azərbaycan teleqraf Agentliyi”nın yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara görə agentlik əvvəlcə Maarif Nazirliyi yanında fəaliyyət göstərməli idi. Bir qədər sonra isə agentlik Poct və Teleqraf Nazirliyi”nın sərəncamına verilmiş, yalnız 1919-cu ilin avqustundan fəaliyyətə başlamışdır”.

AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikası ölkənin siyasi, ictimai, mədəni və iqtisadi həyatını tam dolğunluğu ilə əks etdirməyə səy göstərirdi. Xüsusilə, milli demokratik ideyaları təbliğ edən “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Əfkari-mütəəllimin”, “Qurtuluş yolu”, “Gənclər yurdu”, “Şeypur”, “Zənbur” və s. qəzet və jurnallar iqtisadi, siyasi, mədəni problemlərə dair sanballı, ciddi xarakterli yazılarla çıxış edirdilər.

Mətbuat sahəsində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından dəyişikliklər var idi. Tədqiqat zamanı əldə olunan faktlar bunu bir daha sübut etdi. Belə ki, 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif ideyologiyani təbliğ edən, yetmiş adda mətbuat orqanı fəaliyyət göstərirdi, 1919-cu ilin axırlarında, yəni bir il sonra bu rəqəm 94-ü kecirdi. Həm də fəaliyyət göstərən bu mətbuat orqanlarının tərkibi də müxtəlif idi.

Azərbaycan mətbuatına dair araşdırmlarda bu dövrlə bağlı fərqli rəqəmlər verilib. Prof. N. Axundov yazar ki, “1920-ci ilə qədər Azərbaycanda 400-dən çox dövrü mətbuat orqanı buraxılıb. Bunların böyük əksəriyyəti çarizmin və onun senzura idarələrinin təziqi nəticəsində uzun ömür sürməmişdir”. Qəzet və jurnalların ad etibarı ilə çox olması səbəbi də onların tez-tez bağlanıb, yenidən yeni ad altında çıxmazı idi. Tədqiqatçı alim K. Talibzadə “Bakıda 1905-1920-ci illər arasında Azərbaycan dilində 130-dan yuxarı qəzet və jurnal” nəşr olunduğunu yazar. S. Lukyanova “bu dövürdə (1917-1920) Azərbaycan, rus və erməni dillərində 90-dan yuxarı qəzet və jurnalın çap olunduğunu qeyd edir və sonluqda fəxirlə bildirir ki; “bunların 40-dan çoxu Bakıda nəşr olunan bolşevik qəzetləri idi”. İ. Ağayev isə 1918-

1920-ci illəri Azərbaycan dövrü mətbuatının ən yüksək inkişaf mərhələsi kimi səciyyələndirərək qeyd edir: “ Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1875-ci ildən, Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranmasından keçən 45 il ərzində təxminən cəmi 40 qəzet və jurnal çıxdığı halda, bu rəqəm qeyd ediləndən cəmi iki il içərisində 200-yüzə yaxın olmuşdur”. S. Rüstəmovanın tərtib etdiyi bibliografiyada da bu dövrün (1917-1920) mətbuatı istər sayına, istərsə də ideya istiqaməti və rəngarəgliyinə görə Azərbaycanın mətbuatı tarixində ən zəngin, maraqlı mərhələ kimi səciyyələndirilir. Təqdim olunan bibliografiyada (ərəb qrafikası ilə) Azərbaycan dilində çıxan mətbuatın kodlaşdırılmış şəkildə sayını 74 olaraq göstərir. Həmin bibliografiyada 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan dilində çap olunan dövrü mətbuatın ümumi sayı (və adları) 65 olaraq qeyd olunur. Arxiv materiallarından aydın olur ki, 1901-1920-ci illər arasında, Bakı şəhərində Azərbaycan, rus və erməni dillərində 301-ə yaxın dövrü mətbuat orqanı buraxılıb. Bunlardan təxminən 129-u Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə çap olunan qəzet, jurnal və vərəqələrdir (60-ı Azərbaycan, 52-si rus, 17-si erməni dilində). Dövrü mətbuat bu dövürdə həm forma, həm də məzmun baxımından əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edərək, informasiyanın alınması, hazırlanması və ötürülməsində maraqlı və faydalı təcrübə əldə edib. Mətbuatın inkişaf prosesinin yaxından izlənməsi onu çeşidli aspektlərdən təsnif etməyə əsas verir.

1. Dövrüliyinə görə həmin illərdə çıxan mətbuat orqanlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A) QƏZETLƏR

- 1) Gündəlik- 42
- 2) Həftədə üç dəfə- 6
- 3) Həftədə iki dəfə- 7
- 4) Həftəlik- 40
- 5) İki həftədən bir- 4
- 6) Ayda bir dəfə- 5
- 7) Bir günlük qəzetlər (bülletenlər)- 15

- 8) Nüsxələri əldə olmadığına görə dövrüliyi bilinmeyənlər- 20;

B) JURNALLAR

1) Həftədə bir dəfə nəşr olunan jurnallar- 11 (12)

2) Ayda iki dəfə nəşr olunan jurnallar- 8

3) Ayda bir dəfə nəşr olunan jurnallar- 5

2. Dillər üzrə:

- 1) Azərbaycan dilində aşağıdakı dövrü mətbuat orqanları nəşr olunub: "Azərbaycan", "Azərbaycan hökumətinin əxbarı", "Bakı ətrafi fəhlə, əsgər və matros şurasının əxbarı", "İttihad", "Açıq söz", "Yeni həyat", "Millət", "Hümmət", "Azərbaycan füqərəsi", "Bakı fəhlə konfransının əxbarı", "Qafqaz kommunası", "Zəhmət sədasi", "İslam Gürcüstanı", "Xalq sözü", "Füqəra sədasi", "Al bayraq", "Doğru yol", "Sədayi-millət", "Əkinçi və fəhlə", "Hüriyyət", "Bəsirət", "Qardaş köməyi", "Zəhmət sədasi", "İstiqlal", "Möhtaclarla kömək", "Müsəlmanlıq", "Həqq sədasi", "Cənub tauşı", "Türk sözü", "El", "İttifaqi-mütəəllimin", "Müdafiyəyi millət", "Rəhbər", "Sədai-İran", "Səda", "Tutı", "Lək-Lək", "Xalqçı", "İşçi və mədəniyyət", "Şərq eli", "Kommunist", "Gənc işçi", "Oktyabr", "Ticarət", "Füqəra", "Sabah", "Cavanlar şurası", "El hayatı", "Kəlniyyət", "Zənbur", "Gənclər yurdu", "Məktəb", "Tartan-partan", "Şeypur", "Babayi-Əmir", "Əfkari-mütəəllimin", "Zəhmət", "Dəbistan", "Zəhmət hayatı", "Qardaş köməyi", "Məşəl", "Övraqi-nəfisə", "Füqəra füyuzatı", "Qurtuluş", "Qurtuluş yolu", "Yoldaş", "Mədəniyyət", "Gənclər dünyası", "İqtisad", "Lənkaran füqərəsi", "Qırmızı Dağıstan günü", "Fəhlə və mədəniyyət".

- 2) Rus dilində nəşr olunan mətbuat orqanları:

"Азербайджан", "Вестник правительства Азербайджанской Республики", "Единая Россия", "Известия совета рабочих, солдатских, матросских депутатов Бакинского района", "Кавказская красная

армия”, “Каспий”, “Наш голос”, “Наше время”, “Наши слова”, “Бакинская жизнь”, “Беднота”, “Биржевые деньги”, “Вести”, “Голос России”, “Заря”, “Иттихад”, “Маленькая газета”, “Вести”, “Молот”, “Наш путь”, “Новый мир”, “Пролетарий”, “Рабочий путь”, “Русская мысль”, “Телеграф”, “Бакинец”, “Бакинские губернские ведомости”, “Бакинское слово”, “Вестник Бакинского совета народных комиссаров”, “Бакинский рабочий”, “Знамя труда”, “Голос труда”, “Понедельник”, “Рабочая молодёжь”, “Трудовое знамя”, “Наше знамя”, “Вперёд”, “Земля и воля”, “Искра”, “Набат”, “Молодой рабочий”, “Рабочая правда”, “Вести”, “Журналист”, “Новые вести”, “Русские деньги”, “Вулитене диктатур Уэнтрокаспия”, “Бюллютень советского союза инженеров техников”, “Утренняя телеграмма”, “Красный ключ”, “Молодой коммунист”, “Воентор”, “Гудок”, “Кавказский еврейский вестник”, “Молодой типролетарий”, “Народ Востока”, “Нефтяное дело”, “Трудовая жизнь”, “Вестник профсоюзов”, “Голос народа”, “Кавказские слова”, “Брачная газета”. BURA
QƏDƏR

3) Erməni dilində nəşr olunan orqanlar:

“Aparaj” (Qaya), “Arev”, (Günəş), “Artsax” (Artasax), “Aşxatanski droşak” (Əmək bayrağı), “Vanvor, zinvor er navast patqamavorneri xorirdi toqekatii” (Fəhlə, əsgər vəmatros deputat sovetinin xəbərləri), “Vanvori xosk” (Fəhlə səsi), “Veratsnund” (Dirçəliş), “Qorts” (İş), “Erkir” (Ölkə), “Karabaxi surandak” (Qarabağ kuryeri), “Merdzayn” (Bizim səsimiz), “Nor kyank” (Yeni həyat), “Taqekatu” (Məluma), (Erməni və Azərbaycan dillərində), “Şepor” (Şeypur).

3. İstiqamətinə görə mətbuat orqanları aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

1) Demokratik.

2) Liberal.

3) Mühafizəkar.

AXC dövrü mətbuatını məzmununa görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. İctimai-siyasi qəzet və jurnallar.

2. Ədəbi-bədii mətbuat orqanları.

3. Satirik mətbuat orqanları.

4. Əyləncə xarakterli qəzet və jurnallar.

Bir çox mətbuat orqanlarında differiansiallaşma prosesi ciddi nümayiş etdirilmir. Çünkü eksər qəzetlərin adının altında “siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi” (məsələn, “Azərbaycan” qəzeti), “ədəbi siyasi, ictimai, fənni, iqtisadi” (məsələn, “Bəsirət” qəzeti), “siyasi, ictimai, ədəbi” (məsələn, “Açıq söz”, “İttihad” qəzətləri) və s. istiqamət bildirən sözlər yazılırdı. Şablon xarakterli bu ifadələr əslində qəzətin məzmunu ilə heç də həmişə üstüştə düşmürdü. Ona görə ki, sözü gedən dövrün ictimai-siyasi qəzetlərinin demək olar hamısı ədəbi-bədii nümunələr də dərc edirdilər. Həmin dövrün mətbuatı eksəriyyət etibarı ilə ictimai-siyasi qəzetlər idi. Qəzet materiallarının da eksər hissəsini məlumat, xəbər, məktub, məqalə, şərh və icmaller təşkil etmişdi.

İstər milli-demokratik mətbuatın, istərsə də bolşevik mətbuatının böyük eksəriyyəti janından asılı olmayıaraq ictimai-siyasi məzmun daşıyırıldı. Bununla yanaşı mətbuatın məzmun baxımından da differensiyallaşması prosesi gedirdi. Belə ki, “Övraqı-nəfise” və “Əfkari-mütəəllimin” kimi jurnallar məzmun baxımından ədəbi-bədii və elmi-publisistik təmayüldə formalılmışdır. Bu artıq mətbuatda keyfiyyət dəyişməsinin göstəricisi kimi səciyyələndirilə bilər.

Və həmin mətbuat orqanları mənsubiyyətinə görə də aşağıdakı şəkildə quruplaşırıdı :

1. Dövlətin və yaxud rəsmi təşkilatların, partiyaların mətbuat orqanları: “Azərbaycan”, “Azərbaycan

hökumətinin əxbarı” və rus dilində çıxan “Azerbayjan” qəzetləri hökumətin rəsmi orqanları hesab olunurdu. Bu qəzetlərin və jurnalların əksəriyyəti siyasi təşkilatlara-partiyalara məxsus idi.

2. Şəxsi nəşirlər. Bunlara “Övraqi-nəfisə”, “Əfkari-mütəəllimin”, “Məktəb” və s. mətbuat orqanlarını misal göstərmək olar. Bu zaman dövr kifayət qədər siyasiləşdiyindən, öz təsirini mətbuatda da göstərirdi. Müstəqil, şəxsi nəşrlər daha çox elm və təhsil sahəsi ilə bağlı idi.

3. Coğrafi xarakterinə görə onları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. Respublika əhalisi arasında yayılan mətbuat orqanları (ümummilli): AXC dövrü mətbuatının böyük hissəsi respublika əhəmiyyətli idi və əsasən Bakı şəhərində nəşr olunurdu. Mərkəzi və mərkəzdə nəşr olunan mətbuat orqanlarından başqa regionlarda nəşr olunan bəzi mətbuat orqanları da fəaliyyət göstərirdi. Bunları regional və yerli olmaqla iki yere ayırmış olar :

A) Regional mətbuat orqanları: Tiflisdə “Al bayraq”, “Qardaş köməyi”, “Gələcək”, İrəvanda “Şərq eli”, Batumda “Sədayi-millət”, “İslam Gürcüstanı”, Semferopolda “Millət”, Peturburqdə “Hüriyyət”, Xarkovda “Cənub tauşı”, Həştərxanda “Hümmət” və s.

B) Yerli mətbuat orqanları: Gəncədə “Əfkari-mütəəllimin”, “Bakı komunası”, “Türk sözü”, Lənkəranda “Lətaif”, Şuşada “Ararat”, “Arsax” və s.

Bu faktlar da bir daha təsdiqləyir ki, AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikası yüksək inkişaf səviyyəsində olub, xalqın məlumatlandırılması, maarifləndirilməsi və eyləndirilməsi işini müttəmadi şəkildə təmin edib. Jurnalistikamızın tarixində çox

böyük əhəmiyyətli hadisə olan konkret sahə və auditoriyaları nəzərdə tutan mətbu orqanları fəaliyyət göstərirdi. Dövrü mətbuatımız bu dövrdə respublika əhalisini dil baxımdan da təmin edirdi. Müxtəlif dillərdə qəzet və jurnalların buraxılması bunun əyani göstəricisidir. Mərkəzi mətbuatla yanaşı, regional və yerli mətbu orqanlarının fəaliyyət göstərməsi də həmin dövrün keyfiyyət göstəriciləri sırasına daxildir.

2. Əyalətlərdə nəşr olunan və yerli əhali üçün nəzərdə tutulan mətbuat orqanları. Bolşevik təməyülli mətbuat orqanlarından sovet dönməmində geniş şəkildə bəhs olunduğundan, biz həmin mətbuat orqanlarının fəaliyyətindən ətraflı danışmağa zərurət duymadıq. Amma bir daha qeyd etmək yerinə düşərdi ki, demokratik ruhlu mətbuatın bir qismi milli azadlıq və təkamül yolunu, digər hissəsi sınıf mübarizə və inqilab yolunu müdafiye edirdi. AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikasının ağırlığı milli demokratik mətbuatın üzərinə düşərdü. Həmin dövrün əsas milli demokratik istiqamətli mətbuat orqanları aşağıdakılardır:

“Açıq söz”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Qurtuluş yolu”, “Əfkarü-mütəəllimin”, “Övraqi-nəfissə”, “Zənbur”, “Şeypur”, “Azərbaycan” və s. mətbuat orqanları. Bu mətbuat orqanları həm tarixi mənbə kimi, həm də, jurnalist sənətkarlığı bağımından diqqətə layiqdi. Həmin mətbuat orqanlarının fəaliyyəti, əməkdaşları, ideya-siyasi istiqaməti haqqında “Demokratik ideyaların təbliğində fərqlənən milli mətbuat” bölümündə geniş söhbət açılacaq.

Ümumiyyətlə, bu kitabda 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətindən, apardığı islahatlardan, ziyah potensiyalından, ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatındaki yeniliklərdən və bunların həyata kecirilməsində mətbuatın rolundan söhbət açılacaq. Çünkü, AXC dövrü mətbuatı ölkənin hər sahəsinə müdaxilə etmiş, problemlərinin həllinə çalışmış, yeniliyi təbliğ etmiş, ölkə həyatını tam dolğunluğu ilə əks etdirməyə səy göstərmiş və buna nail də olmuşdu. Qəzet və jurnallarda ölkənin naliyyətləri ilə yanaşı, iqtisadi, siyasi, mədəni həyatındaki problemlərdən, nöqsanlardan də bəhs olunan yazılar

verilirdi. Bunlarla tanış olarkən bir daha aydın olurdu ki, hökumət mətbuatın azad fəaliyyəti üçün yetərinçə şərait yaratmışdı. Ona görə də jurnalist zümrəsi milli hərəkatın önündə gedərək, onun istiqamətləndirici rolunda çıxış edirdi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ZİYALILAR VƏ MƏTBUAT

İstiqlal bəyamnaməsi ilə başlanan rəsmi demokratik dövlətçilik kursu ictimili-siyasi sistemin əsas istiqamətini özündə birləşdirən program kimi ölkədə həm də milli-mədəni tərəqqinin təkanverici bazası oldu. Məhz milli ziyyəli elitasının başçılıq etdiyi bu hərəkət cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin aktiv və intensiv şəkildə inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Bu danılmaz bir faktdır ki, hər bir mərhələdə həllədici qüvvə xalq və onun millətsevər, vətənpərvər, savadlı, uzaqgörən ziyyalıları olub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də belə oldu. Xalqın azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda illərlə gərgin mübarizələr aparan bu ziyyalılar ölkənin siyasi, hüquqi, iqtisadi bazasının möhkəmlənməsində, mədəni həyatının inkişafında öz müsbət təsirini çox qısa zamanda göstərdilər. Çünkü onlar ilk növbədə təpədən-dırnağa vətənpərvər, millətsevər ruhda böyümüşlər. Elə bil “...özləri üçün anadan olmayıbdılar, bəlkə, bütün xalqa, hətta, ümumən insaniyyətə xeyir gətirmək və tərəqqisinə səbəb olmaq üçün yaranıbdılar... İnsanlar indi də onlardan mənfiət götürməkdədir...”. Onların sənətləri müxəlif olsa da amalları, məqsədləri bir idi. Azərbaycanı azad, dövlətini müstəqil görmək. Elə bu amalla uzun illər əzablara, əziyyətlərə qatlaşdılar. Vətən, millət sevgisi onları bu amaldan döndərə bilmədi. Nəticədə azad, müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratdılar.

19-cu yüzilliyin sonu, 20-ci yüzilliyin əvvellərində Azərbaycan ziyyalıları xalqın milli oyanışında, milli azadlıq hərəkatının istiqamətləndirilməsində və onun siyasi mübarizə məktəbinə cevrlməsində mühüm rol oynadılar. Vahid bir siyasi proqrama malik siyasi təşkilatın olmadığı bir dövrdə Azərbaycan ziyyalıları bu siyasi təşkilatın görə biləcəyi ağır, cətin, həlli mürəkkəb olan bir vəzifəni yerinə yetirdilər. Onlar ilk an xalqı cəhalətdən oyatmaq üçün maarifin və mədəniyyətin inkişafına daha çox önəm verdilər. “Xalqın milli şüurunun oyanması, onun haqq və hüquqlarının dərk edilməsi yolunda

mübarizə etdilər. On başlıcası isə türk xalqlarının birliyi ideyasını (vahid dil, vahid ədəbiyyat, mənəvi mədəniyyətin ümumiliyi və s.) təbliğ etdilər".

Türkçülükə islamın vəhdəti Ulu Peygəmbərimiz Məhəmməd Əleyhüssəlamdan gəlir desək yanılmarıq. O, ümmətinə belə məsləhət görür ki: "Türk dilini öyrənin, onların hakimiyyəti uzun sürəcək".

Tarixçi alimlərin fikrincə ta qədimdən türklərdə iki cəhət daha güclü olub: "dövlətçilik və mədəniyyət".

20-ci yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaradan ziyahlarımızın böyük əksəriyyəti də bu müqəddəs igeologiyani həyata kecirmək üçün çox çətinliklərə sinə gərərək istəklərinə nail olaraq, ölkədə azad, demokratik dövlətçiliyin əsasını qoydular. Ona görə də illər, əşrlər keçsə də onların bu böyük xidmətləri, mübarizələri Azərbaycan xalqı tərəfindən unudulmayırlar. Əksinə, böyük ehtiramla yad edilir. Çünkü onlar Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatı tarixində gərgin mübarizələr edərək, illərlə vətənlərinə, doğmalarına həsrət qalıblar. Lakin Azərbaycan xalqının azadlığını, mənliyini, mənəviyyatını hər şeydən üstün tutublar. Xalqın bu ziyalı oğulları öz sözlərini, fikirlərini, arzu və istəklərini məhz milli demokratik mətbuat vasitəsilə xalqa çatdırıblar. Heç də təsadüfə deyil ki, bu ziyahların istər siyasi fəaliyyəti, istərsə də ədəbi fəaliyyəti bu günümüz üçün də çox aktual və əhəmiyyətlidir.

Belə əhəmiyyətli siyasi və ədəbi irsə malik olan ziyahılardan biri də Azərbaycab Demokratik Respublikasının qurucularından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadədir (1884-Bakı, 1955-Ankara). İlk dini təhsilini atasından alan Məhəmməd Əmin sonra təhsilini S. M. Qənizadənin müdir olduğu rus-müsləman məktəbində davam etdirir. Fitri istedada, mükəmməl biliyə, heyratamız qeyrətə, varislik və milli-tarixi məsuliyyət hissinə malik olan M. Ə. Rəsulzadə əsirin əvvəllərində, ölkəmizin siyasi-ictimai böhranlarla, ziddiyətlərlə çarpışlığı bir zamanda mübarizə meydanına gəlir. Və ADR-i qurana kimi də, ondan sonra da bu mübarizə meydanında yalnız və yalnız xalqının xoşbəxtliyi,

azadlığı uğrunda çarpışır. Vətənindən, doğmalarından ayrı düşsə də, amalından ayrılmadı. Ömrünü azad, müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizələrə fəda etdi. Xalqının yaddaşında uzaqqorən ictimai-siyasi xadim, istedadlı jurnalist, alovlu publisist, cəsarətli və millətsevər vətən övladı kimi qaldı. “Milliyyətçi, istiqlalçı, demokrat və inqilabçı Rəsulzadə “İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal” –deyə meydana qədəm qoydu və yenə “İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal” – deyə gözlərini qapadı” söyləyən M. B. Məhəmmədzadə bu sözlərlə Rəsulzadənin amalına sədaqətliliyini, dönməzliliyini bir daha vurğulayırdı.

1903-cü ildə ədəbi fəaliyyətə başlayan M. Ə. Rəsulzadə 1920-ci ilin ortalarına qədər Azərbaycanda siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbi-bədii fəaliyyətini də davam etdirir. M. Ə. Rəsulzadənin jurnalistik fəaliyyəti Şərqdə öz qədim mədəniyyət tarixi ilə məşhur olan, üç böyük mərkəzi şəhərlə - Bakı, Tehran və İstanbulla bağlıdır.

20-ci yüzyılıın əvvəlləri Bakıda nəşr olunan “Şərqi-Rus”, “Hümmət”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Yeni Füyuzat”, “Səda”, “Dirlik”, “Irşad”, “İqbəl”, “Yeni iqbal”, “Tərəqqi”, “Yoldaş”, “Dəvət-Qoç”, “Təkamül”, “Məktəb”, “Qardaş köməyi”, “Qurtuluş-yolu”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan” və s. qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etməklə yanaşı, bəzilərinə redaktorluq da edib. Bu mətbuat orqanlarında ictimai, siyasi, ədəbi məzmunda müxtəlif janrıda, müxtəlif mövzuda yazılarla çıxış edən müəllif daha çox siyasi mövzuya üstünlük verib.

1918-1920-ci illər Azərbaycan milli mətbuatında istiqlal düşüncəsini möhkəmləndirən siyasi çıxışların ən parlaq nümunələri də məhz ona məxsusdur. Onun çıxışları mükəmməl milli ideoloji konsepsiyasından irəli gəlirdi. Xalqın milli azadlıq ruhunda tərbiyələnməsində müstəsna xidmətləri olan M.Ə.Rəsulzadə istiqlal mövzusunda mütamadi yazar müəlliflərdən olub. Bəlkə də bu ondan irəli gəlirdi ki, o həmin mövzudan şövqlə, məhəbbətlə yazırıdı. Fikirlərini əsaslandırmaq üçün tutarlı, dolğun faktlardan, mənbələrdən məharətlə istifadə

edirdi. Oxucusunun qəlbində istiqlala, azadlığa qarşı sevgi hissi yaratmağa çalışırdı. Cox çətinliklə əldə olunan istiqlalımızı qoruyub saxlamaq və yaşıatmaq onu hər an belə düşündürdü. Bu haqda yazırıdı: “İnsanların istiqlahına hüriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hüriyyəti-şəxsiyyəsinə istiqlal deyilir. Hüriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxsiyyətlərin məcmu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Demokratik fırqə programlarının həbsində hüriyyəti-şəxsiyyə əsas olduğu kimi, millətlərin istiqlalı da əslidir”.

Bütün varlığı ilə istiqlala, azadlığa can atan millətimizin, 1919-cu ilin 28 ayında böyük şadyanalıq etməsini M. Ə. Rəsulzadə belə qiymətləndirirdi: “Mayısın 28-in də İstiqlal bayramını qeyri-qabili təsvir bir səmimiyyətdə qarşılıqları ilə azərbaycanlılar bütün aləmə göstərirdilər ki, istiqlaldan əl çəkməyəcəklər, bütün böhtançılara sübut etdilər ki, istiqlal xanların, bəylərin, ağaların deyil. Azərbaycan xalqının, türk millətinin milli, ən müqəddəs idealıdır”.

M. Ə. Rəsulzadə publisistikasının səciyyəvi, daha qabarIQ nəzərə çarpan, sabit, dəyişməz cəhətini üç sözlə xarakterizə etmək olar: “Inam, cəsarət və qətiyyət”. Bəli, Azərbaycan istiqlalına inam, sovet rejimi və ideologiyasına qarşı cəsarətli və qətiyyətli mübarizə M. Ə. Rəsulzadə yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edirdi. Ona görə də o Azərbaycanın istiqlala qovuşacağına, imperianın çökəcəyinə inanırdı. Nəinki inanırdı, hətta ətrafdakıları da inandıraraq mübarizəyə ruhlandıırırdı.

Bu idi onun publisistikasının əsas qayəsi. Ona görə də bu publisistika ölməz və həmişəyaşardı. Elə bu gündə aradan 90-ildən çox zaman kəsiyi keçməsinə baxmayaraq onun publisistikası öz aktuallığını itirməyib.

M. Ə. Rəsulzadə ardıcıl mətbü çıxışlarında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini təsvir edərək vətən və millət sevgisi təbliğ edir, demokratik dəyərlər aşılayırdı. Bu məqalələr ideya dolğunluğu və məzmun zənginliyi ilə ciddi şəkildə diqqəti cəlb edirdi. 1918-ci ilin sonunda Azərbaycan Milli Şurasının açılması

münasibəti ilə yazdığını “Hanki ümidlə” başlıqlı məqaləsində milli demokratik dövlətin perspektivinə kütlə içərisində ümid hissələri aşılıyırdı. “Samoupravlenie” məqaləsində isə saxta sinfi mübarizə ideyası altında xalqı parçalamamağa çalışan müxtəlif siyasi partiyaların pozuculuq fəaliyyətinə kəskin münasibət bildirirdi. O, Azərbaycan bolşeviklərinin və Rusiya bolşevik hökumətinin milli demokratik dövlət üçün nə dərəcədə təhlükəli olması haqqında “Azərbaycan” qəzetiində yazırırdı: “Əfəndilər! Məsələ qətiyən pək mühümdür. Zənn etməyiniz ki, mənim könlümə Rusiya bolşeviklərinə qarşı o qədər böyük inad vardır ki, səniniyyətə alışaraq onlarla anlaşmaq istəməm. Xeyr, həmişə mühakimə etmək mümkündür. Bir taqım şəraiti-siyasiyyə ilə uzlaşmaq, barışmaq olar. Fəqət bizə desələr ki, əgər bir üsyancı qüvvətlə barışmasanız, Rusiya da sizinlə barışmayacaqdır. Biz görsək ki, bizim içərimizdə bir neçə əliheydarlar varmış, onlarla hesablaşmaq lazımlımiş, lakin bir millətin rəyi və hüququ ilə hesablaşmaq lazımlı deyilmiş, o halda biz böylə bir qüvvətə heç vaxt inanmarız”.

Dövrün siyasi hadisələrinə aktiv şəkildə münasibət bildirən M. Ə. Rəsulzadənin eksəriyyət siyasi çıxışları və məqalələri “Azərbaycan”, “Açıq söz”, “İstiqlal” qəzeti lərində çap edilib.

Ədəbi fəaliyyətə 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzeti ilə başlayan M. Ə. Rəsulzadə “Müxəmməs” adlı ilk şerini də burada çap etdirir. Şer yaradıcılığı ilə ara-sıra məşğul olan müəllifin “Qara pul”, “Növhə”, “Həsbi-hal”, “Təsəvvürati-əhrarana”, “Məzaliyyət”ində mübhəmiyyət”, “Hüriyyət”, “Mayis duyğuları” şerləri daha çox diqqəti cəlb edir.

M. Ə. Rəsulzadə qələmini bədii yaradıcılığın bir çox janrlarında sınamışdır. Şeirlər, hekayələr yazılmış, dramaturgiya ilə məşğul olmuş və tərcümələr etmişdi. O, Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət edərək “Azərbaycan şairi Nizami” adlı sanballı monoqrafiyanı yazmışdı.

“Qaranlıqda işıqlar” və “Nagəhan bəla” adlı pyesləri də o zaman oxucularının diqqətini cəlb etməklə yanaşı ədəbi mühitin marağına da səbəb olmuşdur. Həttidə “Qaranlıqda işıqlar” pyesi

1908-ci ilin dekabrında “Nicat” maarif cəmiyyəti tərəfindən Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur. “Nagəhan bəla” pyesi isə 1907-ci ildə “Təkamül” qəzetində dərc edilmişdir. Hər iki pyes haqqında “İttifaq” və “Tərəqqi” qəzetlərində maraqlı məqalələr, resenziyalar çap olunmuşdur. Müəllifin nəşr əsərləri də ədəbiyyatımızın maraqlı nümunələrindəndir. Müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Bədir xan”, “Qəzətəçi Seyid” hekayələri və “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilaf xatırəleri” memuarı və başqa əsərləri ədibin yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün kifayət qədər məlumat verir.

Ədibin tərcümə yaradıcılığı da geniş və rəngarəngdir. Türk, rus, fars, polyak, alman dillərini mükəmməl bilməsi onu gənc yaşlarından tərcüməçilik fəaliyyətinə də bağlamışdır. Ə. Firdovsi, L. Tolstoy, M. Lermontov, A. Krılov, M. Qorki, A. Dode və başqa ədiblərin əsərlərindən tərcümələr etmişdi.

Həmçinin M. Ə. Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Azərbaycan kültür gələnəkləri”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kimi əsərlərin müəllifidir. Onun yaradıcılığının ən zəngin qolunu nəzəri-estetik, ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmları da təşkil edir. Tənqidin geniş mənada dərk edən müəllif 1906-ci ildə yazdı ki; “...tənqidsiz heç bir sənət, heç bir millət tərəqqi etməmişdir”. Bu fikir onun yaradıcılığında sadəcə tezis olaraq qalmamış, əksinə fəaliyyətinin hər bir sahəsində özünü bürüzə vermişdi.

M. Ə. Rəsulzadə ədəbi-bədii fəaliyyətlə məşğul olsa da, xalqın yaddaşında daha çox Azərbaycan tarixində müstəsna xidmətləri olan siyasi xadim kimi qalmış. Siyasi fəaliyyətə çox gənc yaşlarından başlayan M. Ə. Rəsulzadə 1902-ci ildə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nı yaradır. (Bir qədər sonra bu təşkilat “Müsəlman Demokratik Mütəşavat Cəmiyyəti” adı ilə fəaliyyətini davam etdirir). 1904-cü ildə isə S. M. Qənizadə və N. Nərimanovla birlikdə “Hümmət” təşkilatını yaradmışlar. Lakin sonralar bu təşkilatın siyasi xətti onu qane etmədiyinə görə buradan uzaqlaşır. Buna baxmayaraq siyasi fəaliyyətini daha da genişləndirən Rəsulzadə yalnız Bakıda deyil, qonşu İran və

Türkiyədə də baş verən bütün siyasi hadisələri diqqətlə izləyirdi. M. Ə. Rəsulzadənin ilk mühacir həyatı da bu zaman 1909-cu ilin əvvəllərində başlayır. Bakıda təqiblərdən və həbs təhlükəsindən xilas olmaq üçün İrana üz tutur. Bu zaman İranda da siyasi çaxnaşmaların, Məşrutə hərəkatının qızığın çağları idi. M. Əmin burada siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbi fəaliyyətini də davam etdirir. İranda “İrani nou” qəzetinin əsasını qoyaraq onunla sıx əməkdaşlıq edir. 1911-ci ilin mayında İstanbula gedir. Burada “Türk ocağı” cəmiyyətində çalışaraq cəmiyyətin orqanı olan “Türk yurdu” jurnalında müntəzəm çap olunur. 1913-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə Bakıya gəlir “Müsavat” partiyasını və onun ideyalarını təbliğ edən “Açıq söz” qəzeti yaradaraq, istiqlalçı ideologiyani təbliğ etmək üçün mətbuatdan bir kəsərli və ideoloji vasitə kimi istifadə edir. Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin yayılması və təbliğində xüsusi mərhələ təşkil edən “Açıq söz” qəzeti yalnız milli ideyalar yamaqla kifayətlənmirdi. Həmçinin Ə. Cavad, C. Cabbarlı, H. Cavid kimi istiqlal mücahidlərinin bu qəzeti səhifələrində öz yazılarını, fikirlərini təbliğ etməyə şərait yaradırdı.

“Açıq söz” də müntəzəm çıxışı ilə yanaşı gənc siyasi xadim hələ 1917-ci ilin aprel ayında Bakıda toplanan “Qafqaz İsləm qurultayı” ilə eyni ilin may ayında Moskvada toplanan “Rusiya türklərinin böyük konqresində”, “Milli dövlət” tezisini israr və müvəfəqiyyətlə müdafiə edir. Bu hadisə onun hörmətini bütün türklər arasında daha da artırır və onu türklərin liderinə çevirdi. 1917-ci ildə çarlıq rejiminin yerini tutacaq, Rusiyanın gələcək idarə şəklini təyin edəcək Qurucular Məclisinə Rəsulzadənin həm Azərbaycandan, həm də Türkistandan xalq vəkili seçilməsi bu şöhrətin nəticəsi idi.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulmasında müstəsna rolu olan Məmməd Əmin bəy milli dövlət ideoloqu kimi fəaliyyət göstərərək ölkənin bütün aktual problemlərinin həllinə çalışmışdır. İstiqlal Bəyannaməsinin elanından sonra yekdilliklə Milli Şuranın sədri seçilən Məmməd Əmin bəy bir aydan sonra səlahiyyətlərini ölkənin baş nazirinə həvalə edərək qardaş

Türkiyəyə üz tutur. O, burada Bakının qurtuluşu üçün Türkiyədən hərbi yardım almaq məqsədilə gərgin işə başlayır. Üç aydan çox davam edən bu danışqlar Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlməsi ilə nəticələnir.

Ən başlıcası isə odur ki, M.Ə.Rəsulzadə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi sahələrinə aid bir çox qərar və qanunların hazırlanmasına və qəbuluna nail olur. Ümumiyyətlə 17 aylıq fəaliyyəti dövründə parlamentin 145 icası keçirilmişdi. Bu icaslarda “Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdı ki, onlardan da 230-a yaxını parlament tərəfindən təsdiq edilmişdi. Parlamentin fəaliyyəti bilavasitə onun nizamnaməsi rolunu oynayan “Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)” ilə tənzimləndirdi”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqi dövlət yaratmaq üçün hakimiyyətin qanunvericilik, icraedilik və məhkəmə orqanlarına bölünməsi prinsipini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti öz varlığı zamanı bütün fəaliyyətini daha çox ölkənin sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, siyasi və ərazi toxunulmazlığının təmin edilməsinə, vətəndaşlarının hüquqlarını qorumağa, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirməyə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün lazımı şərait yaratmağa, xarici ölkələrlə, ilk növbədə isə yaxın qonşuları ilə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri yaratmağa yönəltmişdi.

Əlbəttə, Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanun və qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Lakin onların arasında elə qanunlar vardır ki, ölkə üçün daha böyük əhəmiyyətə malik idi. Çünkü bunların əksəriyyəti Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, strateji istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynayırdı. Bunlardan Mətbuat haqqında, Milli Bankın təsisini haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında, Vətəndaşlıq haqqında, Ümumi Hərbi Mükəlləfiyyət haqqında və s. qanunlar

qəbul edilmişdi. Təbii ki, Rəsulzadə bütün bunları təkbaşına görmürdü. Ətrafına topladığı məslək və əqidə yoldaşlarının birgə səyi nəticəsində bunlara nail olurdu. Belə məsləkdaşlarından biri də dövrünün tanınmış ziyanlısı, demokratik dövlətin qurucusu Mirzə Bala Məhəmmədzadə idi.

M. B. Məhəmmədzadə (1898 Bakı - 1959 Türkiyə) 1905-1908-ci illərdə Bakıda "Müsəlmani-rusi" məktəbində təhsil almış, 1908-1914-cü illərdə isə Bakıda rus-tatar məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Burada oxuyarkən bədii-publisistik fəaliyyətlə məşğul olan Mirzə Bala 1912-ci ildə İsabəy Aşurbəyovun "Kaspi" mətbəəsində "Nəf elm və yaxud elmin sonu" adlı kitabını çap edirir. M. Ə. Rəsulzadə kimi siyasi və ədəbi fəaliyyətə çox gənc yaşılarından başlayan Mirzə Bala jurnalistik fəaliyyətinə "Açıq söz" qəzetindən başlayır. Burada onun M. Ə. Rəsulzadə ilə yaxından temasda olması eyni əqidə, fikir bağlılığının əsasını qoyur və gənc müəllifin qəzətdə mütəmadi çıxışları təfəkkürünün formallaşmasına, dünyagörüşünün genişlənməsinə, qələminin puxtələşməsinə xidmət etmişdi. Mirzə Bala "Açıq söz" qəzeti ilə six əməkdaşlıq etməklə yanaşı həm də Bakıda Sənaye Texnikomunu bitirir.

1917-ci ildə Rusiyada Fevral Burjua İinqilabı baş verəndən sonra Azərbaycandakı bütün partiyalar açıq fəaliyyətə başlayır. M. B. Məhəmmədzadə də siyasi hadisələrdə yaxından iştirak etmək istəyi ilə o zaman açıq fəaliyyətə başlayan Müsəlman Demokratik "Müsavat" partiyasının sıralarına daxil olur. 1918-ci ildə "Müsavat" partiyasının tapşırığı ilə Tiflis şəhərinə göndərilir. Burada türk gənclərini öz ətrafına toplayaraq "İttifaqi-mütəllimin" ("Tələbələr-ittifaqı") təşkilatını yaradır. Sonra isə bu təşkilatın ideyalarını yaymaq, təbliğ etmək üçün "Gənclər sədası" və "İttifaqi mütəllim" və "Müsavat" partiyasının nəzdində yaranmış "Gənclər Cəmiyyəti"nin rəsmi orqanı olan "Gənclər yurdu" mətbuat orqanlarının nəşrinə başlayır.

M. B. Məhəmmədzadə "Bəsirət", "Qürtuluş yolu", "Açıq söz", "Xalq sözü", "İstiqlal", "Azərbaycan" mətbuat orqanlarında mütəmadi olaraq bədii, siyasi məqalələr yazıb,

Azərbaycanın müstəqiliyini təbliğ edib. “Gənclər yurdu” (1918) jurnalına və ara-sıra “Bəsirət” (1914-1920) qəzetinə redaktorluq edən Mirzə Bala bəbii yaradıcılıqla da məşğul olub. “Yaddaşım”, “Əks inqilabçılar”, “Vətən qaldı”, “On dəfə öldürülən” və b. hekayələri də milli istiqlalımıza həsr edilib. “Müasir Azərbaycan şairləri”, “Milli dastanlarımıza dair”, “Novruz qurtuluş bayramıdır”, “Babək və Afşin” adlı əsərləri onun bacarıqlı ədəbiyyatşunas olmağından da soraq verirdi. “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı elmi siyasi əsəri xalqımızın 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, rus imperializminə qarşı milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edir. Əsər 30-40-ci illərə qədər olan dövrdəki tariximizdən, xüsusən isə “Müsavat” partiyasının yaranma tarixindən və fəaliyyətindən (1918-1920) bəhs etdiyi üçün “Milli Azərbaycan hərəkatı”- “Müsavat” xalq fırqəsinin tarixi” adlanır. Həmçinin əsərdə 20-ci yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövrü mətbuat haqqında da maraqlı fikirlər var.

M. B. Məhəmmədzadə texnikomda oxuyarkən, Bakıda gizli şəkildə fəaliyyət göstərən “Məhəmmədiyyə” komitəsinə yazıılır. Sonra 1918-ci ildə Zaqafqaziya seyminin fəaliyyətinin dövründə artıq Gürcüstanda siyasi-ictimai fəaliyyətini davam etdirir. 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılan Azərbaycan parlamentində stenoqrafçı işləyən Mirzəbala Məhəmmədzadə 1919-cu ilin oktyabrında “Müsavat” partiyasının Bakı komitəsinin üzvü seçilir.

Dövrün bir çox ziyahıları kimi M. Məhəmmədzadə də siyasi düşüncə və fikirlərini həm elmi, həm də bəbii şəkildə xalqın diqqətinə çatdırmaq üçün mətbuatdan ən böyük təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirdi. Elə ona görə də hələ gənc yaşlarında ikən bir jurnalist və publisist kimi Azərbaycanda mətbuatın yaradıcısı olan Həsən bəy Zərdabinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdi: “Avropa mənasında o, ilk azərbaycanlı müəllim, Mirzə Fətəlinin əsərlərini səhnəyə qoyan ilk teatr yaradıcısı, ilk mühərrir, ilk xeyriyyə cəmiyyəti banisi və ilk ictimai xadim idi”.

O, həmçinin dövrün ziyalılara xalqını Zərdabi kimi sevməyi, ona xidmət etməyi tövsiyyə edərək millət və milliyyət anlayışlarını təhlil edərək: "XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür. Danışlığı dildə ilk qəzətə malik olan cəmiyyət bir milliyyət ikən millət olmağa başlar"- deyə millət içərisindən çıxan ziyalıların rolunu yüksək dəyərləndirir.

M. Məhəmmədzadə 1918-ci ildə Tiflisdə siyasi fəaliyyətlə məşğul olarkən "İki inqilab arasında" adlı məşhur əsərini, 1922-ci ildə isə Bakıda "Azərbaycan türk mətbuatı" adlı iri həcmli tədqiqat əsərini nəşr etdirir. Onu da qeyd edək ki, bu əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı haqqında ilk sanballı əsər kimi diqqəti cəlb edir. Həmin əsər 2004-cü ildə f. e. d. prof. A. Bayramoğlu tərəfindən geniş öz və şərhlər edilərək birlikdə nəşr edili.

Dövrünün tanınmış ziyalısı, jurnalist-publisisti, siyasi xadimi olan M. Məhəmmədzadənin publisistikasında daha çox diqqəti cəlb edən mövzu mili məsələ və istiqlalımızın qorunmasıdır. Onun "İstiqlalımız və istiqbalımız", "Cəbhə və arxa qüvvələr", "Azərbaycan və İran", "Əhd ediyoram", "Haqq təşkilatları", "Siyasi əhval", "Torpaq islahatı", "Ermənilər və biz", "Bizdə sinif mübarizəsi" və onlarla belə məqalələrini qeyd etmək olar. Müəllif bu məqalələrini "Mirzə Bala", "Nuhoglu", "M. B. Daşdəmir", "Əli Qutluq", "M. Məhəmmədzadə", "Əli Qut" imzaları ilə çap etdirmiş. Yaradıcılığa "Açıq söz"lə başlayan Mirzəbala Məhəmmədzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün təbliğatçısı Mövsüm Əliyevin yazdığını görə, 2 mindən çox müxtəlif mövzulu məqalənin müəllfididir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqtundan sonra da üç il vətəndə yaşamış, siyasi və mətbu fəaliyyətini davam etdirmiş. Məlum aprel işğalından bir gün sonra aprelin 28, Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatının lideri və Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası "Müsavat"ın MK-in sədri M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi altında istilaçılara qarşı mübarizə aparmaq üçün gizli müqavimət komitəsi quruldu. Komitəyə M. Məhəmmədzadə sədr təyin

olundu. Bir neçə gün sonra komitə gizli yolla yenidən “İstiqlal”ın nəşrinə başlayır və 1923-cü ildə 27 aprel işgal günü münasibətilə gizli bir intibahnamə çap edib yayımılayır. İntibahnamə açıq-aydın xalqı mübarizəyə səsləyirdi: “Bu gün 27 nisandan üç sənədir keçiyor. Üç sənə bundan əvvəl Rusiya ordusu “inqilab” və “kommunizim” şəvari ilə vətənimizə soxulmuşdur. Ey türk xəlqi! Səni azad edəcək və xoşbəxt yaşadacaq qanlı mübarizəyə bütün qüvvənlə hazırlan. Səni bu mübarizə xilas edəcəkdir. Azərbaycan istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə qurmaq bacarığına maliksən. Düşmənini tanı, mali intibahını yüksəlt, həqq sənindir!”. Bütün şəhəri lərzəyə salan bu intibahnamə bolşevik liderlərini dəhşətli dərəcədə narahat etdi. 1923-cü ilin iyulunda bir təsadüf nəticəsində “İstiqlal” qəzeti gizli mətbəəsi aşkar edilir, komitənin və redaksiyanın işçiləri həbs olunur. Bu zaman M. Məhəmmədzadə imkan tapıb gizlənə bilir.

Lakin vətəndəki təqib və təziqlərə dözməyərək 1924-cü ilin mayında dostlarının köməyi ilə İrana, oradan isə Tükiyəyə mühacirət edir. Ömrünün sonuna kimi M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə mühacir həyatı yaşıyan, çətinliklərə sinə gərən M. Məhəmmədzadə son ana qədər məsləkdaşının məsləkinə, əqidəsinə sadıq qalmışdı.

M. Ə. Rəsulzadənin digər bir məslək yoldaşı da əmisi oğlu Məmmədəli Əbdüleziz oğlu Rəsulzadə idi. (1882, Bakı -1982, İstanbul). İlk dini təhsilini atasından alıb, sonra S. M. Qənizadənin rəhbərliyi ilə Bakıda açılan “rus-müsəlman” məktəbində davam etdirib. Çox gənc yaşlarında siyasi fəaliyyətə başlayıb. M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1902-ci ildə yaranmış “Müsəlman gənclik təşkilatı”nın ən fəal üzvlərindən olub. (1904-cü ildə yaranan “Hümmət” təşkilatı da elə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nın nəzdində yarandı). “Hümmətə” ilk daxil olanlar arasında Məmmədəli Rəsulzadə də var idi. İlk mətbü çıxışları da Hümmətin orqanı olan “Təkamül” və “Yoldaş” qəzetlərində çap olunub. 1911-ci ilin oktyabrında Bakıda gizli şəkildə təşkil olunan “Müsavat” partiyasına üzv yazılaraq, onun ideyalarının təbliğatı ilə siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdi.

Beləliklə, Azərbaycan istiqlal hərəkatının ən fəal iştirakçılarından biri olan M. Əbdüləziz oğlu müxtəlif vaxtlarda “Açıq söz” qəzetiinin naşiri və redaktoru olmuş, “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Açıq söz” qəzetlərində, “Qardaş köməyi”, “Qurtuluş yolu” jurnallarında “M. Ə. Rəsuloglu” imzası ilə milli istiqlalı tərənnüm edən məqalələrlə çıxış etmişdi.

Məmmədəli Rəsulzadə 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan Parlamentinə gizli səsvermə yolunu ilə Bakıdan üzv seçilmişdi. Parlamentin bütün toplantılarında, tədbirlərində yaxından iştirak edən M. Rəsulzadə, 1919-cu ilin əvvəllerində təşkil olunmuş AXC Hökumət mətbəəsinin müdürü təyin olunmuşdu.

1922-ci ildə çox çətinliklə Bakıdan İrana, oradan da İstanbula mühacirət etmiş və “Yeni Qafqaziya”, “Azəri türk”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Azərbaycan” mətbü orqanları ilə ömrünün sonuna kimi yaxından əməkdaşlıq etmişdi.

XX əsrin əvvəllerində Azərbaycanın görkəmli siyasi-ictimai dövlət xadimi, olan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri də Xoyski Fətəli xan İsgəndər xan öğlu (1875, Şəki-1920, Tiflis) idi. İlk təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında alan Fətəli sonra Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. Gəncədə, Bakıda məhkəmələrdə müxtəlif vəzifələrdə işləyib, dövlət dumasına deputat seçilib və 1913-cü ildə Bakıya köçən Fətəli xan Xoyski Bakının icimai, siyasi, mədəni həyatında fəal iştirak edib.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı olan Zaqqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasına deputat seçilən Xoyski həmin ilin aprelində müstəqil Zaqqafqaziya Federativ Respublikası hökumətində xalq maarifi naziri vəzifəsini icra edir. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olan Fətəli xan Xoyski yekdilliklə Azərbaycan Hökumətinin sədri seçildi və ona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Hökumətini təşkil etmək tapşırıldı. Xoyski elə həmin andaca öz hökumətinin tərkibini elan etdi. Bu hökumətdə Fətəli xan baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də tuturdu.

1919-cu il fevralın 25-də Xoyski Hökuməti yenidən istefə verdi. 1919-cu ilin dekabrında 5-ci Hökumətin tərkibində Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. F. Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radio telegramını imzalamışdı. Aprel işğalından sonra F. Xoyski Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olub.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət başçılarından biri də Yusifbəyli Nəsib bəy Yusif oğlu (1888, 1920-Gəncə) idi. İlk təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında alıb. Sonra Odessa Universitetinin hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirib. 1907-ci ildə Krıma gələn N. Yusifbəyli “Tərcüman” qəzeti ilə əməkdaşlıq edərək həm də Krımın ədəbi-mədəni həyatında fəal iştirak etmişdi. 1908-ci ildə Türkiyəyə, 1909-cu ildə isə Gəncəyə oradan isə Bakıya gəlir və “Açıq söz” qəzeti ilə əməkdaşlıq edir. Daha çox isə siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Nəsib bəy 1917-ci ildə Gəncədə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasını yaradır. 1918-ci ildə hökumətdə maarif naziri vəzifəsini tutmuş, milli siyasetin ən çətin və ən məsul vəzifələrini icra etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduğdan sonra F. Xoyskinin təşkil etdiyi 1-ci hökumət kabinetində Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri vəzifələrini, Xoyskinin 2-ci və 3-cü hökumət kabinetlərində isə xalq maarifi və dini etiqad naziri vəzifələrini tutmuşdu.

1919-cu ildə 4-cü hökumət kabinetinin təşkili Yusifbəyliyə tapşırıldı və aprelin 14-də elan olunan tərkibdə o, baş nazir vəzifəsindən əlavə, daxili işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi 2-ci hökumət 1920-ci il martın 30-da istefə verməyə məcbur oldu.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, bu dövrдə onlarla vətənpərvər oğullarımız Azərbaycanın azadlığı, istiqlalı uğrunda illərlə mübarizə aparıb. Azərbaycan siyasi fikir tarixinin, dövlətcilik təfəkkürünün inkişafında müstəsna xidmətləri olan, çox prinsipal tərəqqipərvər ziyanlılarımızdan biri də Əli Mərdan bəy

Topçubaşov (1862, Tiflis - 1934, Paris) olmuştu. Bu dövrün digər ziyanlarına nisbətən Əli Mərdan bəy yalnız Zaqafqaziyada deyil, Rusiyada da tanınan, nəcabətli bir nəslin nümayəndəsi idi. "...80-cı illərdə (1880) Peterburqdə tələbə olarkən Tobçubaşı soyadı paytaxtın elmi və siyasi mühitində çoxlarına bəlli idi. Senatın qərarı və imperatorun imzası ilə hüquqşunaslıq sahəsində dəyərli elmi araşdırmaclar aparan tələbələrə 100 manat həcmində "Topcubaşov mükafatı" verilirdi". Peterburq Universitetində hüquq təhsili almış Topcubaşov 1984-cü ildə Bakıya gəlir. Aralarında çox böyük yaş fərqi olsa da, əqidə və məslək baxımından bir-birinə çox yaxın olan H. Zərdabi ilə səmimi bir dostluqları başlayır. Bu dostluq və sonrakı qohumluq (Zərdabinin qızı Pəri xanımla ailə qurur) Əli Mərdan bəyi jurnalistika sahəsinə daha çox meyl etdirir. H. Zərdabinin məsləhəti və H. Z. Tağıyevin köməkliyi ilə onu 1898-ci ildə "Kaspi" qəzetiinin redaktoru təyin edirlər.

Beləliklə, Əli Mərdan bəyin ədəbi, siyasi, ictimai həyatda çox gərgin bir fəaliyyət dövrü başlayır. 1905-ci ildə "Həyat" qəzetiinin nəşri üçün icazə alınması prosesində yaxından köməklik edən Topcubaşov 1906-ci ildə "Rusiya Müsəlmanları ittifaqı" partiyasının sədri seçilir. 1906-1907-ci illərdə Peterburqdə, Moskvada, Nijni-Novqorodda keçirilən ilk müsəlman qurultaylarının təşkilatçısı və rəhbəri olur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq o, daha gərgin 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərib.

1917-ci ildə Qafqaz və Rusiya müsəlmanlarının qurultayları Ə. M. Topçubaşovun sədrliyi altında keçirilir. 1917-1918-ci illərdə Milli Azərbaycan komitəsinə başçılıq edir, Gəncə dairəsindən Rusiya Məclisinə nümayəndə seçilir. Azərbaycan istiqlalının elanından sonra ilk təşkil edilən hökumətin üzvü olur, 1918-ci ilin avqustunda fövqəladə səlahiyyətli nazir kimi İstanbul diplomatik missiyasına rəhbərlik edir.

1918-ci il dekabrın 7-də açılan Azərbaycan parlamentində özünün iştirakı olmadan sədr seçilir. 1920-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanın müstəqilliyini Versal Ali Şurası

tərəfindən tanınmasında xüsusi xidmətləri olan Ə.M. Topçubaşov London, Paris konfranslarında Azərbaycanın hüquqlarını müdafiyyə edib. 1920-ci ildə Cenevrədə Millətlər Cəmiyyəti qarşısında Azərbaycanın Rusyanın təcavüzünə məruz qaldığını elan edərək bolşeviklərin Azərbaycanda törətdikləri faciələr haqqında dünya ictimaiyyətinə məlumat verilmişdir.

Bələliklə, M. Ə. Rəsulzadənin təbərinçə desək: "...həyata dava vəkili kimi qədəm qoymuş Əli Mərdan bəy 1905-ci sənədən artıq millət davasının vəkiliyinə keçmişdir".

Milli azadlıq hərəkatında böyük və çətin mübarizə yolu keçən Ə. M. Topçubaşov hadisələrə daima açıq gözlə baxaraq, ondan nəticə çıxarmağı bacarırdı. O, öz möhtəşəm ümummilli mübarizəsi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucularından biri kimi, ətrafına topladığı insanları da Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizəyə qaldırı bilib. Elə ona görə də nəyinki Azərbaycanda, hətta Rusiya siyasi mühitində sayılan, seçilən siyasi xadimlərimizdən biri idi. Məsələn, "1917-ci ilə qədərki Rusyanın ən tanınmış siyasətçilərindən olan Pavel Milyukov ikinci dünya müharibəsi dövründə öz xatirələrini yazarkən bəzən ziddiyətdə olduğu Əli Mərdan bəy Topçubaşovun adını ehtiramla çəkib".

Ə. M. Topçubaşov siyasi fikir və düşüncələrini publisistikanın gücü ilə təbliğ edir, xalqa çatdırır və onu mübarizəyə səsləyirdi. Azərbaycan mətbuatında özünəməxsus rolu olan Ə.M. Topçubaşovun publisistik və jurnalistik fəaliyyəti daha çox "Kaspi" qəzeti ilə bağlıdır. O, "1881-1919-cu illərdə rus dilində Bakıda çap edilən "Kaspi" qəzeti"nə 1898-ci ilin iyunundan sonra bir müddət redaktorluq edir. Onun "redaktorluq etdiyi illər ərzində qəzet tamamilə öz ideya siyasi istiqamətini dəyişir, milli ruhlu mövzulara üstünlük verir. Bu haqda tarix elmləri doktoru, prof. C. Həsənli yazar ki: "XX yüzilliyin astanasında Baxçasarayda İsmayıł Qaspiralının "Tərcüman"ı, Bakıda Əli Mərdan bəyin "Kaspi"si milli ideyanın başlıca müzakirə mərkəzlərinə çevrilmişdir".

Bu illerdə də Azərbaycan jurnalistika tarixində yeni gənc publisist nəсли yetişməkdə idi. Onlar dövrün tanınmış yaşlı jurnalistəri ilə; H. Zərdabi C. Məmmədquluzadə, M. Şaxtaxtlı, Ə.M. Topçubaşov, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, F. Köçərli və bu qəbildən olan yaşlı jurnalistlərlə əl-ələ verib mətbuat aləminə qədəm qoydular. Onların arasında jurnalistikaya yenicə gələn gənc, lakin çox şaxəli nadir yaradıcılığa və istedada malik, heyratamız dərəcədə vətənpərvər, qeyrətli Üzeyir bəy Hacıbəyli (1885, Şuşa – 1948, Bakı) də var idi. Şuşada rus-tatar məktəbində oxuyan Üzeyir bəy təhsilini 1899-1904-cü illerdə Tiflisdə Qori müəllimlər Seminariyasında davam etdirir. Bu seminariyadakı təhsil onun dünyagörüşünün formallaşmasında və dünya mədəniyyəti ilə tanışlığında böyük rol oynayır. Geniş dünyagörüşünə malik vətənpərvər, son dərəcədə böyük məhəbbətlə millətinə və vətəninə bağlı olan Üzeyir bəyin yaşayıb-yaratdığı dövr çox təlatümlü, ziddiyətli bir dövr idi. Xaricən çox sakit görünən, daxilən isə bütün varlığı ilə azadlıqə can atan ədib xalqının, millətinin bütöv Azərbaycanın azadlığı üçün ömrünün sonuna kimi alışib-yandı. Xalqına xas olan igidlik, qəhrəmanlıq, məglubedilməzlik motivləri ilə dolu olan “Koroğlu” dan tutmuş, ən kiçik məqaləsində də bu arzunu, bu istəyi təbliğ edib. Yaradıcılığa çox gənc yaşlarından başlamasına baxmayaraq, xasiyyətinə xas olan bir təmkinlə dövrün bütün ictimai, siyasi, mədəni hadisələrinə diqqət yetirir, onlar haqqında bir jurnalist-publisist kimi öz sözünü deməkdən çəkinmirdi. O, zaman Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatının, məişətinin, demək olar elə bir sahəsi yox idi ki, Üzeyir bəyin publisistikasında öz əksini tapmasın. Bu münasibətlə tez bir zaman da mətbuat aləmində tanınan Üzeyir bəy bir çox mətbuat orqanları ilə yaxından əməkdaşlıq etməklə yanaşı bəzilərinə redaktorluq da edib. “Həyat”, “Irşad”, “Tərəqqi”, “İqbəl”, “Azərbaycan” qəzetlərində müəllifin yüzlərlə məqalələri, felyetonları və satirik yazıları çap edilib. M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, Ə. M. Topcubaşov, H. Zərdabi, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, H. Vəzirov və bir çox

ziyalılarla yaxından temasda olması onun görkəmli jurnalist və publisist kimi yetişməsində önemli rol oynayıb. 1905-ci ildə jurnalistikə aləminə gələn Üzeyir bəyin bu sahədə daha müntəzəm məşğul olduğu illər 1918-1920-ci illərə təsadüf edir. Xalqına, millətinə böyük sevgisi, saygısı olan Üzeyir bəy onun azadlığını, müstəqilliyini canından çox sevmiş və bu yolda hər bir əzaba qatlaşaraq mübarizə aparmışdı. Fitri istedadı, təmiz mənəviyyatı, əyilməz şəxsiyyəti ilə böyük olan Üzeyir bəy bütün varlığı ilə xalqına bağlı insan idi. Ona görə də təmənnasız xalqın azadlığı, müstəqilliyi yolunda əlindən gələni əsirgəmədi. İstər müəllimlik edəndə, istər jurnalistica və publisistika ilə məşğul olanda, istərsə də dünyaşöhrətli musiqi əsərlərin yaradanda yalnız xalqın mədəni səviyyəsini qaldırmaq, onu maarifləndirmək, azad görmək arzusu, istəyi ilə yazış-yaratdı. Unutmaq olmaz ki, Üzeyir bəy Azərbaycan jurnalistikası və publisistikası tarixində özünəməxsus yeri olan və daimyaşar yaradıcılarındandır. Onun mətbuatla bağlı yaradıcılığının ən ciddi mərhələlərindən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövrü ilə bağlıdır. Lakin bu dövr sovet hakimiyyətinin mənfur siyasetinin təsiri ilə uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalıb. Çünkü bu illərdə Üzeyir bəyin publisistikasının məgzini əsasən xalqın azadlığı, dövlətin müstəqilliyi əsasən də milli məsələ təşkil edirdi. Tariximizin və taleyimizin ən aktual məsəlesi olan milli məsələ onu daha çox düşündürdü. Uzaqgörən müəllif milli varlığımıza qarşı yönəldilən erməni vəhşiliyindən hər an qorunmaq üçün bizi bu “əqrəb”lərin hücumuna hazır olmağa çağırırdı.

Bu dövrdə Üzeyir bəyin jurnalistik və publisistik fəaliyyəti əsasən “Azərbaycan” qəzeti ilə bağlı idi. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, Üzeyir bəy bir müddət (1919-cu il 4 iyul tarixindən, 1920-ci il 27 aprel tarixli sayına kimi) qəzeti redaktoru olub. Lakin, bu müddət ərzində qəzetə bəzi hallarda görkəmli jurnalist, qəzeti əməkdaşı Xəlil İbrahim də (4 iyul 216-ci sayından, 1 sentyabr 265-ci sayına kimi) rəhbərlik edib. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Üzeyir bəy qəzetdə işlədiyi müddət

həm də parlament müxbiri kimi fəaliyyət göstərib. Ü. Hacıbəyli demokratik ideyaları təbliğ edən ən aktiv publisist kimi AXC-nin istiqlal savaşında mübariz mövqedən çıxış edərək, rəhbərlik etdiyi mətbü orqanını da bu yönə istiqamətləndirib. Ona görə də onun publisistikasında milli istiqlal ideyası aparıcı xətt kimi seçilir. Burada milli azadlığın tərənnümü olduqca güclüdür. Alovlu publisist “Tarixi günümüz” adlı məqaləsində (1918-ci il 7 dekabr) istiqlalımızı mühüm bir hadisə kimi qeyd edirdi: “Bu gün o gündür ki, Azərbaycan türklərinin Milli Məclisi, Milli Şurası olub”. “Təəssürat” başlıqlı yazıda müəllif “Vahid Rusiya və Azad Azərbaycan” Şurasına münasibət bildirərək yazar ki; “Hər halda biz vahid rusiya qurmaq işlərinə heç bir vəcələ xələl yetirib mane olmariq, bu şərtlə ki, bu işdən bizim istiqlalımıza da zərər dəyməsin”.

“Kim nəyin fikrində imiş” məqaləsində də ölkəmizdə çap olunan rus dilli qəzetlərin əksəriyyətinin milli istiqlalımıza qarşı böhtan xarakterli yazılar verdiyindən təəssüflənən Üzeyir bəy yazırıdı: “...eserlərin məşhur “Znamya trud”ası, fəhlə “tərafdarlarının” “İskra”sı, erməni milli komitəsinin “Naşa vremiya”sı “qəhrəman daşnak”ların “Vpered”ı adında küçə vərəqəsi dəxi bu mətləb xüsusunda ağız-ağıza verərək biri şikayət edir, biri söyür, biri ah-nalə çəkir, biri qarğış edir...”.

Yarandığı gündən Azərbaycanın istiqlalı məsələsini qəbul etməyən və onun müstəqil dövlətini tanımaq istəməyən rus hökuməti tələb edir ki, Qafqazın başqa yerlərindən gələn ruslar Azərbaycanda yaxşı yerlərdə yerləşdirilsin. Üzeyir bəy “Bir iltimas münasibətələ” başlıqlı məqaləsində bu məsələnin daha incə məqamlarını açıqlayıb: “Rus milli komitəsi Azərbaycan xarici vüzəratına müraciət edib ölkəmizdən qaçmış və Şimali Qafqaz hündüdündə qalmış əlli min nəfər rus kəndlilərinin təkrar torpağımıza qaytarılmağı xüsusilə iltimasda bulunur. Komitə deyir ki, “Azərbaycan hökumətinin rus kəndlilərinə qarşı hüsnü təvəccöhünü bildiyimizə görə təvvəqqə edirik ki, həmin kəndlilərə Azərbaycan torpağında yer verilsin; onlardan əlavə

Qafqazın sair yerlərindən gələn ruslara dəxi Azərbaycanda məskən salmaq imkanı rəva görülsün. Təəssüf işdir. Rus milli komitəsi bir tərəfdən bizi və bizim hökumətimizi ilan kimi çalır, azadlığımızın düşmənləri cərgəsində durub onlar ilə həvamaz olub, Azərbaycan istiqlalına qarşı bədgüllüq edir, rəisülvüzaratımız tərəfindən təklif olunan işləri qeyri qəbul bilib, atkaz edir, bir tərəfdən də bu tanımadığı və qəbul etmədiyi hökumətə müraciət edib dürlü-dürlü iltimaslarda bulunur”.

Rusyanın Azərbaycana münasibətdə qeyri-səmimi siyaset yeritdiyini jurnalist bütün aşkarlığı ilə açıqlayaraq yazır: “Aşkar deyilmi ki, rus milli komitəsinin amal və arzusu Azərbaycanda yaşayan rusların mənafeyini gözləmək olmayıb, bəlkə politikaçılıqdır ki, o politika sayesində bizləri təkrar Rusiyaya birləşdirib istiqlalımızın məhvini səbəb ola və əlli min nəfər rusu Şimali Qafqaz hüdudundan qaytarıb torpağımızda yerləşdirməkdə məqsəd yenidə politika yeritməkdir. Onun təfsiri uzundur. Amma zənn edirəm ki, bunu anlamaq üçün təfsirə möhtac olmaq dərəcə kəməgil deyilik”.

Müəllif siyaseti də gözəl bildiyi üçün hadisələri geniş şəkildə şərh edərək Rusyanın həmin dövr siyasi vəziyyətini açıqlayırdı.

Görkəmli ədib bilirdi ki, Azərbaycanın istiqlalına Rusiyadan hər vasitə ilə xələl yetirilə bilər. (Milli məsələdə olduğu kimi, burada da onun üzəqgörənliliyi bir daha sübut olundu). Çünkü xalqımızın milli azadlığını və müstəqiliyini qonşularımız ta qədimdən istəməyiblər. Hər vasitə ilə bu istiqlalı boğmaq, onu məhv etmək üçün qanlar axıdılıb, qurbanlar verilib. Lakin xalqı öz inadından döndərə bilməyiblər... (1990-cı ilin “Qanlı yanvar” və həlli çox müşkül məsələyə çevrilən Qarabağ hadisələri buna bir daha sübutdur).

...1918-ci il dekabrın əvvəllərində Bakıda Azərbaycan parlamentinin iclasını keçirmək nəzərdə tutulduğu bir vaxtda belə söz-söhbət gəzirdi ki, bəzi cəmiyyət və partiya nümayəndələri bu parlamentdə iştirak etməyəcəklər.

Onların nə üçün bu parlament iclasında iştirak etmək istəmədiklərini Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetinin 22 may

1918-ci il tarixli sayında belə izah edirdi: “Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan bir milləti bu gün azad və sərbəst görmək istəmirlər; qulaqlar var ki, lal edilmiş bir millətin dilinin bu gün açılıb sözlə deməsini eşitmək istəmirlər; qəlblər var ki, bir əsrden artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasına qəbul etmək istəmirlər”.

Həmin vaxt Bakıda olan Rus Milli Şurası ingilis komandanlığının köməyi ilə parlamentin açılışını pozmağa cəhd etdi. Bundan istifadə edən Erməni Milli Şurası da ixtiyarlarında olan hərbi hissələrə arxalanaraq Bakıda qarşıqliq salmağa başladı. Onların müttəfiqi olan general Tomson parlamentin açılmasına mane olsa da, sonra onun təşkilinə göz yummaq qərarına gəldi.

ADR parlamentinin ilk təsis icası 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda (H. Z. Tağıyevin qız məktəbində, indiki Əlyazmalar İnstytutunun binasında) oldu. Parlamentin ilk icasını Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə açdı və təbrik nitqi söylədi. Həmin icasda iştirak etmiş Üzeyir bəy “Azərbaycan” da yazırıdı: “Patşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açır, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin məclisi məbusanını bir nəfər vətən övladı Məhəmməd Əmin bəy açdı.O, nitqi-iftişahəsində bu üç rəngin: türkləşmək, islamlışmaq və müasirləşmək amali-əlamətindən ibarət olduğuna işarə ilə-bu bayraq endirilə bilməz!- dedikdə bütün məclis ayağa qalxıb əl çala-çala bayraqları salamlarkən təəssürati-fövqəladəmdən başımın tükləri biz-biz dururdu”.

“Azərbaycan” dan əvvəl həmin gün haqqında “Şeypur” (1918-1919) satirik jurnalı yazırıdı: “...Bu gün çoxdandır arzusunda olduğumuz Azərbaycan parlamanı açılır. Bizləri gözü götürməyənlər, hökumətimizi məsxərəyə qoyan məlum firqələr, partiyalar parlamanımıza nümayəndə göndərmək istəmədilər. Deməli, bizi “priznavat” eləmədilər. Əcabə... Bakıda Azərbaycan parlamanı açıldı. Bu münasibətlə Bakıda olan rus və ermənilər böyük nümayiş yaparaq qarşıqliq salmaq istədilər”.

Tarixi faktlar sübut edir ki, milli azadlığımızı, müstəqilliyimizi gözü götürməyənlərdən biri də ermənilərdir. Onlar bu niyyətlərini həmişə məkirliliyi siyasətləri ilə həyata keciriblər. Çox təəssüflər ki, onların bu məkirliliyi siyasətinə dəsdək elə özümüzdən də olub.

18 mart, 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda və ölkəmizin müxtəlif yerlərində törətdikləri milli qırğına sonralar “vətəndaş müharibəsi”, “sinfi mübarizə” adı verənlər arasında onlarla “alimimiz”, “şairimiz”, “ziyalımız” da var idi. Hələ o zaman bunlarla barişa bilməyən Üzeyir bəy qəzəblənərək yazdı: “Əcəba bu nə müharibə idi? Bu nə qırğın idi? Deyirlər ki, bu “qrajdan” müharibəsi, sinif müqətiləsi idi. Yəni bolşeviklər füqarayı-kasibə xatırəsi üçün burjuylar ilə müharibə edirlər. Lakin bu yalandı. Bunun yalan olduğunu isbat edən minlərcə müsəlman füqarayı-kasibəsinin meytəridir ki, bolşevik qoşunu tərəfindən “müsləman” olduğuna görə çox rəhmsiz bir surətdə öldürülmüşdür”.

Publisist bu məsələnin həlli yollarını yalnız və yalnız xalqı milli birliyə səsləməkdə görürdü: “Bizim xilasımız yalnız milli birlikdədir” deməkdə müəllif nə qədər haqlı idi. (Təəssüflər ki, 70 il Üzeyir bəyin bu dəyərli nəsihətlərindən uzaq olduq). Üzeyir bəy çox böyük cəsarətlə erməni-müsəlman münaqişəsinin səbəbkarını o dövrün hakimiyyət nümayəndələrinin olduğunu açıq şəkildə bildirməklə bunu rusların öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün nökərləri olan ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etdiklərini bəyan edirdi.

Rusların siyasətini həyata keçirmək üçün “oyuncağa” çevrilən ermənilər isə yaranan vəziyyəti özlərinin Azərbaycan, ümumiyyətlə Qafqazla bağlı planlarını gerçəkləşdirmək üçün bir fürsət kimi dəyərləndirirdilər. Hər iki tərəf öz mənfur, çirkin əməllərini reallaşdırmaq üçün məzəlum müsəlmanları bu yolda qurban verirdi. Xalqın millətsevər, vətənpərvər oğulları isə bu haqsızlıqla barişa bilmirdilər. Kimi qələmi, kimisi silahı ilə bu haqsızlıqla qarşı çıxırdı. Müəllif bu mövzuda yazdığı silsilə məqalələrində, Qafqazı silkələyib oyatmaq, bütün diqqət və nəzərləri erməni-müsəlman qırğınınə yönəltmək istəyirdi.

Erməni-müsəlman münasibətinə qarşı etinasızlıq müəllifin fikrincə bütün Qafqazın məhvini gətirib çıxaracaq. Əslində Üzeyir bəy bütün Qafqaz millətinə üz tutaraq başa salmaq istəyir ki, bu Rusiya siyasetidir. Çünkü ruslar yerlərdə xalqlar arasında milli qırğın salmaqla yerli qüvvələri zəiflətmək, diqqəti Rusiyadan yayındırmaq məqsədi daşıyır. Əlbəttə ki, bu işdə ermənilər onların əlaltısına çevriliblər. Qafqaz xalqları isə birləşmək əvəzinə rusların siyasetinin qurbanı olublar.

Erməni qulduru Andronikin Qarabağ bölgəsində hər gün, hər an müsəlmanlara qarşı törətdiyi dəhşətli hadisələr Üzeyir bəyi lap hövsələdən çıxarırdı. “Andronik məsələsi” adlı geniş həcmli məqaləsində yazırırdı: "...Andronik erməni caamatının gözündə “igid” olsun, “qəhraman” olsun, nə olur-olsun, bizim gözümüzdə adı bir quldurdur. Çünkü bir şəxs ki, başına adam yiğib kənd-kəsək üstə tökülb qətlü-qarətlə məşğul ola, o şəxsə quldur deyərlər”.

Müəllif “Başlanır” adlı publisistik məqaləsində də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsini qoyur və erməni daşnakların Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətini tənqid edir. Xüsusişlə, Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl uyezdlərinən ibarət olan Qarabağı işgal etmək istəyən Ararat hökuməti, o cümlədən bu hökumətin dəsti-xəttini təbliğ edən “Vperiyod” qəzeti ifşa olunurdu: "...ermənilər qəzetələri vasitəsilə Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı müsəlləh üsyana təhrik edir. Və deyirlər ki, qorxmayın siz, üsyana başladıqdan sonra erməni hökuməti bəhanə tapıb sizə köməyə gələr". Müəllif məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirərək yazar ki: “Bəli bunu biz də bilirik ki, madam ki, erməni milləti içində daşnak partiyası mövcuddur, nəyinki Qarabağda, bəlkə Ümumqafqazda müsəlləh ixtişaş davam edəcəkdir”.

Azərbaycan torpaqlarının ən əski zamanlardan Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu, ermənilərin bu yerlərə gelmə olduğunu özünəməxsus şəkildə qeyd edən Üzeyir bəy yazırırdı; “Bizim öz yerlərimizə sahib olmaq əməlimizi daşnaklar “imperializim məqsədi” deyə adlandırırlar. Çünkü Pənah xanın,

İbrahim xanın, Mehdiqulu xanın yerləri ermənilərin imiş. Və o qədər mübahisəli imiş ki, onun həllini Paris konfransından gözləmək lazımlı gəlmiş!“.

1905-1906, 1918-1920-ci illər ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri faciələrin, qırğınların, soyqırımlarının şahidi olan, ağrı-acısını çəkən Üzeyir bəy bütün yaradıcılığı boyu xalqı bu bələdan qurtarmaq üçün milli birliyə, milli həmrəyliyə çağrış. Bunun üçün içimizdəki denikinlərin daha təhlükəli olduğuna işaret edirdi: “Bir denikin var ki, bizi xaricdə təhəddüd ediyor. Bir çox denikinlər var ki, içimizə dolub, ən xətərlü yerlərdə gizlənib bizi qorxudurlar”.

Bu gün də Azərbaycanda milli azadlıq düşüncəsinin formalaşmasında və təbliğində Ü. Hacıbəylinin siyasi çıxışları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bu gün dənə-dənə dahi Üzeyir bəy irlinə müraciət etməliyik. Birdə ki, Üzeyir bəyin böyüklüyü onda idi ki, bütün qələmədaşlarını bu müqəddəs iş, amal uğrunda mübarizəyə qaldırdı.

Ömrünün sonuna kimi bu müqəddəs amal uğrunda çalışanlardan biri də onun kiçik qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəyl (1891, Şuşa-1962, Paris) oldu. İlk təhsilini Şuşa rus-tatar məktəbində alan Ceyhun bəy orta təhsilini Bakıda tamamlayıb. Sonra xeyriyyəçi-milyonçu Murtuza Muxtarovun maddi köməkliyi ilə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində və Parisin Sarbon Universitetində təhsilini davam etdirir. Mətbuat aləminə qardaşı Üzeyir bəy kimi çox gənc 17-18 yaşlarında gəlib. Hələ tələbə ikən Parisdən göndərdiyi məqalələri Bakıda dövrü mətbuatda çap olunurdu. Belə məqalələrindən biri 1909-cı ildə “Baku” qəzetində dərc olunmuş “Müsəlmanlar və incəsənət” məqaləsi o zaman yazarların diqqətini cəlb etmişdi. Problem xarakterli olan bu məqalədə müəllif xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün mədəniyyəti inkişaf etdirməyin vacibliyini dənə-dənə qeyd edirdi. Fransa mətbuatı ilə də əməkdaşlıq edən Ceyhun bəyin “Leyli və Məcnun” operasının yaranması və ilk tamaşası haqqında Fransa mətbuatında çap olunan irihəcimli məqaləsi geniş əks-səda doğurmuşdu.

1916-cı ildə təhsilini başa vurub Bakıya qayıdan Ceyhun bəy daha çox jurnalistika ilə məşğul olmuş “Kaspi”, “Həyat”, “Irşad”, “Tərəqqi”, “Baku”, “Proqres” və s. qəzetlərində müxtəlif janrıda, müxtəlif mövzuda yazılar dərç etdirmiş. Ceyhun bəy mətbuatda əsasən “C. D” və “C. Dağıstanı” imzaları ilə çıxış edirdi.

Görkəmli tədqiqatçı alim, f.e.d. A. Tahirli onun həyat və yaradıcılığını araşdırarkən Ceyhun Hacıbəylinin ictimai fikir və mədəniyyət tariximizdəki yerini belə müəyəyənləşdirir: “Ceyhun bəyin “Kaspi” qəzetində ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, xeyriyyə, maarif problemlərinə həsr etdiyi silsilə məqalələri onu dövrünün tarixini yazan salnaməçi-publisist səviyyəsinə qaldırmışdır”.

C. Hacıbəyli təkcə publisist, jurnalist yox, həm də redaktor olub. O, mühacirətə qədər “İzvestiya”, “İttihad” qəzetlərinin və milli hökumətin ilk rəsmi dövlət qəzeti olan “Azərbaycan”ın ilk redaktoru olub. “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan dilində çıxan altıncı sayından, rus dilində isə beşinci sayından “mühərrirrəri: Ceyhun bəy Hacıbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəyli” imzaları ilə çap olunub. “İlk müsəlman respublikası olan Azərbaycan” və “Azərbaycan mətbuat tarixi” elmi əsərlərin müəllifidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Versala sülh konfransına göndərdiyi (1919) nümayəndə heyvətinin tərkibində müşavir kimi gedən Ceyhun bəy bir daha məlum səbəblərdən vətənə qayıda bilmir. Lakin ömrünün son anına kimi Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda mübarizəsin davam etdirib.

Ceyhun bəy orada 1919-cu ildə fransız dilində “İlk müsəlman respublikası Azərbaycan” adlı kitabını çapdan çıxarmış və sonrakı illərdə A. Bakıxanov, C. Cabbarlı, H. Cavid yaradıcılığı haqqında məqalələr yazaraq Fransız mətbuatında çap etdirmişdi.

Dövrün digər ziyalısı, ictimai-siyasi xadimi, görkəmli jurnalisti, publisisti “Azərbaycan”ın rus dilində çıxan saylarına sona kimi redaktorluq edən Şəfi bəy Rüstəmbəyli də (1893, Ağdaş - 1960, İstanbul) istiqlal mübarizəsinin ən fəal iştirakçılarından biri olub. İlk təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında alıb, sonra isə Kiiev Universitetinin hüquq

fakültəsini bitirib. Siyasi fəaliyyətinə də Kiyevdə tələbə olarkən başlayıb. Universitetdə fəaliyyət göstərən “Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı”nın üzvü və başçılarından biri kimi, 1911-ci ilin oktyabrında gizli təşkil edilən “Müsavat” partiyası Kiyev şöbəsinin fəal üzvü olub. 1917-ci ildə Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycana müxtariyyat verilməsini qətiyyətlə tələb edənlərdən biri idi. Azərbaycan Milli Şurasının ən fəal üzvlərindən olan Şəfi bəy Rüstəmbəyli Parlamentin mandat komissiyasının sədri seçilib. O, “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavat” Partiyası”nın 1-ci (1917, oktyabr) və 2-ci (1919, dekabr) qurultaylarının ən fəal üzvü kimi patriya sədrinin müavini kimi də fəaliyyət göstərib. “Azərbaycan”nın rus variantına redaktorluq etməklə AXC daxili işlər nazirliyi dəftərxanasının müdürü, 1920-ci il martın əvvəllerindən isə nazir müavini vəzifəsini icra edib. Siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatına dair məqalələr də yazıb. Lakin Şəfi bəy mətbuatla daha çox aprel işğalından sonra mühacir həyatı yaşıyarkən əlaqə saxlayıb.

Amansız aprel işğalından sonra Ş. Rüstəmbəyli Tiflisə getmiş və onun rəhbərliyi ilə burada “Azərbaycan qurtuluş komitəsi” yaradılmışdı. 1921-ci ildə isə Gürcüstanın 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən işğalı zamanı Şəfi bəy İstanbula köçməyə məcbur olur. Beləliklə də, onun mühacir həyatı başlayır.

“Azərbaycan” qəzeti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında və fəaliyyətində əməyi olan digər bir jurnalist, publisist, tənqidçi Xəlil İbrahim (1892, Şuşa-1938, Bakı) idi. İlk təhsilini Şuşada fəaliyyət göstərən rus-tatar məktəbində alıb. Sonra Şuşa və Bakı realnı məktəblərində oxuyub. Yaradılıqlığı 1913-cü ildə “Səda” qəzetindən başlayıb. “Qarabağlı Xəlil” və “Xəlil İbrahim” imzaları ilə dövrü mətbuatın böyük əksəriyyətində publisistik məqalələrlə, bədii yazılarla müntəzəm olaraq çıxış edib. “Azərbaycan” qəzeti 1919-ci il 4 iyul tarixli 216-cı sayından “Müvəqqəti müdər: Xəlil İbrahim” imzası ilə çapa hazırlanıb. Bu haqda qəzeti 6 iyun tarixli sayında “Bakı xəbərləri” başlıxı ilə verilən yazıda xəbər verilir: “Qəzetimizin

müvəqqəti müdürü Hacıbəyli Üzeyir bəy əfəndi səhətini düzətmək qəsdi ilə bir müddətə Bakıdan gedib. Müvəqqəti müdir vəzifəsi Xəlil İbrahim əfəndi öhdəsinə vagüzar edilmişdir". Xəlil bəy sentyabrın əvvəllərinə kimi "Azərbaycan"a, qısa müddət də "Açıq söz" qəzetiñə redaktorluq edib.

AXC dövründə "Açıq söz", "İstiqlal", "Bəsirət", "Qurtuluş", "Doğru söz", "Qardaş köməyi", "Qurtuluş-yolu", "Azərbaycan" qəzet və jurnallarında Cümhuriyyətimizin ideyalarını təbliğ edən və milli məsələyə aid olan siyasi-ictimai mövzulu məqalələri, publisistik yazıları bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Yaradıcılıqla yanaşı siyasi fəaliyyətlə də məşğul olan X. İbrahim "Müsavat" partiyasının üzvü kimi Şuşa şəhər özəyinin katibi seçilib və bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb.

X. İbrahim Aprel işgalindən sonra bir müddət yenə də mətbuatla əlaqə yaradaraq "Ədəbiyyat", "Maarif və mədəniyyət", "Kəndçi" mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdi. Lakin bolşeviklərin təqibləri, təhqirləri bir an da olsun onu rahat buraxmamış və nəticədə 1938-ci ildə "müsavatçı" ittihamı ilə güllələnmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü vətəndə yazış-yaratmasa da ondan əvvəl də, ondan sonra da Azərbaycan xalqını daima azad, hökumətini müstəqil görmək arzusu ilə bütün ömrü boyu mübarizə aparan qələm əhlilərindən biri də Əli bəy Hüseynzadə olub. 20-ci yüzülliyin ictimai-siyasi fikrinin ən qüdrətli, tanınmış simalarından olan Əli bəy Hüseynzadə (1864, Salyan-1940, İstanbul) dindar ailədə dünyaya göz acıb. Atasının Tiflisdəki Qafqaz Ruhani İdarəsinin altısınıflı məktəbinə müəllim təyin olunduğu üçün ailə ora köçür və Əli bəy ilk təhsilini burada alır. Atasının ölümündən sonra balaca Əlinin tərbiyəsi və təhsili ilə ana babası Axund Əhməd Səlyani məşğul olur. Qafqaz Şeyxülislamı olan Əhməd Səlyani təhsilə, mədəniyyətə, ədəbiyyata çox böyük marağının din xadimi olub. O, dövrünün tanınmış söz-sənət sahibləri ilə yaxınlıq, dostluq əlaqəsi yarada bilmüşdi. Bütün bunların Əli bəyin dünyagörüşündə, həyata

baxışında, ədəbiyyata və mədəniyyətə münasibətində silinməz rolü olmuşdu. Babası ondakı həvəsi tuyaraq onun mükəmməl təhsil alması üçün hər bir şərait yaratmışdı.

1875-1885-ci illərdə Tiflis gimnaziyasında təhsil alaraq rus, fars və ərəb dillərinə mükəmməl yiylənən Əli bəy sonra Peterbruq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olur. Universitetdə azad fikirliliyə qarşı güclənən təzyiqlər nəticəsində təhsilini yarımcıq qoyan Əli bəy Türkiyəyə üz tutur. Burada İstanbul darülfünunun əsgəri-tibb fakültəsini yüzbaşı rütbəsi ilə bitirir. Türkiyədəki fəaliyyəti isə onu daha çox siyasi və ədəbi istiqamətə yönəldir. Burada ictimai-siyasi fəaliyyətlə ciddi məşğul olan Əli bəy Ziya Göyalp, İshaq Sükuti, Yusif Akçura və başqaları ilə “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətini yaradırlar. Cəmiyyətin türkçülük və turançılıq ideyasının nəzəriyyəsinin hazırlanmasında mühüm rolü olmuşdu. Bu ideyaları öz vətənində həyata kecirmək üçün Əli bəy 1903-cü ildə Azərbaycana üz tutur. Və burada 1905-ci ildə nəşr etdikləri “Həyat” qəzetində “Qəzetəmizin məqsədi” adlı məqaləsində bu fikrini bəyan edir.

Beləliklə, vətənində daha çox jurnalistik və publisistik fəaliyyəti ilə məşğul olan Ə. Hüseynzadənin mətbu fəaliyyəti dövrü başlayır. (Əli bəy Türkiyədə də mətbuatla əməkdaşlıq etmiş, ilk yazısı da Misirdə çap olunan “Türk” qəzetində işiq üzü görmüş. Lakin mətbuatla six əməkdaşlığı 1905-ci ildən Bakıda başlayır). Əli bəyə məxsus “Türk millətindənəm, islam imanlı, firəng qiyafəli” formulu türkçülüğün əsas nəzəriyyəsinə çevirilir. Sonralar M. Ə. Rəsulzadə bu formulun son variantını 1915-ci ildə nəşr olunan “Açıq söz” qəzetinin başlığına çıxarmışdır. “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyası 1918-ci ildə qurulmuş Azərbaycan Cumhuriyyətinin milli ideologiyasının əsasında durmuş, bayraqımızın rənglərində təmsil olunmuşdu.

Azərbaycan mətbuatının inkişafında böyük rolü olan Əli bəy milli mətbuat tarixində füyuzat ədəbi məktəbinin əsasını qoymuşdu. Bu məktəbi yaradan Əli bəy yaradıcılığında mühüm yer tutan bədii əsərləri, tərcümələri, ədəbi-tənqidi yazıları, siyasi-publisistik məqalələri, elmi-tarixi ocerkləri, polemik yazıları və

şeirləri də bütövlüklə türkçülüyü, turançılığı təbliğ edirdi. Tədqiqatçıların fikrincə ədibin türklüğün faciəsini poetik şəkildə açıqladığı “Hali-Vətən” şeiri “Azərbaycan poeziyasında bənzəri olmayan nümunələrdən biridir”. Müəllif bütün yaradıcılığı boyu türk dünyasının tərəqqisini, birliyini və bütövlüyünü təbliğ edib. Bunun üçün o bütün türk dünyasını ittihada səsləyərək dil birliyi şurunu irəli sürdü. Onun “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir”, “Türk dilinin vezifeyi-mədəniyyəsi”, “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz”, “Qırmızı qaranlıqlar içinde yaşıł işıqlar”, “Siyasəti-Fürusət”, “Qərbin iki dastanında türk” və başqa əsərləri buna bir daha sübutdur.

Ardıcıl olaraq tərcümə ilə məşğul olan Əli bəy redaktoru olduğu mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycan oxucularını dünya klassiklərinin əsərləri ilə tanış edirdi. Onun Karamzin, Derjavin, Şekspir, Höte, Tolstoy və başqalarının əsərlərindən etdiyi tərcümələri diqqətə layiqdir.

1910-cu ildə yenidən türkdilli mətbuataya qarşı çar rus hökumətinin apardığı amansız təqiblər, həbslər bir çox yazarlarımıza yanaşı Əli bəyi də Azərbaycanı tərk etməyə məcbur etdi. (1909-cu ildən-1911-ci ilin sonlarına kimi dövrün və mətbuatın ən güclü qələm, əqidə, məslək sahibləri o, cümlədən Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, M. Ə. Rəsulzadə vətəni tərk edərək Türkiyəyə üz tutdular).

1911-ci ildə Ə. Hüseynzadə “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin mərkəzi komitəsinə üzv seçilərək daha fəal şəkildə siyasetə qoşulur.

1918-ci ilin ortalarında Əli bəy Türkiyə hökuməti tərəfindən milli dövlət quruculuğu ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün bir qrup nümayəndə heyyəti ilə birlikdə Azərbaycana gəlir. Əli bəy ilk olaraq Batumidə Qafqaz cümhuriyyətləri birliyyinin xarici işlər naziri Xalıq bəylə görüşür, sonra isə Gəncəyə Nuru Paşanın yanına gəlir. Burada Nuru Paşa ilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda geniş söhbətlər aparılır. Bütün bunlar haqqında sonralar ədib “Azərbaycanda düşündüklərim” adlı məqaləsində geniş məlumat verirdi. Əlibəy Hüseynzadə Azərbaycana bir də 1926-cı

ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda iştirak etmək üçün gəlir. Onun qurultayda etdiyi “Qərbin iki dastanında türk” adlı məruzəsi həmin il Bakıda eyni ad altında kitab kimi çap olunur.

Ömrünü çox böyük iztirablar, həbslər, sürgünlər içərisində başa vuran ədib sona qədər məsləkinə sadiq qalmış və onun uğrunda mübarizə aparmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri də Ağayev Həsən bəy Məşədi Hüseyn oğlu idi (1875, Gəncə-1920, Tiflis). Otra təhsilini Gəncədə klassik gimnaziyada alan Həsən bəy sonra H. Z. Tağıyevin köməyi ilə Moskva Universitetinin tibb fakültəsini bitirib. Bir müddət tibb işləri ilə yanaşı, Gəncədə rus dilində çap olunan “Yujniy Kafkaz” qəzetinə redaktorluq da edib. Sonralar daha çox siyasi fəaliyyətlə məşğul olub. Gəncədə “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası”nın yaradılmasına köməklik göstərən Həsən bəy Rusiya daxilində Azərbaycana müxtariyyat verilməsi məsələsini Qafqaz müsəlmanları qurultayında ilk irəli sürənlərdən biri idi. 1918-ci ilin əvvəllərində Tiflisdə yaranan Zaqafqaziya seymində Müsəlman fraksiyasının üzvü secilən Həsən bəy tədbirin ən fəal iştirakçısı kimi daima toplantılarda iştirak edirdi. Mayın 27-sində Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan edərək, M. Ə. Rəsulzadəni Şuranın sədri, Həsən bəy Ağayevi isə onun müavini elan edir. 1918-ci il mayın 28-ində Tiflisdə onun sədrliyi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsi hazırlanır, bəyannaməyə ilk imzani da Həsən bəy atır. 1918-ci il 7 dekabrda Bakıda AXC parlamentinin ilk təntənəli iclası açılır. İclasda Həsən bəy Ağayev Parlament sədrinin birinci müavini seçilir. Sədr Ə. M. Topçubaşov Bakıda olmadığından iclasa rəhbərliyi Həsən bəy edir. Azərbaycan Parlamentinə rəhbərliyi zamanı Həsən bəyin bilavasitə təşəbbüsü ilə Parlament bir sıra mühüm qanunvericilik aktları qəbul etməyə nail olur.

Əli bəy Hüseynzadənin ən yaxın silahdaşı və türk dünyasının möhtəşəm şəxsiyyətlərindən biri Cəmaləddin Əfqanının ən sevimli tələbəsi və ardıcılı olan Əhməd bəy Ağaoğlu da (1869, Şuşa-1939, İstanbul) azadlıq, müstəqillik, türkçülük ideyalarının

təbliğatçısı idi. İlk təhsilini mollaxanada alan Əhməd bəy sonra Şuşadakı rus-tatar məktəbində oxuyub. Ali təhsilini isə Parisdə hüquq məktəbində alıb. Elə bu zaman da Fransız mətbuatında müntəzəm çıxış etməyə başlayır. Təhsilini başa vurduqdan sonra, 1894-cü ildə Ə. Ağaoğlu vətəninə qayıdır və bir müddət Şuşada fransız dilindən dərs deyir. 1897-ci ildə xeyriyyəçi insan, maarifpərvər ziyalı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvətilə Bakıya gəlir. Bakıda o zaman Ə. M. Topçubaşovun redaktorluq etdiyi "Kaspi" qəzeti ilə əməkdaşlıqla başlayır.

Beləliklə, Azərbaycan mətbuat aləminə yeni bir istedadlı qələm əhli gəlir. 1898-1904-cü illərdə Əhməd bəyin "Kaspi"də mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız və dinimiz haqqında müxtəlif janrda çoxlu sayıda yazıları çap olunur. 1905-ci ildə isə Ə. Hüseynzadə ilə birlikdə "Həyat" qəzetinin nəşrinə başlayırlar. O daha sonra "Irşad", "Tərəqqi" və "Proqres" (bu qəzet rus dilində çıxırıldı) qəzetlərinə bir müddət redaktorluq edir. 50 il publisistika ilə mükəmməl məşgül olan ədib, beş dildə sərbəst yazışma oxumaqla dünyanın qabaqcıl ölkələrinin ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti haqqında zəngin biliyə malik idi. Bu haqda Yusif Aqçuraoğlu yazırıdı: "Əhməd bəy çox və kolay yaza bilmək istedadi-fövqəladəyə malik idi. Rusca, türkçə, fransızca məqalələri eyni sürətlə yazırıdı. Qaliba farsi məqalələr də yazmışdır". Ə. Ağaoğlu hər an bütün varlığı ilə millətinə, vətəninə, adət-ənənəsinə, dilinə, dininə bağlı mübariz bir şəxsiyyət olub. (Deyilənlərə görə Əhməd bəy uzun illər başqa ölkələrdə yaşasa da hətta öz ləhcəsin belə unutmayıb və həmişə öz ləhcəsində danışıb) Bu yolda müəllimi Cəmaləddin Əfşanının "Millətdən kənarda səadət yoxdur" sözlərini Əhməd bəy özünə şuar edərək ömrü boyu buna sadıq qalmışdı. Xalqını bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq, onun tərəqqisinə nail olmaq üçün "şüuri-milli və məfkurə" lazımlığını dönə-dönə vurgulayan ədib milli şüuru yaratmaqdən ötrü məhz xalqa doğru getməyi tələb edirdi: "Lisanımızın, şerimizin, musiqimizin, hüququmuzun, əxlaqımızın inkişafını xalq kütləsinin içində və həyatında aramalıyız. O zaman şəxsiyyəti-milliyətin ənənəsi olan

lisanimiz, ədəbiyyatimiz, musiqimiz, hüququmuz, əxlaqımız kəndimiz kimi olacağından həyatımızın da ahəng və ənsicası hasil olar və bu ahəng və ənsica içində biz də kəndi varlığımızın mənəvi təcəlliyyatını aləmə ərz edəriz”.

Təbiətən çox məgrur, cəsur və sərt olan Əhməd bəy ermənilərin Qarabağda törətdiyi haqsızlıqlara qarşı üsyankarcasına mübarizəyə qalxaraq 1906-cı ildə “Difai” kimi məşhur təşkilatı yaradıb həm silahla, həm də qələmlə mübarizəyə başlayır. Tez bir zamanda təşkilatın fəaliyyəti nəyin ki, erməniləri hətta rus məmurlarını da narahat edir. Əhməd bəy ciddi təqiblərə məruz qalır. O, bu haqda sonralar xatirələrində yazırırdı: “Şiddətli təqib edilənlər arasında idim. İş elə bir dərəcəyə çatmışdı ki, artıq daha izzəti-nəfsimin deyil, ailəmin də sakitliyi və salamatçılığı təhlükə altında idi... Digər tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunmuş Vorontsov-Daşkov məni necə olursa-olsun, həbs etdirib sürgünə göndərməyə qərar vermişdi”. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, hələ “Həyat” qəzetində türkçülük ideyalarını təbliğ edərkən Ağaoğlu erməni senzorları tərəfindən çox ciddi nəzarətə götürülür. Onu aradan götürmək üçün Vorontsov-Daşkov bir bəhanə axtarırdı. “Difai”nin yaranması və fəaliyyəti belə bir fürsəti yaratmışdı.

Ağaoğlunun getməzdən əvvəl məslək yoldaşlarına vida olaraq yazdığı məktub da çox maraqlı və dəyərli fikirlər söylənib. Bu məktubu yazıçı Sabir Rüstəmxanlı “Difai fədailəri” adlı romanında belə verib: “Biz məqsədimizə çatdıq. Azərbaycan türkünün öz şərəfini, ləyaqətini, milli və dini haqlarını qorumağa qadir olduğunu sübut etdik. Zamanı gələndə yenə sübut edəcəyik! Bu gün dönyanın diqqəti Türkiyədədir, qan qardaşlarımız bir ölüm-dirim mücadiləsinin içindədirlər. Oranın taleyi həm də bizim taleyimizdir. Keçmişimiz bir olub, gələcəyimiz də bir olmalıdır! Başımıza nə gəlibsa, bu birləyi qoruya bilməməyimizdən gəlib. Tarix baxmaq üçün deyil, nəticə çıxarmaq üçündür... Səhvərimizi təkrar etsək, Böyük yaradan bizi bağışlamaz. İşimizi yarımcıq qoymuram, daha geniş mühitdə davam etdirməyə gedirəm. Millətlərin bu həbsxanadan çıxacağına

və o böyük gündə görüşəcəyimizə inanıram. Yaşasın bütöv, Müstəqil Azərbaycan! Yaşasın Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı! Allah amanında qalın!”.

Bələ də oldu. Ə. Ağaoğlu bir də, 1918-ci ildə xalqın bolşevik-daşnaklara qarşı mübarizəsinə kömək üçün göndərilmiş Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri kimi Azərbaycana gəlir və AXC Parlamentinə üzv seçilir. Əhməd bəy Gəncədə olarkən “Türk sözü” adlı qəzet nəşr edir. Bu qəzeti cəmi iki sayı çap olunur. Ölkədə baş verən siyasi hadisələrin həllinə yaxından köməklək edən Ağaoğlu Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində yenidən Türkiyəyə qayıdır. Lakin orada ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Malta adasına sürgün edilir.

Ə. Ağaoğlunun mətbu irsi ilə yanaşı zəngin ədəbi irsi də diqqətə layiqdir. Onun “Üç mədəniyyət”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Hindistan və İngiltərə”, “Dövlət və fərd”, “Türk hüquq tarixi”, “Mən nəyəm?”, “İran və inqilab”, “Könülsüz olmaz”, “İslamlıqda qadın” və b. əsərləri Ağaoğlu ırsını öyrənmək üçün ən gözəl və qiymətli mənbədir.

Yalnız Azərbaycan cəmiyyətində deyil, Böyük Türk dünyasında siyasi biliyi və kəsərli sözü ilə tanınan Ağaoğlu ilə türk dünyasının atası Mustafa Kamal Atatürk arasında səmimi dostluq münasibəti olmuşdu. Ağaoğlunun biliyinə mübarizliyinə heyran qalan Atatürk “Bu kafaancaq türkdə ola bilər” - deyə onu yüksək qiymətləndirmişdi.

Əslində, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında və cəmiyyətində belə yüksək biliyə, intellektual səviyyəyə, fitri istedada, milli dəyərlərə bağlı ziyanlılarımız çox idi. Onlar hər vasitə ilə milli tərəqqiyə nail olmaq üçün vasitələr axtarır, yollar arayırdılar. Bu vasitələr arasında daha önəmlisi milli mətbuat oldu. Onun səhifələrində bədii-ədəbi sözün qüdrətindən istifadə edərək xalqı oyatmağa və öz müstəqilliyi, azadlığı uğrunda mübarizəyə qaldırmağa nail oldular. Bu mənada yalnız mətbuatımız, ədəbiyyatımız deyil, bütövlükdə milli-mənəvi

düşüncəmizin inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) özünəməxsus dövrlərdən birini təşkil etməkdədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə türkçülük, turanlılıq, azadlıq, müstəqillik ideyasını təbliğ edən ziyanlılar arasında M. Hadi, H. Cavid, Ə. Cavad, C. Cabbarlı, A. Şaiq, A. Səhhət, G. Davud, Ümugülsüm, Ə. Müznib, S. Mənsur daha çox fərqlənmişlər. Onların yaradıcılığında vətən, yurd sevgisi, onun azadlığı uğrunda mübarizə əhvali-ruhiyyəsi daha aşkar şəkildə özünü bürüzə verirdi. Elə ona görə də, AXC dövründə məbuatda ən geniş yayılan janr poeziya idi. Poeziyanın geniş yayılması zamanın sosial-mənəvi ovqatı ilə səsləndiyindən ədəbiyyat nümunələrinin əksəriyyətində milli istiqlal, azad Azərbaycan ideyaları təbliğ olunurdu. Bu ideya AXC dövrü milli mətbuatın bütöv fəaliyyətini əhatə edirdi. Yeni dövrün ədəbiyyatı Vətən, Millət, Dövlət, Ordu, Bayraq və başqa bu kimi milli atributların prizmasından keçir, bəşəri dəyərlərlə birləşərək poetik sənət nümunəsinə çevrilirdi. Azad Vətən, sevgili Millət obrazları klassik ədəbiyyatdan gələn obrazlarla yanaşı addımlayırdı. Cümhuriyyət dövrü poeziyamızda vətən, yurd, millət sevgisi özünəməxsus bir şəkildə, bənzərsiz olaraq ön planda verilirdi.

Cümhuriyyət dövrü mətbuatımız, ədəbiyyatımız yeni mövzu və ideya rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi. Burada milli azadlığın tərənnümü olduqca güclü idi. Hələ 20-ci yüzilliyin başlangıcında ədəbiyyatda kök salan “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyasının tərənnümü daha çox özünü əks etdirirdi. Bu ideyaları təbliğ edənlər arasında istiqlal şairi adlandırılan Əhməd Cavadın da böyük əməyi olub. Ə. Cavad (1892, Şəmkir-1937, ...) ilk təhsilini evdə almış, sonra isə Gəncədəki ruhani seminariyasını bitirmişdi.

AXC dövrü Ə. Cavadın həm həyatının, həm də yaradıcılığının ən xoşbəxt günləri olub. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində yaxından iştirak edən gənc, “Türk dilinin sərfi və nəhvi” adlı ilk sanballı dərsliyini yazıb. Şairin bu illərdə “Dalğa” adlı şeir toplusu nəşr edilib. Bir müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan şair AXC dövründə Nəsib bəy Yusifbəyli

maarif naziri olarkən mədəni-maarif quruculuğu işlərində ona yaxından kömək etmişdi. Ə. Cavadın fəaliyyəti bilavasitə M. Ə. Rəsulzadə ilə bağlı olub. Onunla yaxından dostluq edən şair “Müsavat” partiyasına da Rəsulzadənin təklifi ilə daxil olub. Şair 1919-cu ildə təşkil edilən “Yaşıl qələm” ədəbi birləşiminin ən fəal üzvlərindən olaraq onun ideyalarını dəstəkləmişdi. Daim ictimai-siyasi hadisələrin mərkəzində olan şairin AXC dövründə yazdığı şeirlərini tədqiqatçılar Əhməd Cavad yaradıcılığının zirvəsi adlandırırlar. Azərbaycanın azadlığını canından da əziz tutan, bu yolda hər an ölümə belə hazır olan şair o illər görünməmiş bir ilhamla, həvəslə yazıb-yaradırdı. Onun bu mövzuda olan şeirlərinin əksəriyyəti “İstiqlal”, “Bəsirət” və “Azərbaycan” qəzetlərində çap olunub. Son ana qədər əqidəsinə, məsləkinə sadiq qalan şair Xalq Cümhuriyyətini günəşə bənzədirdi:

Bir zaman çün bizim Günəş,
Qara tülə sarıldı.
Hər kəs ondan ümidsizkən,
Bənim könlüm darıldı.

Bir çox şairlər kimi o da Azərbaycan bayrağına bir neçə şeir həsr edib. “Yandım”, “Al bayraq”, “Azərbaycan bayrağı”, “Elin bayrağı”, “Yol ver türkün bayrağına” adlı şerlərində şairin milli bayraqımıza sevgisi, saygısı sonsuzdur...

Türkistan elləri öpüb alnını,
Söyləyir dərdini sana bayrağım!
Üç rəngli əksini quzğun dənizi,
Ərmağan yollasın yara, Bayrağım!

Milli oyanış, türk xalqlarının birliyinə çağrış kimi duyğular Ə. Cavad poeziyasının ruhuna hopmuşdur. Ömrünün sonuna kimi bu ideyalara sadiq qalan şair çox böyük əzablara dücar olaraq bu yolda da şəhid olmuş. 1920-ci ilin aprel işğalından 1937-ci ilin ortalarına kimi üç dəfə həbs olunan şair 1937-ci ildə Azərbaycan Şura Yazıcılar İttifaqında özünü qələm “yoldaşları” tərəfindən dəhşətli şəkildə “mühakimə” olunmuş və sonra ...güllələnmiş, ailəsi həbs edilmişdir”.

Şairin AXC illerində yazdığı “Bismillah” şeiri yalnız Ə. Cavadın deyil bütövlükdə Cumhuriyyət illeri poeziyasında özünün ideya-estetik ruhu və bənzərsizliyi ilə seçilən bədii nümunələrdəndir. Böyük ruh və əzimkarlıqla yazılan şeir oxucusunu millətinin, vətənin azadlığı, müstəqilliyi, bütövlüyü uğrunda mübarizəyə səsləyir.

Əslində, o illər şairlərimizin əksəriyyətinin yaradıcılığında türk xalqlarının birliyinə çağrış, milli oyanış, azad vətən duyğusu üstünlük təşkil edirdi. Bu duyğular gənc şair Cəfər Cabbarlı tərəfindən də böyük sevgi ilə vəsf edilib. C. Cabbarlı (1899, Xızı-1934, Bakı) ilk təhsilini mollaxanada alıb, sonra rus-tatar məktəbində oxuyub. Bakı Politexnik məktəbini və Teatr Texnikomunu bitirdikdən sonra BDU-nun Şərq fakültəsində təhsilini davam etdirmiş. Yaradıcılığa çox erkən başlayan C. Cabbarlı 1915-ci ildən başlayaraq “Məktəb”, “Babayi-əmri”, “Qurtuluş” və “Açıq söz” mətbəti orqanlarında şeir və feletonları çap olunub. İlk mətbü çixışı da həmin ilin aprelində “Məktəb” jurnalında çap olunan “Bahar” şeiri olub. Məktəbli ikən mətbuat səhifələrində tez-tez görünən müəllif tez bir zamanda ədəbi mühitdə öz yerini tuta bilib. AXC illerində əsl türkçü kimi çıxış edən müəllif bu dövürdə kamil bir sənətkar kimi yetişərək Azərbaycan ədəbiyatının və mətbuatının ən parlaq simalarından biri kimi tanınır. Yaradıcılığının demokratik istiqaməti ilə seçilən, gənc söz sərrafı Azərbaycanın milli bayrağına daha böyük sevgi ilə yanaşmış “Azərbaycan bayrağı”, “Sevdiyim” şeirlərini yazaraq Cumhuriyyətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirmişdi. Şair üçrəngli bayraqın timsalında Vətən sevgisinin ucalığını, müqəddəsliyini əks etdirirdi:

Canalıcı bir görkəmlə dağ başında durunca,
Oxşadıqca bahar yeli açıq-dağınıq tellərin.
Nazlı əlin umuzunda saçlarına vurunca,
Bircə-bircə oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altun dağdan doğma səslər gəliyor,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al duvaqlı sevdiyim.

Şairin AXC liderlərindən olan Mirzə Bala Məhəmmədzadəyə ithaf etdiyi "Salam" şeiri ideya məzmun baxımından çox diqqətə layiqdir.

AXC elan edilərkən C. Cabbarlinın cəmi 19 yaşı var idi. Lakin ölkədə baş verən bütün ictimai-siyasi hadisələrin önündə olardı. Belə gənc yaşında yeni yaranan Parlamentin stenoqrafi və "Müsavat"ın Gənclər təşkilatının rəhbəri seçilən C. Cabbarlı eyni zamanda "Yaşıl qələm" ədəbi birliyinin də üzvü idi.

Əzablarla, iztirablarla, üzüntülərlə dolu, qısa bir ömür yaşayan, azadlıq və hüriyyət mücahibi olan şair Məhəmməd Hadi (1879, Şamaxı-1920, Gəncə) də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayan və onun ideyalarının təbliğatçılarından biri olub. İlk təhsilini Şamaxıda məhəllə məktəbində və mədrəsədə alam şair bir müddət müəllimlik etmiş, 1906-cı ildə Bakıya gəlmişdi. Mətbuatımızın və ədəbiyyatımızın tarixində realist və romantik cərəyanın görkəmli nümayəndəsi olan M. Hadi yaradıcılığında və şəxsi həyatında daima azadlığa can atan ədiblərimizdən olub. "Füyuzat", "Tazə həyat", "İttihad", "Səda", "Molla Nəsrəddin", "Tərəqqi", "İrsad", "Yeni iqbal", "Şəlalə", "Övraqı-nəfissə", "Həqiqət", "Bəsirət", "Qurtuluş", "Açıq söz", "İstiqlal", "Azərbaycan", "Qurtuluş-yolu" mətblu orqanlarında lirik və satirik şeirləri, bədii-publisistik məqalələri ilə çıxış edib. Cümhuriyyətimizə həsr etdiyi əsərlərindən "Şühədayi-hüriyyətimizin ərvahına ithaf", "Əsgərlərimizə, könüllülərimizə" və "Məfkureyi-aliyyəmiz" i misal çəkmək olar. Bütün yaradıcılığı zamanı zülüm və istibdada qarşı mübarizə aparan şair 1918-1920-ci illərdə daha çox "İstiqlal" və "Azərbaycan" qəzetlərində çalışmışdır. Şeirləri və publisistik yazıları bütövlükə milli istiqlalımıza, gənc demokratik dövlətimizə, onun liderlərinə, vətən və azadlıq uğrunda mübarizəyə həsr edilib. Ona görə də "Azərbaycan" qəzeti şairi "Qafqazianın görkəmli şairlərindən biri" və "əski ədəbiyyatda inqilab yaradan sənətkar" kimi təqdim edirdi. Azadlıq və hüriyyət mücahibi olan şair ömrünü də bu yolda qurban verdi. O, Gəncədə bolşevik hakimiyyətinə qarşı

baş verən Gəncə üsyani zamanı bolşevik atlarının ayaqları altında qalaraq amansızcasına qətlə yetrilib.

Milli mətbuatımızda və ədəbiyyatımızda türkçülüyü, türançlığı təbliğ edən romantiklərdən biri də Hüseyin Cavid (1882, Naxçıvan-1941, Rusiya) olub. Hüseyin Cavid ruhani ailəsində doğulub və ilk təhsilini də Naxçıvanda mollaxanada alıb. Sonra tanınmış yazar Məmmədtağı Sidqinin məşhur “Tərbiyə” məktəbində oxuyub. İlk şeirlərini də burada oxuyarkən yazıb. Daima təhsilə can atan Cavid buranı qutardıqdan sonra Təbrizin Talibiyə mədrəsəsində və İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini də təhsilini davam etdirir.

İlk yaradıcılığa “Şərqi-Rus” qəzetindən başlayan şair sonralar müntəzəm olaraq “Irşad”, “Füyuzat”, “Yeni füyuzat”, “Şəlalə”, “Həqiqət”, “Məktəb”, “İqbəl”, “Yeni İqbəl”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” qəzet və jurnallarında lirik şeirlərini, publisistik məqalələrini çap etdirir. Yaradıcılığının ilk dövründə ictimai-siyasi lirikaya üstünlük verən ədib 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzeti ilə tez-tez əməkdaşlıq etmiş, “Qardaş köməyi” jurnalının redaksiya heyətinin, “Mühərrirlər ədiblər cəmiyyətinin” üzvü seçilmişdi.

1918-ci ildə ermənilər və rus bolşevikləri tərəfindən Azərbaycanlılara qarşı törədilən amansız qırğın şairə çox pis təsir etdiyi üçün bir necə ay Naxçıvanda yaşayır. 1919-cu ilin əvvəllərində yenidən Bakıya qayıdaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maarif, təhsil işlərində fəal iştirak edir və “Yaşıl qələm” ədəbi birliyinə daxil olur. 1918-1920-ci illərdə daha çox “İstiqlal” və “Azərbaycan” qəzetlərində çıxış edən, həqiqət və azadlıq carçası olan H. Cavid bütün yaradıcılığı boyu bu prinsiplərə sadıq qaldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü türk xalqlarının birliyinə çağrış, hislərini daha qabarıq təbliğ edənlərdən biri də realist və romantik məktəblərin nümayəndəsi Səməd Mənsur (1880, Bakı-1927, Bakı) idi. Mətbuat aləmində Səməd Mənsur kimi tanınan ədib satirik və lirik şeirlərin, bədii-publisistik məqalələrin müəllfididir. O, ilk təhsilini rus-müsəlman məktəbində

alıb. Üniversitet təhsili almayan şair bu haqda sonralar yazdı: “Çox gənc ikən on beş-on altı yaşlarından kəndi zəhmətlərim sayəsində yaşamağa başladım. Savadsız, məlumatsız meydana atıldım ... Daima yazılar ilə, kitablar ilə uğraşardım”. “S. Mənsur lirikada ustad Füzuli, satirada isə M. Ə. Sabir olmuşdu”-deyən görkəmli ədəbiyyatşunas alim M. C. Paşayev bu haqda daha sonra belə yazdı: “Səməd Mənsurun şairlik fəaliyyəti iki xətt üzrə davam etmişdi. Birinci satira, ikinci romantika”. S. Mənsurun yaradıcılığı ilə tanış olarkən aydın olur ki, şairin satirik fəaliyyəti üstünlük təşkil edir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olan şair daha çox da satirik mətbə orqanları ilə əməkdaşlıq edirdi. “Tuti”, “Məzəli”, “Babayi-əmir”, “Məşəl”, “Zənbur”, “Şeypur” satirik jurnallarında şairin çap edilən satirik şeirləri, felyetonları və pubistik məqalələri buna bir daha sübutdur.

Tədqiqatçı alim onun yaradıcılığını şərti olaraq üç mərhələyə ayırır: “Birinci mərhələ 1918-ci ilin əvvəllərinə qədər, ikinci 1918-1920-ci illər, üçüncüüsü isə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından şairin ölümünə qədər olan dövr”.

S. Mənsur yaradıcılığının ikinci və ən məhsuldar dövrü 1918-1920-ci illərə düşür. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə daha şövqlə yazış-yaradan şair bu dövürdə nəşr edilən “Zənbur” və “Şeypur” satirik jurnallarının əsəyə gəlməsində yaxndan köməklik göstərib. “Zənbur”la mütamadi əməkdaşlıq edən şair “Şeypur”un baş mühərriri olub.

AXC dövründə naşirlik işi ilə də məşğul olan S. Mənsur “Turan” elektirik mətbəsində bu işə başlayır və 1920-ci ilin may ayına qədər burada çalışıb. Güclü lirik və satirik şeirlərindən sayılan, poeziyamızın qızıl fonduna daxil edilən “Naz et”, “Sən mənim olsan”, “Həpsi rəngdir” və s. əsərləri də elə bu illərin məhsuludur. Qələmə aldığı hər bir şeir, felyeton çox aktual mövzulara həsr edilib. İstər ölkə daxilində, istər xaricində baş verən hər bir siyasi məsələyə həmin an münasibət bildirən şairin yaradıcılığında milli azadiq, milli mənlik, ideyası ön xətdə idi. 20-ci yüzilliyin əvvəllerində də ölkəmizdə müxtəlif partiyalar,

fırqlər fəaliyyət göstərirdi. Heç bir partiya mənsubiyyəti olmayan şair bütün varlığı ilə vətəninə, millətinə mənsub idi. Bu partiya və fırqlərin məramnamələrinə inanmayan şair onların rəhbərlərinin əməllərini tənqid edərək yazdı:

Fırqlər, onların hər təşkili,
Biliyorsanmı nədən təvili?
Bunların solları sağdan daha şum,
Sağları soldan otuz qat məzmun.

Və yaxud gündə bir partiyanın, fırqənin üzvü olan məsləksiz dəllərə qarşı çıxaraq onların simasızlığını belə səciyyələndirirdi:

Yel hayandan əsir o yana tüt üzünü,
Gündə bir rəngə düşüb gah qara, gah sarı görün.
A canım, pul gərək insana, nə lazım məslək,
Harda xeyrin olur isə, ora gəl, barı görün.

Burada N. Nərimanovun “Bəsirət” qəzetiinin 5 iyul 1914-cü il, 11-ci sayında “Əqidə” sərlövhəli məqaləsinidən bir parcanı xatırlatmaq yerinə düşərdi: “... İndi məndən sorarsınız: bizim oxumuşların əksəri hankı bir yol ilə gedir? Hankı bütə, əqidəyə sitayış edir?! Hankı bir nöqtəyə yeriş edir? Doğrusu bu suallara birdən-birə cavab vermək çətindir. Fəqəət bunu təkrar edə bilərəm ki, insanın həyatına, yəni dolanacağına baxıb onun məsləkini bilmək mümkündür... Buyrunuz klublara, restoranlara, daha nə bilim nerəyə! Nerəyə!... Bunların hərəkətlərinə, nitqlərinə baxınız, diqqət ediniz: "...qaraya ağ, ağa qara demək. Vicdanını, əqidəsini, məsləkini, elmini qara pula satmaq- bunların hamisini özünüz görürsünüz, eşidirsiniz... Həqiqət hərdən bir oturub fikir edirsən: bir millətin müəyyən bir yolu, məqsədi olmadısa o millətin istiqbalı dəhşətli bir firtinaya düşər olacaqdır deyilmi? Düz bir yol, saf, sağlam, dəyanətli bir əqidə kimdən gözləmək? Əlbəttə oxumuşlardan”...deyib xəcalətinizdən başınızı aşağı salacaqsınız... Və ürəkdən ah çəkib deyəcəksiniz: Ax bədbəxt millət! Müqəddəs bir əqidəni “sən” kimdən gözləyirsən?”.

Bu sözləri bir əsr bundan əvvəllər ictimai-siyasi xadim, jurnalist-publisist N. Nərimanov yazdı. Bəs bu gün?! Dünənə

kimi bir partiyanın üzvü olan, onun siyasi xəttini təbliğ edən, dəstəkləyən “oxumuş ziyalımız” bircə günün icində əqidəsinə, məsləkinə dönük çıxaraq olur başqa bir partiyanın üzvü, siyasetinin davamçısı. Onların dünənəcən başqa bir məslək sahibi olduğunu xatırladım. Düşündüm görəsən insanın necə üzü, necə əqidəsi, məsləki ola bilər? Burada dahi Üzeyir bəyin “Bəyani-Məslək” sərlövhəli məqaləsi yadına düşdü: “Məslək hər kəsin etiqad etdiyi bir yoldur... Məsləkə xidmət edən şəxs haman məsləkə xəyanət etməməlidir”. Yəqin, elə bu gün də, hər an bir əqidəyə qulluq edən “ziyalı”larımız Üzeyir bəy demis məsləksizlikləridir ki, Bakı küləyi kimi hara əsir ora əyilirlər...

Azərbaycan mətbuatının inkişafında, demokratizm və azadlıq ideyalarının təbliğində “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı, ağsaqqalı Cəlil Məmmədquluzadənin (1869, Naxçıvan-1932, Bakı) də böyük əməyi olmuşdu. İlk təhsilini mollaxanada alan Cəlil sonra Naxçıvanda rus-tatar məktəbinə gedib. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən M. Cəlil bir müddət müəllimlik edir. İlk jurnalistik fəaliyyətinə “Şərqi-rus” qəzetində başlayan publisist daha sonralar dövrü mətbuatın əksəriyyətində çıxış edərək yalnız Azərbaycanda deyil, türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikianın əsasını qoyan usdad satirik kimi tanınır.

“Cümhuriyyətə gələn yolda Azərbaycan mətbuatının inkişafında “Molla Nəsrəddin”-in təbliğ etdiyi dərin demokratizm və azadlıq ideyaları imperializmin müstəmləkəçilik siyasetinə, geriliyə, mövhumata, cəhalətə, xurafata qarşı mübarizədə, maarif və mədəniyyətin tərəqqisində mühüm rol oynadı”.

1918-1920-ci illərin satirik mətbuatı mütərəqqi ideyaların carçası olan “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin satira ənənələrindən faydalanaraq, azadlıq və istiqlal düşmənlərini, cəhaləti, geriliyi tənqid edərək xalqı yeniliyə, azadlığa səsləyirdi.

AXC illərində C. Məmmədquluzadə, Qarabağda ailəsinin yanında yaşamış və Əsgəran uğrunda döyüslərdə iştirak etmişdi. O, Həmidə xanımla birlikdə 1919-cu ildə ermənilərin zorla Qarabağdan, doğma ata-baba mülkündən didərgin saldıqları

soydaşlarımıza kömək etmək üçün AXC Hökumətinin sədri N. Yusifbəyliyə və parlamentin üzvlərinə teleqram vuraraq köməklilik istəmişdirler. Bu haqda "Azərbaycan" qəzetiinin 1919-cu il 6 iyul tarixli 140-cı sayında məlumat verilir. C. Məmmədquluzadə müstəqil dövlət və azad millət ideyasını hələ demokratik respublika qurulmazdan əvvəl 1917-ci ildə yazdığı "Cümhuriyyət" adlı bədii-publisistik məqaləsində irəli sürərək yazırıdı: "Padşahlıq taxtından yığılan Nikolayın zalım və xain iradəsi dağlıandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də, biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cumhuriyyət məsəlesi idir"- deyə bəyan edən qələm əhli daha sonra bütün xalqı bu müqəddəs yola səsləyərək davam edirdi: "Əgər bizdə insanlıq hissi ölməyibsə - və güman edirəm ki, ölməyib, o vədə gərək uca səs ilə cumhuriyyət qəhramanlarını alqışlayıb deyək: Yaşasın cumhuriyyət!".

Ədib vahid və müstəqil Azərbaycan ideyasını elə həmin ilin noyabrında "Molla Nəsrəddin" də dərc olunan "Azərbaycan" adlı məqaləsində açıq-aydın irəli sürmüdü. Bu iki məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ideoloji əsasları öz əksini tapmışdı.

C. Məmmədquluzadə mətbu əsərləri ilə yanaşı ədəbi-bədii əsərlərində də Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını çox böyük sənətkarlıqla verə bilmışdı. Cümhuriyyət ideyaları ilə birbaşa səsleşən ilk sanballı bədii əseri olan "Anamın kitabı" bunun bariz nümunəsidir.

İstiqlalımızın öndərlərindən olan M. Ə. Rəsulzadənin də Mirzə Cəlil yaradıcılığına və şəxsiyyətinə böyük hörməti olub. 1917-ci ilin fevralında "Molla Nəsrəddin" in yenidən nəşrə başlamasını sevinclə qarşılıyanlar arasında M. Ə. Rəsulzadənin redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzeti heyəti də var idi. Bu münasibətlə qəzətdə təbrik məktubları, xülasələr və digər yazılar çap olunub. 1917-ci ildə Bakıda Mirzə Cəlilin "Ölülər" pyesi səhnəyə qoyulur və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən çox böyük rəğbətlə qarşılanır. "Açıq söz"ün xüsusi bir sayını bütövlükə M.

Cəlil yaradıcılığına həsr edən redaktor “Ölülər”i ədibin “şah əsəri” adlandırır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkədə sovet-rus qoşunlarının və bolşeviklərin 1920-ci il mayın 17-də AK(b)P Siyasi Bürosu “ölüm düşərgəsi”nin təşkili barədə məxfi qərarın həyata keçirmək üçün yaratdığı hərci-mərcilik, mürəkkəb vəziyyət ədibi Təbrizə üz tutmağa vadar edir. (Bu məxfi qərara əsasən hər həftə istiqlal mücahidlərindən və tanınmış ziyalılardan 50-60 nəfər haqqında ölüm hökmü çıxarılırdı).

M. Cəlil Təbrizdə çox böyük çətinliklə də olsa, Həmidə xanımla birlikdə jurnalın nəşrinə nail olur və cəmi 8 sayını çap edə bilirlər. 1921-ci ildə Nəriman Nərimanov və Dadaş Bünyadzadə tərəfindən təkidlə Bakıya dəvət olunan M. Cəlil həmin ilin iyununda Bakıya dönür. Bu dönüş böyük ədibin həyatında və yaradıcılığında hər şeyi alt-üst edərək ciddi sarsıntılarla məruz qoyur. Bütün varlığı ilə sevdiyi və bağlı olduğu jurnalına ciddi senzura qoyulur, nəşri üçün ayrılan dövlət vəsaiti azaldılır, redaktorluqdan uzaqlaşdırılması üçün Məmməd Səid Ordubadi jurnalda hərbi senzor təyin olunur. (Yazılanlara və deyilənlərə görə M. S. Ordubadının M. Cəlil yaradıcılığına və şəxsiyyətinə yaxşı münasibəti olmayıb. Ələ düşən fürsətdən istifadə edən Ordubadi Mirzə haqqında mətbuatda xoşa gəlməyən, qərezli məqalələr çap etdirərək söz-söhbət yaradıb. Bütün bu maddi və mənəvi zərbələr Mirzənin sağlamlığına öz mənfi təsirini göstərir. Bunlara tab gətirə bilməyən Mirzə Cəlil 1925-ci ilin yanvarında M. S. Ordubadiyə məktub yazaraq bildirir ki; “Mənim qəti qərərim budur ki, dəxi “Molla Nəsrəddin” jurnalını çıxarmaqdan bilmərə əl çəkim”).

Artıq 1926-ci ildən jurnal M. Cəlilin imzası ilə deyil, “Heyəti-təhriyyə” imzası ilə çap olunur. Günlər gedikcə Mirzənin maddi və mənəvi durumu daha da pisləşir. Ədib o zaman yazılırdı: “Mən ikiüzlülüyü bacaran deyiləm... Maddi vəziyyətim ağrılaşdırığı üçün həttə qəpikləri də saymaq və çox ehtiyatla tərpənmək lazımlı gəlir. Bütün ümidiyi ancaq Allaha bağlamışam”.

Bütün ömrünü ana dilinin saflığı və qorunması uğrunda mübarizəyə həsr edən M. Cəlil 1926-ci ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultaya nəyinki, məruzəçi heç dinləyici kimi də dəvət olunmur. Bu hadisə Mirzəyə çox pis təsir edir. Çünkü XX əsrin əvvəllərində M. Cəlil qədər ana dilimizin saflığı və qorunması uğrunda əməli və sözü ilə mübarizə aparan ikinci bir ədibimiz olmayıb. Bu təqiblər, təziqlər təkcə M. Cəlilin özünə olsayıdı bəlkə də onu bu qədər ağırmazdı. Ailəsinə, sevimli həyat və məslək yoldaşı Həmidə xanımı olan təziqlər Mirzəni içün-için yandırırdı.

Həmidə xanımın bütün əmlakının müsadirə olunması və özünün Azərbaycandan sürgün edilməsi haqqında Əliheydər Qarayevin AK(b)P MK qarşısında məsələ qaldırması M. Cəlili daha cətin vəziyyətə qoyur. (Bu məsələ ilə bağlı tədqiqatçı alim Ataxan Paşayevin “Acılmamış səjifələrin izi ilə” əsərində yetərincə məlumat olduğu üçün geniş söhbət açmağı məsləhət gərəmürəm. Bax: səh. 434, 435, 436, 437, 438). Təpədən-dırnağa vətənpərvər, millətsevər olan Mirzə Cəlili məhv etmək, həm mənəvi həm də maddi cəhətdən sindirmaq üçün sanki bu işlər planlı və ardıcıl şəkildə aparılırdı. Belə ki, 1931-ci ildə Mirzəni sarsıtməq, məhv etmək üçün daha böyük bir zərbə vurullar.

14 aprel 1931-ci ildə AK(b)P MK Katibliyinin qərarı ilə Mirzə Cəlilin təməlini qoymuş “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan Mübariz Allahsızlar Birliyi mərkəzi və Bakı Şurasının orqanına çevrilir. Vəli Xuluflu jurnalda yeni redaktor təyin olunur. Mirzə Cəlil isə redaksiya heyətinə üzv kimi də daxil edilmir. Övladları qədər sevdiyi və uzun illər qayğısını cəkdiyi jurnaldan uzaqlaşdırılması Mirzənin səhətində böyük problemlər yaradır. Əsəb gərginliyi kecirən Mirzə günlərlə yatağından qalxmır, dilinə bir damcı su vurmur, bütün günü yatağında özünü divara çevirərək fikirləşir... Üzücü və dəhşətli kecən bu günlər ədibin səhətini daha da pisləşdirir, 1932-ci il yanvarın 4-də dünyasını dəyişir. Xalqın yaddaşında isə QƏDDİNİ HEÇ VAXT ƏYMƏYƏN, ƏQİDƏ VƏ MƏSLƏKİNƏ SADIQ QALAN bir şəxsiyyət kimi dəyişməz olaraq qalır.

Hörmətli oxucu! Burada ən böyük faciə o idi ki, Mirzə Cəlilin başına bütün bu oyunları nə ruslar, nə də ki, ermənilər, məhz onun həmvətənləri olan Azərbaycanlılar götirmişdi. Bizim bədbəxtliyimizdə elə bundadır. Nə üçün biz bir-birimizə qarşı belə amansısq?! Görəsən M. Cəlil başqa bir millətin nümayəndəsi olsayıdı və milləti uğrunda bu qədər çalışsaydı onu beləmi bir facieli sonluq göləyərdi??!

C. Məmmədquluzadənin məslək yoldaşı, Azərbaycan satirik jurnalistikasının yaranmasında və inkişafında ona son ana kimi yaxından köməklik edən, dəsdək olan publisistlərimizdən biri də Ömər Faiq Nemanzadədir (1872, Axalsix qəzası, Azqur kəndi-1937, Tiflis). İlk təhsilini Azqurda mollaxanada, sonra rus məktəbində alan ədib təhsilini İstanbulun “Fateh” və “Darüşşəfəq” mədrəsələrində davam etdirib. 1903-cü ildən ömrünü Azərbaycan mətbuatı ilə bağlayan Ömər Faiq “Şərq-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “Irşad”, “Tərəqqi”, “Tərcüman”, “Səda”, “İqbəl”, “Yeni İqbəl”, “Zənbur”, “Qardaş köməyi”, “Açıq söz”, “Azərbaycan” və s. mətbü orqanlarında satirik, publisistik yazılarla müntəzəm olaraq çıxış etmişdir.

Ö. Faiq 1917-ci ildən daha çox siyasi fəaliyyətlə məşğul olub. Bu zaman o Gürcüstanda təşkil edilən Milli Komitənin işində yaxından köməklik edərək, mənsub olduğu xalqın siyasi və mədəni muxtariyyatı uğrunda mübarizə aparıb. Onun bu fəaliyyəti millətçi gürcü hakim dairələrini narahat edir və 1919-cu ilin yanvarında Ömər Faiqi həbs edirlər. Bu hadisə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərini çox narahat edir və onu azad etmək üçün çalışırlar.

1919-cu ilin mayında azadlığa çıxan Ömər Faiq Bakıya gəlir, onu AXC liderləri sevinc və təntənə ilə qarşılıyırlar. Bu haqda dövrü mətbuatda da məlumat verilib. Məsələn, “İstiqlal” qəzetinin 10 may 1919-cu tarixli sayındakı “Ömər Faiq əfəndi” sərlövhəli məqalədə onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına olan böyük sevgi, saygı hiss olunur: “Bizim mühərrirlər ailəsində şərəfli bir mövqə tutan, türklüyün, islamlığın ən inamlı bir siması olaraq bilinən və yenilməz bir qəlb, bir eşq mücadiləsində səbat

göstərən sevgili və böyük arkadaşımız Ömər Faiq əfəndi Bakıya gəldi. Ömər Faiq əfəndi Tiflisdə ağır günlərdə qaldığı bir zamanda Azərbaycan türk demokratiyası təsirlər, hüzünlər içərsində bulunmuş, onun qurtulması, onun sindirilməyən qələminin, sönməyən millət sevgisinin yenə bir həyat olmasını bütün millət arzu etmiş idi”.

Xalqla yanaşı hökumət dairələrində də Ömər Faiqə qarşı böyük hörmət var idi. Odur ki, tezliklə onu hökumət işinə cəlb etdirilər. Ona şəhər polis idarəsində nəzarətçi-müfəttiş vəzifəsi tapşırıldı. Hökumət ən çətin və mürəkkəb işlərin həllinə Ömər Faiqi cəlb edirdi.

Bütün varlığı ilə xalqının azadlığı, müstəqilliyi, maariflənməsi yolunda çalışan görkəmli ədəbiyyatşunas alim, istedadlı publisist, zəhmətkeş müəllim Firudin bəy Köçərli də ömrünü bu yolda fəda edənlərimizdəndir. Elmə, maarifə marağı olan ailədə dünyaya göz açan Firudin bəyin atası (1863, Şuşa-1919, Bakı) Əhmədağa, fars, ərəb dilini yaxşı bildiyi üçün Firudin bəyin yüksək təhsil almışında və bir ziyanı kimi yetişməsində əlindən gələni əsirgəməyib. Elə oğluna ilk təhsili də özü verib. Sonra Şuşada rus-tatar məktəbində oxuyan Firudin bəy, Qori Müəllimlər Seminariyasının ən layiqli məzunlarından olub.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində bir çox ziyalıların vətənpərvər, tərəqqipərvər yetişməsində F.Köçərlinin böyük əməyi olub. O, həm bir alim, həm də təcrübəli pedaqoq kimi tələbələrinin dünyagörüşünə, düşüncə tərzinə təsir edə bilən müəllimlərdən idi. Ona görə də tələbələrinin əksəriyyəti ilə onun həyata baxışları, bilik və düşüncə tərzləri eynilik təşkil edirdi. F. Köçərli dərs dediyi tələbələrini ilk an vətənpərvər ruhda tərbiyə edirdi. Onlarda yeniliyə, azadlığa, tərəqqiyə qarşı mübarizə ruhu aşılıyırı.

F. Köçərli publisistikasında şərq xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsi məsəlesi əsas yer tuturdu. Klassiklərimiz çox gözəl bilirdilər ki, xalqı milli azadlığı uğrunda mübarizəyə qaldırmaq üçün cəmiyyətdə ictimai şüuru formalaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün var qüvvələri ilə bu yolda mübarizə aparan M. F.

Axundov, H. Zərdabi, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli, C. Hacıbəyli, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məhəmmədzadə, Ə Ağaoglu, Ə. Hüseynzadə, H. Vəzirov, F. Köçərli, Ö. F. Nemanzadə və b. qələm sahiblərimiz yorulmadan sona kimi çalışırdılar. Qələmləri ilə yanaşı, xalqı oyatmaq üçün bir müəllim kimi də əllərindən gələni əsirgəmədilər. Onlar kimi yazış-yaratmaqla yanaşı müəllimlik edən Firudin bəy bir müddət İrəvan Müəllimlər seminariyasında, sonra Qori müəllimlər seminariyasında müəllim və tərbiyəçi vəzifələrində işləyib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin köməyi ilə Qori Müəllimlər seminariyasının tatar şöbəsinin Qazaxa köçürülməsində çox böyük əməyi olub və hökumətin qərarı ilə seminariyanın direktoru vəzifəsinə təyin edilib.

F. Köçərlinin yazış-yaratdığı dövrdə, Azərbaycanda ictimai fikrin diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərindən biri də Şərqi xalqlarının milli azadlıq hərəkatı idi. Azad cəmiyyət, demokratik dövlət qurmaq hər bir Azərbaycanının ən ümddə arzusu olmuşdur. Elə bu arzunu çin etmək üçün 1917-ci ildə Firudin bəy siyasi proseslərə qoşularaq “Müsavat” partiyasına daxil olur. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının üzv seçilir və “İstiqlal bəyannaməsini” imzalayırlar. 1919-cu il fevralın 1-də “Müsavat”ın Mərkəzi komitəsi səyyar bürosunun təşəbbüsü ilə Qazaxda partiya şöbəsi təşkil edilir və F. Köçərli şöbənin sədri seçilir.

“1920-ci ilin mayında Qazax kommunistləri Köçərlini və “Müsavat”ın digər üzvlərini “xalqa xəyanətdə”, “milli nifaq törətməkdə” ittiham edirlər. Qazax İncilab Komitəsi Gəncə Fövqəladə Komitəsinin təqdimatına əsasən ədib həbs olunur və 20-ci diviziyanın 7-ci xüsusi bölməsi, xüsusi şöbəsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan güllələnməsi haqqında qərar çıxarılır. Qərar 7-ci xüsusi bölmənin rəisi Liberman və Fövqəlada komissar Həmid Sultanov (YENƏ SAPI ÖZÜMÜZDƏN OLAN BALTALAR) tərəfindən təsdiq edilir və hökm yerinə yetirilir”.

Dövrün digər yazar ziyalılarından biri də Salman Mümtaz olub (1883, Şəki- 1937, Bakı). Atası tacirliklə məşğul olduğu üçün tez-tez müxtəlif şəhərlərə köçürdü. Buna görə də Salman ardıcıl təhsil ala bilmirdi. İlk müəllimi Mirzə Əsədullanın köməkliyi ilə ərəb, fars və Hindistanda geniş yayılmış urdu dillərini öyrənərək Şərq aləmini və ədəbiyyatını geniş mütaliyə başlayır. “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Kəlniyət”, “Tuti”, “Qardaş köməyi” jurnalları və “Günəş”, “Səda”, “Tərəqqi”, “İqbəl”, “Yeni İqbəl”, “Açıq söz” qəzetləri ilə əməkdaşlıq edən S. Mümtaz daha çox “Azərbaycan” qəzetiндə millətin azadlığı naminə yazış-yaradır. “Azərbaycan”ın işiq üzü görməsini ürəkdən alqışlayan S. Mümtaz qəzətdə müxtəlif məzmunlu məqalələr və şeirlərlə çıxış edirdi. Görkəmli ədəbiyyatşunas alim Cümhuriyyətin süqutundan sonra 37-nin qurbanı olur.

Dövrün digər bir ziyalısı Fərhad Ağazadə (1880, Şuşa -1931, Bakı) ilk təhsilini Şuşada məhəllə məktəbində və “rus-tatatar” məktəbində alıb. 1887-95-ci illər ərzində Qori Müəllimlər Seminariyasında oxuyub. Şuşada, Gəncədə, Gorus və Bakıda müxtəlif məktəblərdə müəllim, müdir işləyib. 1906-1907-ci illərdə Bakıda keçirilən birinci və ikinci müəllimlər qurultaylarının fəal təşkilatçısı və iştirakçısı olub. Orta məktəblər üçün dərsliklər yazıb.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xalq Maarifi Nazirliyi nəzdindəki Əlibəyli komissiyasının işində yaxından iştirak etmiş və “Azərbaycan” qəzeti ilə six əməkdaşlıq etmişdi. F. Ağazadə ömrünün erkən çağında 1931-ci ildə vəfat edib.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsini alqışlayan və yaradılılığında onun ideyalarına sadıq qalan qadın jurnalıstlarımız də olub. Onlardan biri də Şəfiqə xanım Əfəndizadə idi. Şəfiqə xanım (1882, Gürcüstan-1959, Bakı) dövrünün görkəmli pedaqoqu Məmmədəmin Şeyxzadənin ailəsində anadan olub. Qızına ilk təhsili də Məmmədəmin özü verib. Hələ 14 yaşında ikən Şəfiqə xanım atasının Şəkidə işlədiyi “Darrüssiyada” qızlar üçün açılmış xüsusi qrupda dərs deməyə başlayıb. 1901-ci ildə Tiflis Zaqafqaziya Ruhani İdarəsində

imtahan verərək müəllimlik attestatı aldıqdan sonra H. Z. Tağıyevin təşəbbüsü ilə Bakıya dəvət olunur və yenicə açılmış rus-müsəlman qadın məktəbində dərs deməyə başlayır. 1910-cu ilə kimi burada dərs deyən Şəfiqə xanım 1910-1920-ci illərdə şəhər rus-tatar qadın məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris edir.

Azərbaycanın ilk qadın jurnalistlərindən olan Şəfiqə xanım publisistik faliyyətinə 1903-cü ildə “Şərqi-Rus”dan başlayıb. Onun burada çap olunan məqalələrində qadınların maarifə, təhsilə, elmə, mədəniyyətə çağırış hissi daha qabarlı şəkildə əks olunurdu. “Hər bir rəzalətin səbəbi cəhalətdir. Cəhalətdən çıxmağın dərmanı isə elmdir, maarifdir...” söyləyən publisist bütün varlığı ilə Azərbaycan qadının təhsilə sövq edirdi. Bir pedaqqoq kimi daha çox “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnallarında qadın hüquqsuzluğunun, savadsızlığının aradan qaldırılması yollarını tövsiyə edən jurnalist bir-birindən maraqlı, məzmunlu məqalələrlə yanaşı bu jurnallarda təhsillə bağlı hekayələr də çap etdirib. “İki qızın söhbəti”, “Röya”, “Müəllim nədir”, “İlk məhəbbət”, “Şəkər alması” və başqa hekayələri uşaq ədəbiyyatının ilk nümunələri kimi qiymətlidir.

Ş. Əfəndizadənin jurnalistika və publisistika sahəsində tanınması əsasən 1911-1912-ci illərdə çap olunan “İşiq” jurnalı ilə bağlıdır. Bakıda ana dilində nəşr olunan ilk qadın jurnalının mövzuları əsasən Azərbaycan qadınının problemlərinə həsr olunurdu. Şəfiqə xanımın yaradıcılığında da bu mövzu ən aktual və daha çox müraciət etdiyi mövzu olub. Burada onun çap olunan publisistik məqalə və hekayələri əsasən, cəmiyyətdə qadına münasibət, onun cəmiyyətdəki rolu və s. məsələlərə həsr olunub. İllər ötdükçə gənc publisistin qələmi daha da püxtələşir və o digər mətbü orqanlarında da çıxış etməyə başlayır. 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” piyesinə yazdığı ilk rəy işiq üzü görür və yazarların diqqətini cəlb edir.

Beləliklə, publisist “Iqbəl”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Qardaş köməyi”, “Əfkari-mütəəllimin” və “Azərbaycan” mətbuat orqanlarında müntəzəm halda çıxış etməyə başlayır.

Ş. Əfəndizadənin mətbu irsi ilə tanış olarkən bir daha bəlli olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xanım publisist xüsusi bir şövqlə, həvəslə, istəklə yazıb-yaratmışdır. 1919-1920-ci illərdə demək olar ki, Şəfiqə xanım müntəzəm olaraq “Azərbaycan” qəzeti ilə əməkdaşlıq edibdir. Bu zaman onun çap olunan məqalələri daha aktual və maraqlı mövzuları əhatə edərək, yazı-üslub tərzi baxımından da fərqlənib. Xanım jurnalist Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərinin qadına münasibətini, diqqət və qayğısını alqışlayırdı. “Seçki və qadın”, “Milli bayram və qadınlarımız”, “Vətən bizim sevimli anamızdır”, “Analar, qızlarınızı oxudun” və onlarla məqalələri, publisistik yazıları buna sübutdur. Onun “Azərbaycan”la əməkdaşlığı AXC-nin süqutunadək davam etmiş, sovet dövründə isə əsasən pedaqoji fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarını dəsdəkləyən və mətbuatda təbliğ edən digər bir qadın şairə-publisist Umgülsüm idi. Lakin Umgülsüm xanım Şəfiqə xanımdan fərqli olaraq Sovet dövründə faciələrlə dolu bir həyat yaşamış. Umgülsüm Əbdüləziz qızı Sadiqzadə (1900, Bakı -1944, Şamaxı) Novxanı kəndində ruhani ailəsində doğulub. Ata və anasından ilk ruhani təhsili alan Umgülsüm ərəb, fars dillərini öyrənib. Şərq ədəbiyyatına, xüsusən də Azərbaycan klassik şeirinə daha çox maraq göstərib. 9 yaşında ilk şerini yanan Umgülsüm 1914-cü ildən dövrü mətbuatda çıxış etmişdir. İlk şeirləri, hekayələri və publisistik məqalələri “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Açıq söz” qəzetlərində işiq üzü görüb.

AXC dövrünün tədqiqatçıları Umgülsüm xanımının yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü kimi 1918-1920-ci illəri göstərillər. Bu illərdə xanım şairə “Açıq söz”lə yanaşı “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Azərbaycan” qəzetlərində, “Qurtuluş –yolu”, “Əfkari-mütəəllimin” jurnallarında da istiqlalımıza, onun qorulmasına, Milli ordu quruculuğuna, Azərbaycan gəncliyinə aid onlarla şeirlərini, publisistik məqalələrini və hekayələrini çap etdirib.

Gənc şairənin “Əsgər anası”, “Çəkil, dəf ol”, “Bir mayis gündündə” və başqa şeirlərində yenicə istiqlalına qovuşmuş

vətənin taleyi diqqət mərkəzində verilirdi. Umgülsüm dövrün tanınmış publisisti, ədəbi-tənqidcisi Seyid Hüseynlə ailə qurmuşdu. AXC süquta uğradıqdan sonra onun digər liderləri və yazarları kimi Seyid Hüseyn də bir gecə 1937-ci ildə gedərgəlməzin qurbanı olur. Bir neçə gün sonra isə dörd uşaq anası Umgülsüm amansızlıqla gecənin bir vədəsində övladlarından zorla ayrıllaraq həbs edilir və 7-illik həbsdən sonra dünyasını dəyişir. AXC-nin yaranması və qorunub saxlanması üçün müxtəlif sahələrdə bir çox ziyanımız mübarizə aparmış, əzablara, əziyyətlərə, təqiblərə baxmayaraq əqidələrindən dönməmişlər. Bu kitabda isə Cümhuriyyətin ideyalarını mətbuat vasitəsilə təbliğ edən və yaşıdan bir qrup ziyanlıdan söhbət açdıq.

CƏMIYYƏTİN SOSİAL, İQTİSADI, MƏDƏNİ DURUMU VƏ ONUN MƏTBUATDA İŞİQLANDIRILMASI

AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikası ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatını tam dolğunluğu ilə əks etdirməyə səy göstərirdi. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar və milli Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsində reallaşdırıldığı tədbirlər əsasən həmin dövrün mətbuatında xüsusilə, milli demokratik yönümlü “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Gənclər yurdu”, “Əfkari-mütəəllimin”, “Övraqı-nəfisə”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Şeypur”, “Zənbur” və başqa qəzet və jurnallar da işıqlandırılırdı. Ona görə, bu dövr Azərbaycan jurnalistikası sosial, iqtisadi informasiya baxımından çox zəngindir. Ölkənin sosial, iqtisadi həyatı mətbuatda öz əksini geniş şəkildə tapır, mətbuat bu məsələlərə ciddi fikir verir, faktları arasdırır, təhlil edir və yeni təkliflərlə çıxış edirdi. Həmin dövrdə nəşr olunan dövrü mətbuat orqanlarının səhifələrindəki materiallar da qeyd etdiklərimizi təsdiqləyir.

Amma onu da qeyd edək ki, cümhuriyyət dövrü Azərbaycan cəmiyyətinin sosial, iqtisadi durumu jurnalistikada öz əksini iki istiqamətdə tapırdı: birincisi, milli demokratik mətbuatda sosial durumun obyektiv şəkildə işıqlandırılması ilə, ikinci isə bolşevik mətbuatında ağır müstəmləkə rejimindən çıxan əhalinin vəziyyətini snfi münasibətlər çərçivəsində təqdim etməklə.

Lakin bu danılmaz bir faktdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin hər yerində, hər sahəsində bir canlanma, qurmaq-yaratmaq şövqü özünü bürüzə verirdi. Fətəli xan Xoyskinin rəhbəriliyi ilə çalışan Azərbaycan hökuməti bütün sahələrdə milliləşmə siyasəti aparırdı. Bu iş ilk növbədə təhsil müəssisələrini və neft sahələrini əhatə edirdi. Neftin istehsalı və daşınması ilə bağlı “Şaumyan” hökumətinin verdiyi bütün qərarları milli hökumət ləğv edirdi. Cənubi Azərbaycan nefti heç bir ödəniş olmadan Rusiyaya daşınır, Rusiya isə erməniləri silahlandıraraq Azərbaycan torpaqlarını işğal edirdi. Ona görə də

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 24 sentyabr tarixli qərarı ilə Rusiyaya neft verilməsi dayandırıldı.

1918-ci ildə F. Xoyski hökuməti neft mədənlərinin işə salınması və torpaq islahatı ilə geniş məşğul oldu. Hökumət torpaq sahiblərinə 25-75 desyatın torpaq saxlamaqla qalan torpaqları maniyəsiz olaraq kəndlilərə paylamaq haqqında qərar qəbul etdi. AXC dövrünün iqtisadi-siyasi və sosial-mədəni sahələrdə gördüyü işləri M. Ə. Rəsulzadə belə xarakterizə edirdi: "Biz şimdilik məclis- milli hökumətin 17 ay zərfindəki fəaliyyət və müvəffəqiyyətlərini xülasə edəlim".

Hökumət xalqın, xüsusən də zəhmətkeşlərin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. 1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan Parlamentinin iclasında F. Xoyskinin hökumət adından verdiyi bəyanat diqqəti cəlb edir. Bəyanatda qeyd edilirdi ki; "...Millətin əksəriyyətinin fəhlə və kəndlilərdən ibarət olduğu dərk edilir, xalqın maraqlarının müdafiyyəsi dedikdə əhalinin əksəriyyəti olan fəhlə və kəndlilərin maraqlarının müdafiyyəsi başa düşülür. Ölkənin kənd əhalisi maddi cəhətdən təmin olmadıqca millət tərəqqi edə bilməz. Kəndlilərin, fəhlələrin maddi təlabatının ödənilməsi hökumətin başlıca vəzifəsidir. "Aqrar problem" hələ həll edilməyib. Məsələni xalqın rifahi naminə mütləq həll etmək lazımdır. Hökumət bəyanatında deyilən sözlərin həyata keçirilməsinə çalışmaq lazımdır".

Hökumətin verdiyi bu bəyanatla bağlı "Azərbaycan" qəzeti yazırıdı: "Təkzib edilməz həqiqətlər o qədər səmimiyyətlə bəyan edilmişdir ki, hökumətin elan edilmiş programı həyata keçirəcəyinə heç bir şübhə qalmır".

1919-cu ilin fevralında hökumətin sərəncamı ilə aqrar islahat işlərinə başçılıq edən şəxs (N. Sultanov) müəyyənləşdirildi. 1919-cu ilin aprelində hökumət növbəti bəyanatla çıxış etdi. Bəyanat 1919-cu il aprelin 14-də Azərbaycan parlamentinin toplantısında N. Yusibbəyli tərəfindən oxunur. Bəyanatın sonunda qeyd edilir ki; "Hökumətin bu məsələdə görəcəyi işlər torpaqla bağlı məlumatları toplamaq, məsələnin asan, çətinliklərsiz həllinə şərait

yaratmaqdır". Bu münasibətlə 1919-cu il iyunun 6-da Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi qərarda aqrar islahat işləri ilə əlaqədar Əkinçilik Nazirliyi tərkibində aqrar islahat şöbəsinin təsis edildiyi bildirilir. Qərarda Əkinçilik Nazirliyinə tapşırıldı ki, 1919-cu il sentyabrın 24-də Nazirlər Şurasına baxılmaq üçün iki qanun lahiyəsi təqdim olunur. Qanun layihələri Əkinçilik Nazirliyinin aqrar islahat şöbəsi tərəfindən avqust ayına qədər hazırlanmışdı. Qanun lahiyəsində nəzərdə tutulurdu ki; "əhalinin az torpaqlı hissəsinin torpaqla təmin edilməsi üçün torpaq fondu yaradılsın. Sahibkar meşələrinin milliləşdirilməsi nəzərə alınsın".

Yeni hazırlanan qanun lahiyələri 1919-cu il dekabrın 30-da müzakirəyə çıxarılır. Ə. Pepinov yeni nazir təyin olunur. AXC dövründə hökumətin tərkibi 5 dəfə dəyişdirilib. Bu da onu göstərir ki, ölkədə ciddi quruculuq işləri mühüm əhəmiyyət daşıyırırdı. Hökumət iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün öncə lazımı hüquqi bazanın yaradılmasına, kadr ehtiyatları hazırlanmasına xüsusi önəm verirdi. Ona görə də, hökumətin 28 avqust 1918-ci il qanunu ilə xalq maarifi milliləşdirilirdi. Milli müəllim kadırları hazırlamaq üçün Gəncə, Nuxa və Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil olunaraq, 150 diniyəcisi qəbul edildi. Qorı müəllimləri seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi də daxil olmaqla 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda 23 dövlət orta təhsil müəssisəsi var idi. Bu müəssisələr aşağıdakılardır:

Altı kişi gimnaziyası (Bakı, Gəncə, Nuxa), dörd qadın gimnaziyası (Bakı), beş realni məktəbi (Bakı, Gəncə, Qazax), üç qadın təhsil müəssisəsi (Bakı, Gəncə, Nuxa), bir politexnik və ticarət məktəbi (Bakı).

1919-cu ilin yayında milli məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə Bakı, Gəncə, Nuxa, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan və Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil edildi. Türkiyədən 50-yə qədər müəllim dəvət olundu və onlar da 1919-cu ilin oktyabr ayından öz fəaliyyətlərinə başladılar. Bakı və digər yerlərdə dərs kitablarına, məktəb ləvazimatına olan böyük ehtiyacı nəzərə alaraq Maarif Nazirliyi məktəblərin bu vəsaitlərlə

təchiz edilməsini öz himayəsinə alaraq iqtisadi maarifləndirmə işini görürdü. Nəşriyyatlar, dəftərxana ləvazimatı ilə ticarət edən mağazalar Maarif Nəşriyyatının tabeliyində idi. Bu müəssisədə çalışan fəhlələrin əmək haqları artıraraq, mənzil və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülürdü.

AXC hökuməti Bakıya köçdükdən sonra ictimai-siyasi həyatda, mədəniyyət və təsərrüfat sahəsində öz əsas tədbirlərini görməyə başladı. Ciddi maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, hökumət ilk ali-məktəb Bakı Dövlət Universitetinin təşkilinə, avadanlıqla təchiz edilməsinə 5 milyon manat ayıraq, 1919-1920-ci il tədris illəri ərzində 10 milyon 858 min manata qədər pul xərcədi. 1919-cu il sentyabr ayının 1-də Bakı şəhərində universitet təşkil etmək haqqında 10 maddədən ibarət qanun hazırlanırdı. 1919-cu ilin noyabrında Bakıda Dövlət Konservatoriyanın açılması üçün hazırlıq işləri görüldü. Bakıda kütłəvi kitabxanaların və dövlət kitabxanasının açılması üçün layihələr hazırlanırdı. Orta məktəblər tədricən milliləşdirilirdi.

Xalq Maarif Nazirliyi məktəblərin milliləşdirilməsi və məktəb sahəsində islahatlar aparmaq məqsədilə xüsusi komissiya heyəti təşkil edilərək dövrün görkəmli pedaqoqlarını komissiyanın tərkibinə daxil etdi. Hökumətin 1918-ci ilin 28 avqust qərarına əsasən bütün aşağı və ibtidai tədris müəssisələri milli dilə keçrildi. Maarif Nazirliyinin 1919-cu ilin 3 sentyabr qərarı əsasında birinci və ikinci kişi gimnaziyalarının hazırlıq kursları və birinci siniflərində dərslər artıq Azərbaycan dilində aparılırdı.

“Azərbaycan” qəzeti 5 noyabr 1919 -cu il tarixli sayında yazdığı bir məqalədən bəlli olur ki, məktəblərin milliləşdirilməsi Abşeron məktəblərində daha fəal surətdə aparılırdı. Belə ki, “1919-cu ilin yanvar ayında müsəlman uşaqları üçün Azərbaycan dilində dərs keçən realni məktəbdə əlifba sinfi təşkil olunmuşdu ki, bu məktəbin fəaliyyətini genişləndirmək üçün Maarif Nazirliyi xətti ilə buraya lazım olan bütün dərs ləvazimatları gətirilmişdi”.

Hökumət tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qanunu hazırlayarkən Azərbaycanda yerləşən və milli azlıq təşkil edən əhalinin mənafeyini də yaddan çıxarmayıb. ADR

hökumətinin 1918-ci ilin 7 sentyabr qərarına əsasən bütün orta və ali ibtidai məktəblərdə müsəlman olmayanlar üçün dini qanunların keçirilməsinə və on nəfərlik siniflərdə öz dillərində dərs keçməyə icazə verilirdi. ADR hökumətinin 1918-ci il 13 noyabr tarixli qərarına əsasən Azərbaycanın o şəhərində ki, cəmisi bir ədəd orta məktəb mövcud idi, həmin məktəbin yuxarı siniflərində, paralel rus dilli siniflərin açılmasına icazə verilirdi. Rus dilində dərs keçən məktəbləri çox olan şəhərlərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi tələb edildi.

Rəsmi dövlət qəzeti olan “Azərbaycan”ın səhifələrində dərc olunan yazıldan da görünüyü kimi, hökumət maarif işinin genişləndirilməsi və milliləşdirilməsi üçün müntəzəm tədbirlər həyata keçirir, qərarlar qəbul edirdi.

1919-cu ilin noyabr ayının 15-də fəaliyyətə başlayan Bakı Universiteti ilə bağlı mətbuatda geniş yazılar dərc olunub. Qəzet yazar ki; “Azərbaycan darülfünunu bir türk darülfünüdür, çünkü türk milləti, türk parlamanı türk hökuməti tərəfindən türk gəncliyi üçün açılmışdır”. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Bala Məhəmmədzadə təhsilin rus dilində aparılmasına etiraz edirdi. Bir çox ziyalılar da onun bu fikrini dəstəkləyirdilər. Nəsib bəy Yusifbəylinin hökumət kabinetinin məramnaməsində də deyilirdi: “Məlumunuzdur ki, istiqlalımız həp maariflə bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün nicat ümidi qalmaz”.

Ancaq reallıq belə idi ki, o dövrə Azərbaycan dilli ali təhsilli mütəxəssislər, müəllim kadrları yox dərəcəsində idi. Ona görə vəziyyəti nəzərə alan Məmməd ağa Şaxtaxlı və digər xadimlər təklif edirdilər ki, hələlik hazırda Rusiyada və digər ölkələrdəki qarşılıqla əlaqədar olaraq boş qalan rus professorlarından dəvət edək. Eyni zamanda paralel olaraq özümüzün milli kadrlarımızı hazırlayaq. Beləliklə, universitetdə dərslər tədricən milli dildə keçirilirdi. Müəllif fikrini əsaslandıraqən bizim gənclərin rus dilini kifayət qədər yaxşı bildikləri faktına da istisna edirdi...”.

Bu müzakirələrdən sonra Azərbaycan Universitetinə Rusiyadan və digər ölkələrdən mütəxəssis dəvət edildi. Eyni zamanda milli kadir hazırlanması diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Mətbuatda Azərbaycan hökumətinin xalqın maarifləndirilməsi istiqamətində atdığı mühüm addımlar yüksək qiymətləndirilir, bu haqda müntəzəm məlumatlar verilirdi. "Azərbaycan" qəzeti 1918-ci il 17-ci sayında xəbər verirdi ki, Qori seminariyassının tatar şöbəsi Gürcüstandan Azərbaycana, daha doğrusu, Qori şəhərindən Qazax şəhərinə köçürülməsi planlaşdırılır. Məlumatdan bəlli olur ki, hökumət fəaliyyətinin ilk dövründə bu məsələ ilə məşğul olaraq, 1918-ci il iyunun 10-da həmin işi həyata keçirdi. Seminariyyanın rəhbəri görkəmli ictimai-siyasi xadim, ədəbiyyatşunas alim, təcrübəli pedaqoq Firudin bəy Köçərli təyin edilib.

AXC hökuməti ilk gündən kadr hazırlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu münasibətlə 100 nəfər Azərbaycanlı tələbəni Avropanın və Şərqi nüfuzlu ali məktəblərinə təhsil almaq üçün, müxtəlif ixtisaslar üzrə İsveçrəyə 30, İtaliyaya 12, İngiltərəyə 6, Almaniyaya 31, Fransaya 20, Türkiyəyə 7 nəfər tələbə göndərilir.

Maarifçilik işinin təşkilində kadr imkanlarını düzgün qiymətləndirən AXC hökumətinin parlamentində məktəblərin açılması, müəllimlərin hazırlanması və təmin olunması ilə bağlı çiddi müzakirələr gedirdi. Bu müzakirələrin gedişi o dövrük mətbuatda öz əksini tapırıldı. AXC Hökuməti ilk növbədə Azərbaycanda milli ideologiyani, milli dövlətçilik meyllərini, bir sözlə, milliliyi qoruyub saxlamaq və yaşatmaq üçün Azərbaycan dilini dövlət dili elan edərək qərarın həyata keçirilməsini ilk olaraq hökumət idarələrindən tələb edir. Bu münasibətlə ölkədə bir çox işlər aparılır. A. Şaiqin rəhbərliyi ilə ana dilində ilk orta məktəb açılır, Maarif Nazirliyi kütləvi ibtidai təhsil programı hazırlanır. Respublikada Azərbaycan dilinin geniş öyrənilməsi məsələsinin dövlət səviyyəsində həlli Azərbaycan xalqının tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin dərindən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır. Xalq Maarif Nazirliyi "1919-cu ilin 30 avqustunda verdiyi qərarı ilə Bakı şəhərində Azərbaycan dilini

Öyrənən yaşlı əhali üçün puksuz axşam ümumtəhsil kursları təşkil edirdi. 1919-cu ilin 17 sentyabrında Bakıda Azərbaycan dilini öyrənən ilk kurs açılır və onun ilk dinləyicilərinin sayı 500 nəfərdən çox idi”.

Ümumiyyətlə, respublikada təhsilin Azərbaycan dilində aparılması və ümumi məktəblərin milliləşdirilməsi problemi Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətini daha çox düşündürdü. Xüsusən də milli müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsi. Çünkü, o zaman mövcud olan məktəblərin özünü belə müəllimlərlə təmin etmək mümkün deyildi. Ona görə ki, respublikada belə kadrlar azlıq təşkil edirdi. Açılan seminariyalar isə yeni yaradılmışdır. Bunlar ancaq 3-4 ildən sonra müəllim kadrları hazırlaya bilərdilər. Həm də “Azərbaycan” qəzetiinin yazdığını görə “1919-cu ilin yayı üçün məktəb yaşlı uşaqların ümumi sayı 300 mini təşkil edirdi. Belə sayda uşağa dərs demək üçün elə 7500 müəllim lazım idi”. Lakin görülən işlər, keçirilən tədbirlər bu problemin aradan qaldırılması üçün qismən yardımcı olurdu. Respublikada maarif işinin inkişafına təkan verən tədbirlərdən biri də 1918-ci ilin 13 dekabrında Bakıda keçirilən müəllimlər qurultayı oldu. Qurultayda təhsil işinin müxtəlif sahələri geniş müzakirə edildi. “Qurultayın 1918-ci il 19 dekabr tarixli iclasında Respublikada müəllimlərə olan ciddi ehtiyacı nəzərə alaraq bu vəziyyətdən nisbətən xilas olmaq məqsədilə müsəlman məktəbləri üçün həm kişi, həm də qadınlardan ibarət təcrübəli müəllim kadrları hazırlamaq məqsədi ilə hər bir rayonda birillik pedaqoji kurslarının açılması qərara alındı”.

Bakı şəhərində xüsusi tədris müəssisələri də var idi ki, bunlarda müəllim kadrları buraxırdı. Bir sayılı Bakı müəllimlər gimnaziyası 1919-cu ilin 1 sentyabrından fəaliyyət göstərirdi. Az müddət ərzində belə məktəblər Gəncədə, Qazaxda, Şəkidə, Şuşada, Şamaxıda da təsis edildi. “Azərbaycan” qəzetiinin yazdığını görə respublikada ibtidai, orta, orta-texniki və ali məktəblərin açılması əsasən 1919-cu ilin payına düşür.

13 dekabrdan, 28 dekababra kimi davam edən qurultayın sonuncu günü yekdilliklə belə bir qətnamə qəbul edildi ki,

“Müstəqil Azərbaycanın türk müəllimlərinin birinci qurultayı hazırkı dövrdə maarif məsələlərini müzakirə edərək belə bir qətnaməni irəli sürdülər: “Xalqın xoşbəxt, səadətlə yaşaması məsələlərinin həllində onunla həmişə temasda olan müəllimlər böyük rol oynayırlar. Ona görə də Azərbaycan müəllimləri öz vətəninin müstəqillik ideyasını möhkəmləndirmək üçün indən belə də xalqın arasında yorulmadan güclü iş aparmalı, hüquqlarının bərpası və müdafiəsi üçün əlindən gələni belə əsirgəməməlidir. Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı bütün müəllimləri bu işi həyata keçirməyə çağırır”.

AXC hökuməti müəllimlərin həyat tərzinin yaxşılaşmasına da diqqətlə yanaşırdı. Qurultayda “qərara alınır ki, ibtidai məktəb müəllimlərinin əmək haqları orta məktəb müəllimlərinin əmək haqqı səviyyəsinə yüksəldilsin, bütün müəllimlərin əmək haqları qaldırılsın, xəstə müəllimlər və onların ailə üzvləri üçün pulsuz müalicə aparılsın və onlara maddi köməklik göstərilsin”. Bundan sonra, “S. Aslanovun sədrliyi ilə, Qəniyev, Səfərəlibəyov və Teterenyatnikovdan ibarət komissiya təşkil edildi. Komissiya müəllimlərin əmək haqlarını artırmaq üçün onları 3 qrupda müəyyənləşdirdi:

1-ci ibtidai məktəb müəllimləri. 1 min rubldan 2 min rubla qədər.

2-ci ali ibtidai məktəb müəllimləri üçün ayda 1500-1800 rubl arasında.

3-cü yerdə qalan digər məktəb müəllimləri üçün ayda 1200 rubl müəyyən edilmişdi”.

Hökumət xalq maarifinin inkişaf məsələlərinə dövlət bütçəsi hesabından böyük məbləğdə pul vəsaiti ayırdı. Çünkü respublikanın gələcək inkişafı milli ziyali kadrlarının yetişdirilməsi ilə sıx bağlı idi. Respublikada elm və təhsilin inkişaf etməsində təbii dövrü mətbuatın da çox böyük rolü olubdur. Bu dövrdə nəşrə başlayan “Əfkari-mütəəllimin” jurnalı özünün ilk sayında məqsəd və məramını oxucularına belə açıqlayırdı: “Məcmuəmizin məqsədi vətəndaşlarımızda elmə, ədəbə, ərkana sövq və həvəs oyandırmağa çalışmaqdır. Elm

nədir? Elm cahanda ən gözəl və işıqlı şeylərin paşasıdır. Günsə kimi işiq verib insanı parlaq hala salan aləmdir".

Xalq arasında maarif, mədəniyyət, tərəqqi toxumu səpən jurnal əsas fəaliyyətini bu istiqamətə yönəldirdi. O, yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Şərq aləmini elmə səsləyirdi. Bu işdə "Məktəb" jurnalı da ona böyük dəstək verirdi. Əslində, yalnız bu jurnallar deyil həmin dövrdə çap edilən milli mətbuat mədəniyyətdəki yenilikləri sevinclə qarşılıyır və təbliğ edirdi. Bu haqda tədqiqatçı A. Əliyeva AXC dövrü mədəniyyətdə baş vermiş inkişaf prosesini ümumiləşdirərək yazır: "Bu dövrdə Azərbaycanda 90-dan yuxarı qəzet və jurnal nəşr olunmuş, müxtəlif partiya və qurpların mətbuat azadlığı təmin olunmuşdur". (Bu cümlənin sonunda Aybəniz xanım böyük bir yalnızlığa yol verib. Ona görə də onun üstündən sakitcə keçə bilmədim. Belə ki, "müxtəlif partiya və qurpların mətbuat azadlığı təmin olunmuşdur" deməkdə tədqiqatçı xanım nəyə işaret edir deyə bilmərəm. Amma onu deyə bilerəm ki, AXC dövründə (1919-cu il 30 oktyabr) qəbul edilən "Mətbuat haqında nizamnamə" yalnız ölkədə müxtəlif partiya və qurplara məxsus olan mətbuat orqanlarına deyil bütövlükdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan mətbuatına mətbuat və söz azadlığı verdi. Və bu illərdə Azərbaycanda 90-dan deyil, təxminən 129-dan çox mətbuat orqanı fəaliyyət göstərib).

Bütövlükdə bu dövrdə əldə edilən bir çox yeniliklər maarifin, mədəniyyətin və mətbuatın inkişafına yol açdı. Azərbaycanda ilk ədəbiyyat və incəsənət jurnalı olan "Övraqi-nəfisə" də bu illərdə çap olunub. Jurnal Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin ən yaxşı əsərlərini nəşr edir və onlar haqqında məlumat verirdi. Bundan başqa jurnalda opera sənətinin inkişafında Hacıbəyli qardaşlarının turuppasının fəaliyyəti, "Yaşıl qələm" cəmiyyətinin ədəbi aləmdəki yeri və "İstiqlal" adlı milli muzeyin təsisini haqqında verilən maraqlı yazılar diqqətə layiqdir. Jurnal "İstiqlal" muzeyinin açılışını çox böyük sevincə belə təsvir edirdi: "Sənələrdən bəri bəslədiyimiz bir arzu var ki, o da vətənimiz

Azərbaycanda bir milli muzey təsis etmək idi. Sabiq Rusiya zamanında təsis edəcəyimiz muzeyin adını “milli muzey” qoymaq fikrində idikşə də, bu gün hər fərdimizin köksünü qabardan istiqlal şəhəri olmasına görə “İstiqlal” muzeyi olmasını daha əhəmiyyətli görürüz”.

Dövlətin yardımı ilə təşkil olunan muzey 1919-cu ilin 7 dekabrında Azərbaycan parlamentinin binasında təntənəli yığıncaqdan sonra açıldı. Bu muzeyin açılışı Azərbaycanda muzeyşunaslığın əsasını qoydu. Parlament üzvləri və digər hörmətli şəxslər açılışda iştirak edərək muzeyə öz hədiyyələrini təqdim etdilər.

Ölkədə mədəniyyəti və incəsənəti təbliğ etmək üçün dövrü mətbuat bu mövzuya daha önəmlə yanaşdı. Milli mətbuatda incəsənət və milli teatrımızla bağlı çoxsaylı materiallar dərc olunub. Bu materiallardan aydın olur ki, ölkədə “Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Şəfa” kimi cəmiyyətlər yaranmış və onlara H. Sarabski, H. Ərəblinski, M. Əliyev, C. Zeynalov, S. Ruhulla, Ü. və Z. Hacıbəyli kimi görkəmli ziyanlılar, musiqi, teatr xadimləri rəhbərlik edirdi. Onların iştirakı və rəhbərliyi ilə xalqın maariflənməsi işinə xidmət göstərərək müxtəlif konsert, teatr tamaşaları, siyasi və elmi məruzələr hazırlayıb müxtəlif auditoriyalara təqdim edirdilər. Mətbuatda demək olar ki, milli teatrın hər bir tamaşaşına dair məqalələr yazılır, aktyorların oyunları, tamaşaların quruluşu təhlil edilirdi. Bir sözlə, mədəniyyətə dair informasiyaların mətbuatda intensiv işıqlandırılması bir tərəfdən milli demokratik mədəniyyətin, incəsənətin inkişaf etməsinə yardım edirdi, digər tərəfdən isə xalqın maarifləndirilməsinə öz təsirini göstərirdi.

“Azərbaycan” qəzetinin “Teatr və musiqi” adlı şöbəsində Ü. Hacıbəyli bu illərdə tez-tez Azərbaycanın sosial-mədəni həyatında baş verən hadisələrin təhlilini və şərhini verməklə oxucuları yeni həyat quruculuğuna daha fəal müdaxilə etməyə səsləyirdi. Azərbaycan MEA-nın Ədəbiyyat institutunun hazırladığı “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” (1998) kitabının “İncəsənət və teatr” bölməsində AXC dövründə Azərbaycan

teatrinin repertuarında olan ən yaxşı tamaşaların siyahısı da təqdim edilib: “Dəmirçi Gavə”, “Nadir Şah”, “Ölülər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Bəxtsiz cavan”, “Əlli yaşında cavan”, “Şamdan bəy”, “O olmasın, bu olsun”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Şah İsmayıł”, “Pəricadu”, “Otello”, “Qaçaqlar”, “Dağılan tifaq”, “Hacı Qara”, “Bədbəxt milyonçu”, “Ev təribyəsinin bir şəkli”, “Evli ikən subay”, “Arşın mal alan”.

Tanınmış publisisti M. B. Məhəmmədzadə o illəri xatırlayaraq yazırıdı: “Mətbuat və ədəbiyyat qədər irəliləyən şeylərdən biri də teatromuzdur. Teatromuzun irəliləməsi bir möcüzə kimi olmuşdur. Hətta o dərəcəyə gəlmışdır ki, qonşularımız ilə bərabər olmaqdan başqa, bəzi yerlərdə dərs, ibrət olmağa da başlamışız. Buna da səbəb ədəbiyyatımızda iyirminci əsrən bu yana ən baş əhəmiyyət teatro əsərlərinə verilmişdir. Haşim bəyin tərcümələri, Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaları, Nəcəf bəyin faciələri, Əbdürrəhim bəyin “Dağılan tifaq”ı, “Ağa Məhəmməd şah”ı, “Bəxtsiz cavan”ı, Rəşid bəyin pyesləri hər yerde oynanmağa başlayır...”.

1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra İrana getməyə məcbur olan Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəyli qardaşları AXC dövründə Bakıya qayıdaraq yenidən fəaliyyətə başlayırlar. Hacıbəyli qardaşları müdriyyəti Bakı artislərindən ibarət dəstə təşkil edərək, dövrün tanınmış sənətkarlarından H. Ərəblinski, H. Sarabski, Z. Hacıbəyli, M. Məmmədov, S. Ruhulla, Ə. Anatolu, M. Kazimovski və başqalarını bir yerə topladı. Mətbuatın yazdığını görə, Maarif Nazirliyi opera teatrını müsəlman teatri cəmiyyətinə verməyi qərara aldı. Mətbuatda qeyd olunurdu ki, “Azərbaycan opera, faciə, komediya sənətkarları birləşib bir ümumtürk aktyorları dəstəsi düzəltmişlər”.

Ölkənin mədəni həyatı haqqında informasiya yayan “Azərbaycan” qəzeti 1918-ci il 2 noyabr tarixli sayında yazırıdı: “Neçə aylardan bəri qapanmış müsəlman teatrosu qəhraman türk ordusunun sayəsində şimdi yavaş-yavaş açılmağa qədəm qoymuşdur”. Qəzetin həmin sayında dərc edilən elandan məlum olur ki, “Hacıbəyli qardaşları” truppasının yeni teatr mövşümü

1918-ci il oktyabrın 3-də o vaxtlar Malakan bağının yanında yerləşən “Mikoda” teatrında böyük bəstəkarımız Üzeyir bəyin “Arşın mal alan” operası ilə açılıb.

Dövrü mətbuatda teatrin kadr problemləri və repertuar çətinliklərinə də diqqət yetirilirdi. “Azərbaycan” qəzeti yazırıdı: “Səhnəmiz teatr əsərlərindən xeyli kasib və yoxsul olduğundan, yazıcı möhtərəm cəmaətdən və səhnə həvəskarlarından xahiş edirik ki, hər kəsdə Türkiyə yazıçılarının əsəri və İstanbul təbi (qanı) teatro kitabı varsa, tamaşaşa qoymaq üçün müdriyyətimizə təşrif gətirib şərti məlum etməklə səhnəmizə müavinət bulunsun”. 1918-ci il oktyabrın 26-da “Hacıbəyli qardaşları” truppasının ilk tamaşalarından biri kimi Şəmsəddinbəy Saminin “Kaveyi-ahəngər” əsərinin tamaşasından əldə edilən gəlirin Azərbaycanın müstəqiliyi və istiqlaliyyəti uğrunda şəhid olanların ailələrinə yardım üçün ayrılması haqqında verilən xəber milli humanizm ideyalarının yayılması baxımından əhəmiyyətli idi.

1918-ci il 7 dekabrda Parlamentin ilk açılışını bütün ölkə ictimaiyəti kimi teatrsevərlər də çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. Bu münasibətlə turuppa parlamentə təbrik məktubu göndərdi. Məktubda deyilir: “Hacıbəyli qardaşları” müdriyyəti və onun fəxri idarəsində olan artistlər dəsdəsi cavan parlamanımızı ən səmimi qəlb təhkiyyəti təbrikilə vətən və millətimizin azad istiqlalı uğrunda var qüvvəsi ilə çalışmaqla milli ədəbiyat, milli mənəviyyat və sənayeyi-nəfsimizdən azad və sərbəst tərəqqi və inkişafına bir vasitə olacağına etimad ediyor”.

1919-cu il avqustun 22-də Bakı “Türk aktyorları ittifaqı” ilə “Hacıbəyli qardaşları” müdriyyətinin birgə iclasında səhnə problemləri müzakirə edilərək istedadlı sənətçilər yetişdirmək məqsədilə dörd şöbədən ibarət “Bədaye kursu” təsis edilməsi qərara alınır. “Azərbaycan” qəzetində “Axırıncı tamaşalar” adlı yazıda bildirilir ki, “aktyorlar milli İstiqlaliyyət bayramı günü süvari musiqi dəsdəsinin müşayiəti ilə bəzəkli avtomobillərdə Azərbaycanın milli marşını xorla oxuyaraq Teymurləng, Çingiz xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Şah Abbas, Şeyx Şamil

obrazlarında Parlamentin binası qarşısına gəlmiş, Parlamentin üzvlərini təbrik edərək, yenidən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini gəzib teatra qayıtmışlar".

AXC dövründə Azərbaycan Dövlət Teatrı təşkil olunur və rəsmi şəkildə 1919-cu il oktyabrın 24-də İsa bəy Aşurbəylinin "Azərbaycan" pyesinin tamaşası ilə açılır. Dövlət Teatrının tarixi əhəmiyyəti və vəzifələri M. B. Məhəmmədzadənin "Hökumət və teatr məsələsi" adlı məqaləsində geniş şəkildə şərh edilib. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda teatr rəssamlığı da bir peşə kimi 1919-cu ildən formalaslaşmağa başladı. Mətbuat teatr haqqındaki inkişafı xarakterizə edərək yazılırdı: "Teatro işlərini hökumət kəndi etimadına aldıqdan sonra ədəbiyyat və sənaye-nəfisəmizin bu cəhətdən bir tərəqqisi görünməkdədir. Bu gün bizim tamaşa etdiyimiz "Otello" faciəsi də bu tərəqqinin bir nümunəsidir".

AXC dövrü H. İ. Qasımov, Ü. və Z. Hacıbəyli qardaşları, Ə. Haqverdiyev, X. İbrahim, K. Məlikov, S. Hüseyin, M. Hacinski və b. teatr prosesini mütamadi izləyərək yeni tamaşalar, aktyorlar, rejissorlar haqqında məqalələr, resenziyalar yazmışlar. Bu dövrdə teatr təqnidçiləri ardıcıl olaraq dram əsərlərinin yazılmasına öz münasibətini bildirirdi. Ona görə də, teatrla bağlı tənqidçi materiallar əsasən "Aktyor", "Tamaşaçı", "Mizrab" və "Teatorçu" kimi imzalar altında dərc olunurdu.

1919-cu ildə nəşr olunan "Zənbur" jurnalında satirik qrafikamızın banisi Əzim Əzimzadənin ictimai-siyasi mövzuda çap olunan karikaturaları da diqqəti cəlb edirdi. Rəssam satirik rəsmlərində ictimai-siyasi eybəcərlikləri, xarici dövlətlərin talanlılıq siyasetini, ermənilərin vəhşiliklərini ustalıqla ifşa edirdi.

Dövrün digər rəssamı Bəhruz Kəngərlinin "Qaçqınlar" silsilə rəsmində də ermənilərin-müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər ustalıqla tənqid edilirdi. Milli rəssamlıq, heykəltaraşlıq, teatr və musiqi sənətinin inkişafına xüsusi önem verilirdi. Dövlət himninin, inqilabi marşların müəllifi Ü. Hacıbəyli, şair Ə. Cavad, artistlərdən H. Ərəblinski, H. Sarabski, M. Hacinski qızğın fəaliyyət göstərərək, milli mədəniyyətimizin

tərəqqisi yolunda çalışırdılar. İlk peşəkar heykəltaraş Zeynal Əlizadə Respublikamızın milli gerbi və xatirə medallarının hazırlanmasında yaxından köməklik edirdi. Onun hazırladığı döş və xatirə medallarında parlament binası, bayraqlar, aypara, 8 güşeli ulduz, günəşin doğması, gül çələngləri həkk olunub.

Mətbuatda Cümhuriyyət dövründə memarlıq sahəsində görülən işlərə də münasibət bildirilirdi. 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda törətdikləri qırğınlar zamanı onlar tərəfindən yandırılmış “İsmailyə” və H. Z. Tağıyevin teatr binası, qızlar məktəbi ciddi zərbələrə məruz qaldı. Qızlar məktəbi yenidən həmin illərdə tezliklə Bakının baş memarı Zivər bəy Əhmədbəyovun layihələri əsasında bərpa edildi. Ermənilərin basqını nəticəsində yerləyeksan edilən Şamaxı şəhərinin bərpası üçün Zivər bəyin təşəbbüsü ilə “Əski Şirvan” cəmiyyəti, Bakının abadlaşdırılması üçün “Şəhər bağlar cəmiyyəti” təsis olundu. Zivər bəy Əhmədbəyov mühəndis Ömər bəy Ağayevlə birlikdə “İslam incəsənəti abidələrini sevənlər və qoruyanlar” cəmiyyətini yaratdılar. Bütün bu və ya digər məsələlər mətbuatda mütəmadi olaraq işıqlandırılır, qarşıya çıxan çətinliklər geniş müzakirə olunurdu.

AXC dövründə gedən ədəbi proseslərin öyrənilməsi üçün də əsas mənbələrdən əi biri və ən başlıcası həmin illərin mətbuatıdır. O, mətbuat ki, dövrün bütün mənzərəsini öz səhifələrində müxtəlif mövqedən əks etdirmişdi. Birdə ki, həmin dövrə jurnalistika ilə ədəbi fəaliyyət bir-birinə sıx bağlı idi. Bu dövrə Azərbaycan yazıçılarının əksəriyyəti mətbuat və nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. Bir hissəsi də teatr, maarif və digər sənət sahəsində çalışırdılar.

Bildiyimiz kimi, bu dövürdə ədəbi prosesi daha da canlandırmaq üçün bir çox ədəbi birliliklər, cəmiyyətlər, dərnəklər yaradıldı. Əslində, belə dərnəklər hələ 19-cu yüzillikdə də Azərbaycanın bir çox bölgələrində ədəbi məclis şəklində fəaliyyət göstərmişdi. Bu hal 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Bakıda da davam edib. Məsələn 1917-ci ildə Hacı İbrahim Qasımovun rəhbərliyi ilə “Müsəlman mühərrir və ədiblər cəmiyyəti”, 1919-cu

ildə “Mühərrir və ədiblər ittifaqı” ilə yanaşı bolşeviklərin rəhbərliyi altında jurnalist və yazıçıları birləşdirən “Qırmızı qələm cəmiyyəti” də təşkil olundu. Bunlarla yanaşı Bakıda “Ədəb yurdu”, “Tənqid gecələri”, Gəncədə “Ədəbiyyat və sənayeyi-nəfisə ittifaqı” kimi ədəbi birliklər də fəaliyyətdə idi. Lakin onların təşkilində çox vaxt məfkurə uyğunluğu nəzərə alınır. Azərbaycanda qabaqcıl, millətpərəst, vətənpərvər yazar ziyalılarının vahid ədəbi cəmiyyətini yaratmaq yalnız müstəqil dövlətin yaranmasından sonra reallaşdırıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli mədəniyyətin inkişafı yolunda atılan mühüm addımlardan biri ilk vahid ədəbi cəmiyyətin-“Yaşlı qələm” cəmiyyətinin təşkili oldu. Bu cəmiyyətin təsis icası 1919-cu il avqustun 26-da keçirildi. 35 nəfərin iştirak etdiyi bu iclasda Seyid Hüseyin cəmiyyətin sədri M. B. Məhəmmədzadə, Umgülsüm, Ə. Yusif və M. Ağaoğlu idarə heyətinə seçilir. Cəmiyyətin qəbul olunmuş məramnaməsində qeyd edilirdi ki; “cəmiyyətin məqsədi, Azərbaycan xalqının fikrən yüksəlməsinə çalışmaq, Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edilməkdə olan yeniliyi qüvvətləndirmək, onu türklüyü sövq etməkdir”. Cəmiyyət əsil vətənpərvər, millətsevər qələm əhlini öz ətrafına toplaya bildi. Onların əksəriyyəti AXC-nin yaranmasında və milli ədəbiyyatımızın inkişafı yolunda çalışan görkəmli ziyalılar, sənət adamları idilər. M. Ə. Rəsulzadə, Ü. Hacıbəyli, Ş. Rüstəmbəyli, H. Cavid, Ə. Cavad, A. Şaiq, C. Cabbarlı, Ə. Müznib, S. Mümtaz və b. cəmiyyətin ən fəal üzvləri olmaqla yanaşı onun problemlərinin həll edilməsində də yaxından köməklik edirdilər. Cəmiyyət Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətdə ən vacib problemlərin həlli üçün təsis icasında üzvlük haqqı toplamış, Salman Mümtaz isə cəmiyyətə böyük məbləğdə yardım etmişdi.

“Yaşlı qələm” cəmiyyəti fəaliyyətə başlıdıqdan iki-üç ay sonra Bakıda daha bir ədəbi qurum “Jurnalistlər və ədiblər ittifaqı” yarandı. AXC dövründə qeyri-hökumət yaradıcılıq birliliyi olan bu ittifaq 1919-cu ilin oktyabrında fəaliyyətə başladı. Həmkarlar ittifaqı səciyyəsi daşıyan qurum milli

mənsubiyətindən aslı olmayaraq, jurnalist və yazıçıları birləşdirirdi. İttifaqın sədri L. P. Umanski, sədr müavini Xəlil İbrahimov (dövrün tanınmış publisisti və jurnalisti Xəlil İbrahim), xəzinədarı Xudat bəy Əzizov idi. Üzeyir Hacıbəyli də ittifaqın idarə heyətinin üzvü idi. 1919-cu il noyabrın əvvəllərində ittifaqın yoxsul üzvləri üçün pul fondu yaradıldı və noyabrın 23-də fondun hesabına tamaşa göstərildi. Tamaşanın sonunda noyabrın 23-ü "Jurnalist günü" kimi keçirilməsi qərara alınaraq Dövlət teatrında şənlik təşkil edildi, jurnalist günü ilə əlaqədar bir günlük qəzet buraxıldı. Bu ittifaq AXC hökumətinin həyata keçirdiyi siyasi-ictimai, iqtisadi-mədəni tədbirləri dəsdəkləyərək demokratik mətbuatın inkişafına təkan verirdi. İttifaq Aprel işgalindən sonra fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bu ədəbi cəmiyyətlərin, dərnəklərin, ittifaqların dövrü mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafına çox böyük köməyi olub. Belə ki, AXC dövrünün ədəbiyyatı özünütənqid üslubu "Molla Nəsrəddin" və özünütəsdiq üslubu "Füyuzat" ədəbi məktəblərinin hər ikisini davam etdirirdi.

Milli demokratik-ruhlı mətbuat "evolyusiyani", bolşevik mətbuati isə "revolyusiyani" əsas ideya istiqaməti olaraq təbliğ edirdi. "Hümmət", "Hüriyyət", "Yoldaş", "Məşəl", "Füqara sədası" kimi qəzet və jurnallar inqilabi mübarizəni təbliğ edirdi, "Azərbaycan", "Açıq söz", "İstiqlal", "Bəsirət", "Qurtuluş" kimi orqanlar isə milli dövlət quruculuğunu, milli azadlığı tərənnüm edərək böyük Türk dünyasının yaranmasını arzulayırdı.

Türkçülük ideyalarının türk xalqları arasında geniş şəkildə təbliği olunması üçün Azərbaycan hökuməti Bakıda "Türk ocağı" adlı cəmiyyət təşkil edir. (Ocaq ilk dəfə 1911-ci ildə İstanbulda yaradılır. Bu zaman İstanbulda yaşayan Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu və M. Ə. Rəsulzadə də "Türk ocağı"nda çalışmışlar). Bakıda da eyni adlı xeyriyyə cəmiyyəti 1918-ci il sentyabrın 24-də yaradıldı. Ə. Cavad, A. Şaiq, T. Nağızadə və digər ziyalılar bu ocağın açılmasında yaxından iştirak etmişlər. Cəmiyyətin məqsədi və məramı haqqında "Azərbaycan" qəzetiinin 6 noyabr tarixli 32-ci sayında geniş məlumat verilirdi. Türk ədəbi Rövşən

Əşrəf bəyin 1918-ci ildə Bakıya gəlməsi münasibətilə şair Ə. Cavadın “Rövşən Əhməd bəy” adlı məqaləsində türk-azəri ədəbi əlaqələrini daha da inkişaf etdirmək zərurətindən bəhs olunur: “Osmanlı türkünü tanımaq bizə bir ehtiyacdır. Yaziq ki, onlar kəndini bizə tanıtmaq üçün pək ağır davranışları və bizi tanımaq üçün pək gec hərəkət edirlər”.

“Türk ocağı” Azərbaycanda türk xalqlarının milli ruhda tərbiyəsinə, elmi, ictimai və mədəni tərəqqisinə nail olmaq məqsədilə bir çox xeyriyyə işləri həyata keçirmişdi. Əsasən, milli ruhun və milli ideyaların təbliği üçün həyata keçirilən bu xeyriyyə tədbirləri “Türk gecələri” adlanırdı. Burada türk xalqlarının müsələhəsinə və ədəbiyyatına geniş yer verilirdi. “Azərbaycanın müstəqilliyi”, “Milli birlik”, “Türk qadınının dünyası” və s. mövzuda tamaşalar, “Türkün birlüyü”, “Atəsgah”, “Şərq salonları” kimi sərgilər nümayiş etdirilirdi. Azərbaycan hökumətinin üzvləri və digər siyasi xadimlər həmin tədbirlərin həyata keçirilməsində yaxından kömək etməklə yanaşı bilavasitə iştirak edirdilər. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsində və təbliğində mətbuat aparıcı rol oynayırdı. Bu məqsədlə milli-ruhlu mətbuatda “Türk dünyası”, “Türk şərqləri”, “Türk duyguları”, “Türkün dərdi” kimi rublikalar fəaliyyət göstərirdi.

“Azərbaycan” qəzetində issa “Türk əsgəri” və “Əsgər şeiri” adlı ayrıca guşə də var idi. Ə. Cavadın “Gelmə”, “Qardaş”, “İngilis”, A. Şaiqin “Vətənin yanış səsi”, Mürşidin “Əsgər şərqisi”, “Qarabağda həlak olmuş arkadaşlarının ruhuna ithaf”, Davudun “Əsgər şeirləri”, “Azərbaycan ordusuna”, “Bir əsgərin dilindən”, Ə. Şövqinin “Azərbaycana”, Ümid Gəncəlinin “Azərbaycan vətən şərqisi”, Ə. Yusifin “Azərbaycanlıya”, Umgülsümün “Əsgər anasına” və “Bir mayis gündündə” əsərlərində milli istiqlalın, milli azadlığın qorunmasına, hərbi vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə çağırışları səslənirdi. Ədəbi örnəklər “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Övraqı-nəfisə”, “Əfkari-mütəəllimin” kimi qəzet və jurnallarda daha intensiv şəkildə verilirdi.

Bütövlükdə AXC dövrünün mətbuatı ədəbi fəaliyyəti geniş mənada işıqlandırır, ədəbi şəxsiyyətlər haqqında maraqlı məlumatlar verir, auditoriyanın ədəbi-estetik təbiyyəsinə nail olurdu.

Bu dövrün ədəbi proses tədqiqatçı alim Alxan Bayramoğlunun “Qafqaz imdadına çatan könül nəgmələri” (Bakı, 2002) və “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat” (Bakı, 2003) monografiyasında geniş təhlil edilib və kitabların hər ikisinə dövrün ədəbi nümunələrindən salınıb.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illər Azərbaycan jurnalistikası çox gərgin ideoloji mübarizə dövrünü yaşayıb. Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı bütün siyasi-ictimai, sosial və mədəni-əxlaqi problemlər jurnalistikada bu və digər dərəcədə əhatə olunub. Bu problemlər müstəmləkə zülmündən azad olan Azərbaycanın milli müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, milli ordu yaratmaq, ölkədə demokratik parlament seçkiləri keçirmək, bolşevik və Denikin təhlükəsini rədd etmək, Qarabağda erməni terrorçularının törətdiyi müharibəni saxlamaq, ölkə daxilindəki təfriqəciliyi, Bakı nefti uğrunda xarici ölkələrin apardıqları talançılıq siyasetinə son qoymaq, ölkədə iqtisadi və mədəni quruculuq işləri aparmaq və s. işləri əhatə etməkdən ibarət idi. Dövrü mətbuatda M. Ə. Rəsulzadə, Ü. və C. Hacıbəyli qardaşları, M. B. Məhəmmədzadə, F. Ağazadə, M. Hadi, Ə. Müznib, A. Ziyadxanov, H. İ. Qasımov, M. S. Axundov, S. Hüseyn, Ş. Əfəndizadə, Ə. Cavad, H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Mənsur, X. İbrahim, Ş. Rüstəmbəyli kimi qələm sahibləri yorulmaq bilmədən qaldırılan problemlərin həllinə səy göstərir, təkrarsız və bənzərsiz publisistika nümunələri yaradırdılar. Dövrü mətbuatda ictimai-siyasi məqalələr, müsahibələr, sual və cavablar, xəbərlər, resenziyalar və s. müxtəlif janrda yazılar nəşr olunurdu. Publisistik məqalələr ictimai-siyasi, tarixi, ədəbi, dini, əxlaqi-mənəvi, hüquqi və s. məsələləri əhatə edirdi. Məqalələr maarifləndirmə məqsədində xidmət etməklə konkret fakt və hadisələrə, məntiqi mühakimələrə, dərin ictimai-siyasi təhlillərə əsaslanırdı.

Lakin belə güman etmək səhv olardı ki, 1918-1920-ci illər mətbuatı bütövlükdə cəmiyyətdə gedən proseslərə birmənalı yanaşır, yalnız onların təsdiqi uğrunda mübarizə aparırıdı. Bu illərdə fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların orqanı olan qəzet və jurnalların baş verən hadisələrə, faktlara münasibəti də fərqli, təzadlı idi. Bu da təbiidir. Demokratik mühitdə fikirlərin sərbəst ifadə olunması prosesi cəmiyyətdə gedən müsbət dəyişikliklərdən xəbər verirdi. Təbii, bu demokratik mühitdən sui-istifadə edənlər də var idi. Məsələn, bolşevik partiyasına məxsus olan mətbuat orqanları inqilabi, sınıfı mübarizəni gücləndirmək, ölkədə anarxiya yaratmaq və ən başlıcası milli demokratik hakimiyyəti nüfuzdan salaraq, Rusiyanın boyunduruguşa keçirmək üçün uydurmala, qarayaxmalara əl atırdı. Deməli, bütün dünyada oluğu kimi Azərbaycan cəmiyyətində də mətbuatın siyasi münasibətlərə və proseslərə yaxından nüfuz etməsi hələ təzə-təzə yarandığı gündən özünü bürüzə verib.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi jurnalistika informasiya toplamaq və ötürmək tələbindən yaransa da, sonralar siyasetə də doğru meyllənib. Yaranan siyasi təşkilatların ideyalarını təbliğ edən sərf siyasi mətbu orqanlar fəaliyyətə başlayıb. Bu meyl Azərbaycan mətbuatında daha çox 1905-1907-ci illərə təsadüf edir. Belə bir zamanda ictimai-siyasi və inqilabi hadisələrin müxtəlif qütblerində dayanan çox sayıda siyasi təşkilat, partiya və cəmiyyətlər yarandı. Onların cərgəsində 1904-cü ilin dekabr ayında bütün müsəlman dünyasında ilk sosial-demokrat təşkilatı olan “Hümmət” və 1905-ci ilin fevralında Yelizavetpolda (Gəncədə) yaranan “Türk inqilabı sosial federalistlər komitəsi” müəyyən təsir gücünə malik idi. Siyasi partiya rüseyimi olan həmin komitənin nəşr etdiyi ilk vərəqələrdə “Türk müsəlman qardaşlarına” müraciətlərdə müsəlmanları öz hüquqları uğrunda, hər cür ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə çağırırdı.

Deməli, bəzi mətbuat orqanları bu təşkilatların ideologiyasına uyğun iş aparırıdı. Bu səbəbdən də dövrün ictimai-siyasi hadisələri nəticəsində yaranan müxtəlif istiqamətli mətbuat

orqanları tamamilə siyasiləşmişdi. Belə olduqda mətbuat xalqın milli mənlik şüurunun, siyasi yetkinliyinin artmasına təkan verirdi. Ona görə də “1905-1907-ci illəri haqlı olaraq milli siyasi mətbuatın təşəkkül dövrü adlandırırlar”. Bu illərdə mətbuatın köməyi ilə Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələri siyasi və ideoloji cəhətdən fəallaşdırıldı.

“Mətbuatın özü də siyasi, iqtisadi obyektdir”- deyən M. Ə. Rəsulzadə bu fikrini 1911-ci ildə yazdığı “Mətbuat azadlığı” məqaləsində belə şərh edirdi: “İnsanların ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti yüksək səviyyəyə çatdıqda mətbuat daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, ümumi təşkilatları təbliğata dəvət edən, nicat verən, siyaset üzərində nəzarətçi kütləvi təbliğat vasitəsidir”.

Əlbəttə, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan tarixində mətbuatın inkişafı, formallaşması tamamilə yeni bir hadisə idi. Bu isə siyasi jurnalistikyanın inkişafında xüsusi mərhələ, yüksək bir zirvədir. Bu dövr Azərbaycan siyasi fikrində özünü göstərən bütün hadisələr-imperiya siyasetinə qarşı narazılıq, milli özünüdərk, milli azadlıq uğrunda yeni mübarizə istiqaməti kimi məsələlər jurnalistikyanın (həmçinin publisistikanında) mövzu dairəsinə çevrildi. Ona görə də, 1980-ci illərin sonlarından başlanan milli azadlıq hərəkatı zamanı Azərbaycan ziyalıları ilk növbədə klassik jurnalistikaya və publisistikaya müraciət etdi, xalqın nicat yolunu buradan gələn dərslərdə axtardı. “Əkinçi”dən başlamış 1920-ci ilə kimi nəşr olunan ana dilli mətbuatımızı xalqımızın bu kollektiv yaddasını yenidən çap edib oxucularımıza, xüsusilə gənclərə versək, qazanmış olarıq”.

Nəticə də, belə qənaətə gəlmək olar ki, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai şüurun formallaşmasında, özünüdərkin və özünəqaydişin inkişafında 1905-1907 və 1918-1920-ci illər mətbuatının çox böyük rolü olub. Bu dövrdə həmin mətbuat orqanlarında yazıb-yaradınanların böyük əksəriyyəti o dövrün siyasi xadimləri idi. Onların işıqlı fikirləri, tarixi xidmətləri, gərgin fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə müstəqil və suveren dövlətini yaratdı. Bu dövr

mətbuatı milli dövlət quruculuğu prosesində ön mövqedə dayanaraq ideoloji fəaliyyətin ağırlığını öz üzərinə götürdü. Deməli, dövründən, zamanından, siyasi quruluşundan asılı olmayaraq, mətbuat siyasi arenadan kənar qala bilməyib. Sovet dövründə də belə idi. Yalnız və yalnız hakim kommunist partiyasına mənsub olan sovet KİV-i onun siyasetini təbliğ edirdi. Hətta sovet dövründə “mətbuat sosial və siyasi mübarizənin, ictimai rəyin və dünyagörüşünün formalaşmasında qüdrətli silah adlandırlırdı”.

Təbii bugünkü milli demokratik mətbuatımız 1918-1920-ci illər demokratik mətbuatının sələfidir və onun yolunu davam etdirir. Azərbaycan reallığının indiki durumunda müstəqil olmağa səy göstərən mediyamız əslində siyasıləşməkdən uzaq qaçmaqdadır. Dövlətimiz də, mətbuat xadimləri də, təcrübəli jurnalistlər də birmənalı olaraq siyasıləşmiş mətbuatın əleyhinədirlər. Böyük Zərdabidən üzü bəri arzumuzdur ki, hər bir informasiyanı olduğu kimi, həyat reallıqlarını təhrif etmədən, hansısa siyasi qurumların diktəsinə yönəltmədən oxucuya çatdırıq. Yenidən müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra söz azadlığı, mətbuatın demokratikləşmə yolu ilə inkişafı bir daha sübut etdi ki, KİV-in əsas uğuru siyasıləşməkdən uzaq olması.

Əgər 20-yüzilliyin əvvəllərində mətbuatın üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biri də millidərkin oyanmasına, formalaşmasına, əbədiləşməsinə yardımçı olmaq idisə, indi də bu missiyanın başqa çalarları üzə çıxıb. Dövlətçiliyin qorunmasına çalışmaq, bu yolda sözlə mübarizə aparmaq həm də vətənə torpağı, millətə xalqa, elə bəşəriyyətə xidmət deməkdir. Bu isə çox şərəfli bir işdir. Əlbəttə demokratiyanı anarxiya ilə səhv salan bəzi “qəzetçilər” istisna olmaqla, peşəkarlar çalışırlar ki, milli mətbuatımızı klassiklərin tövsiyələri üzərində quraraq, bütün siyasi hücumlardan qoruyaraq, mətbuatı dedi-qoduya, qiybətə çevirməsinlər. Ciddilik, sözə, kəlməyə ehtiyatla yanaşmaq, yüz dəfə düşünüb, ələ bir dəfə qələm almaq siyasi gediş və yaxud da siyasi düşüncə tərzi yox, məsuliyyətdir. Bu məsuliyyəti dərk edən hər bir qələm sahibinin siyasetlə məşğul olmağa həvəsi və ehtiyacı olmaz. Çünkü sözün

yaratdığı və yaxud yarada biləcəyi uğurun və məğlubiyyətin bərabərliyində siyasi rənglər çox solğun görünür. Əslində, siyasetlə siyasətçilər məşğul olmalıdır. Mətbuat işçilərinin vəzifəsi həyatın reallığını olduğu kimi, artırıb-əskiltmədən, boyamadan oxucuya çatdırmaqdır. Dahi Mirzə Cəlil demiş: “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqa doğru söz deməkdir”.

AXC dövründə fəaliyyətdə olan milli mətbuat həqiqətən xalqa doğru sözü çatdırırıldı. Bu mətbuat ölkənin nailiyyətləri ilə yanaşı nöqsanlarını, problemlərini də xalqa bəyan edirdi. Məsələn, hökumətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetiinin rəhbərlərindən biri Ü. Hacıbəyli 1919-cu il 9 sentiyabr tətixli sayında “Çörək bahalanması” başlıqlı məqaləsində yazırı: “Necə vaxtdan bəri istər hökuməti, istər əhalini əngəllərə salmaqdə olan çörək bahalanmasının ən ümdə səbəblərdən başlıcası aşkarə çıxdı... Şükür etmək lazımdır ki, çörək bahalanmasının bəisi taxıl qəhətliyi deyildir. Azərbaycanda mövcud olan taxıl sair cümhuriyyətlərə nisbətən boldur. O qədər boldur ki, bütün əhalini görər, münasib qiymətə çörək yedirdər və bu kimi, həyat və məişət üçün ən zəruri olan azuqədən kimsəyə bir korluq çəkdirməz. Hazırda məlum olur ki, çörək bahalığının səbəbi ehtikarlıqdır. Vətənimizdə elə vücuqlar var ki, pul-para qazanmağa əşədd dərəcədə həris olduqlarından vətən mənafeyini bu yolda qurban etmək tamahkarlığına qədər varır”. (Görünür elə o vaxtdan ticarətlə məşğul olanlarımız üçün pul-para hər şeydən əziz olub ki, bu gündə onların yolu “sələfləri” tərəfindən “layiqincə” davam etdirilir). Üzeyir bəy məqalənin sonunda xalqın ağır günündə onu çörəklə imtahana cəkən bu işbaz “ticarətçiləri” kəskin tənqid edirdi. Və yaxud “İqtisadi böhran” məqaləsində bilərkəndə ölkədə ərzaq qılığlı yarananları açıq-aydın tənqid atəşinə tuturdu. Müəllifin “Yeni kabine” və “Böhran dolayısılə” adlı məqalələrində də tənqidli fikirlər özünü bürüzə verir.

“Azərbaycan”ın “Şamaxıdan” sərlövhəli yazısı Ağsu və Şamaxıda vəziyyətin acınacaqlı olduğundan xəbər verir. Yazıda Şamaxı vəkili Nəzərəliyevin verdiyi məlumat təqdim edilir:

“Burada İrəvan qacqınlarının gəlişilə xəstəliklər bir qədər də çoxalmışdı. Ağsu və Şamaxıda aclıq qırğını təhdid etməkdədir. Ərzaq və məmat yoxdur. Tibb və səhiyyə müəssisələri işləmiyor. Ən yaxın zamanda köylər miyanında (kəndlilər arasında- Q. D) hərəkat kəsilər, ərzaq və başqa məmat almaq mümkün olmaz. Bunları ölüm və aclıqdan dolayı yatalaq çəngindən qurtarmaqdən ötrü heç olmaz 15000 put taxıl, dəvacat və nəqliyyat lazımdır”.

Və yaxud H. İ. Qasımovun “Bəsirət” qəzetiinin 137-ci sayında çap etdiyi “Yenə erməni-müsəlman məsələsi” sərlövhəli publisistik məqaləsi. Müəllif ürək ağrısı ilə laqeyidliyimiz və biganəliyimiz nəticəsində uzun illər bu problemin həll olunmayacağına işarə edərək yazırırdı: “Dünya bir xarabazara çevrildi. Sonra sülh konfransı yapıldı... Bunlar həpsi oldu. Yalnız bir şey qaldı, o da erməni-müsəlman məsələsidir ki, qurtarmadı. Neçə gündür ki, parlamanda Qarabağ məsəlesi müzakirə edilməkdədir. Amma nə fayda...?”.

Və yaxud Ömər Faiq Nemanzadənin “Şeypur” jurnalında çap olunan “Barışırlar” adlı felyetonuna nəzər salaq. Erməni xislətinin iç üzünə bələd olan müəllif sabahkı zərbəyə hazır olmayı işarə edərək yazırırdı: “... Nənəm demiş, bizdə bir yaxşı misal var ki, barişısan barış. Amma çomağı əlindən yera qoyma”. (Nənki, çomağı əlimizdən yera qoysuq, heç əlimizə almadıq da. Ona görə də, faciə dalınca faciə yaşadıq).

O dövrün arxiv sənədlərinəndən və mətbuat səhifələrinəndə də bəlli olur ki, AXC hökumətini daha çox narahat edən məsələ də erməni-müsəlman məsələsinin həlli idi. Tarixə dəhşətli “Mart faciəsi” kimi düşən mart soyqırımının ağır nəticələrini aradan qaldırmaq gənc hökumətə çox ağır başa gəldi. Əslində, ermənilər bu dəhşətli faciəyə bir-iki gündə hazırlanmışmışlar. Onlar buna əvvəlcədən çox yüksək səviyyədə hazırlanmışmışlar. Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırıma ciddi hazırlanmış Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S. Şaumyan Leninə məktub yazaraq, Qafqaz Qırmızı ordusunun təşkili üçün təcili surətdə on milyon rubl göndərilməsini xahiş edir”. Şaumyanın təşkil etdiyi bu “Qırmızı ordu”nun tərkibi isə tamamilə erməni və ruslardan

ibarət idi. Aylarla təlim keçərək yaxşı silahlanan ordu bu çirkin cinayətini həyata keçirmək üçün fürsət gözləyirdi.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda güclənməkdə olan milli dirçəliş prosesi, "Müsavat" partiyasının artan nüfuzu başda Şaumyan olmaqla erməniləri və digər millətləri çox narahat edirdi. Onların xalqın milli azadlıq arzusunu beşikdə ikən böğmaq, "Müsavat" partiyasının sosial bazasını zəiflətmək və müsəlmanlara "dərs vermək" istəyini xalqın ziyanlı oğulları açıq-aydın hiss edirdi. Ona görə də, millətsevər oğullar, başda Rusiyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr olmaqla Bakıda silahlı dəstələr yaratmağa başladılar. Bu haqda "Azərbaycan yurd bilgisi"ndə Mirəziz Seyidlinin "Azəri tələbələri istiqlal yolunda" xatirəsində yazırıdı: "...Bakinin Çəmbərəkənd məhəlləsində bir məktəb binasında tələsik kazarma düzəldildi və dərhal əsgəri təlimlərə başlandı. Ancaq silahsız idik. Kazarma düzəldikdən sonra daha 20-30 əsgər oldu. Bunların arasında könülli olaraq dəstəyə qoşulan və daha çox maddi kömək edən milyonçu Hacı Zeynalabdinin oğlu Məhəmməd də var idi. Bu gənc millət yolunda özünü qurban verməyə qarşımızda and içdi". (Görəsən bu gün elə bir milyonçumuzun oğlu olarmı ki, özünü yox, heç olmasa, hər gecə restoran "gözəlçə"lərinə tökdüyü milyonlarından bir qismini xalq, millət yolunda fəda etsin. Amma, çox-çox təəssüflər ki, yoxdur). Müəllif daha sonra yazır ki; "Könülli dəstə üzvləri gizli yolla Nargin adasında saxlanılan türk zabitlərini azad edir. Zabitlər də azərbaycanlı gənclərə hərbi təlim keçirdilər. Təlimlər əvvəlcə Bakıda keçirilirdi. Sonradan şəhərdəki rus-erməni birləşmələri bu prosesdən xəbər tutduqda dəstə gizli olaraq Lənkəranə köçür. Burada Hacının oğlu Məhəmmədin silahla ehtiyatsız davranışması onun ölümü ilə nəticələnir. Onun cənazəsini Bakıya gətirən zabitlər dəfnənən sonra gəmi ilə Lənkəranə qayıdarkən tərki-silah edilirlər".

Zabitlərin silahlarının qaytarılmasını M. Ə. Rəsulzadə S. Şaumyan'dan xahiş etsə də, silahlar qaytarılmışdır. Buna etiraz olaraq Bakının müsəlman əhalisi dinc nümayişlərə başlayırlar. Fürsəti əldən verməyən Rus Milli Şurası və Şaumyanın

rəhbərliyi və iştirakı ilə yaxşı silahlansmış ermənilər martın 30-da saat 16:40 radələrində müsəlmanlara qarşı soyqırıma başladılar. Beləliklə, “üç gün ərzində, yəni martın 30-u, 31-i və aprelin 1-də erməni və bolşevik-rus qoşun hissələri Bakıda sözün əsl mənasında milli qırğın həyata keçirdilər. 12 mindən artıq günahsız insan dəhşətli işgəncələrlə qətlə yetirildi. Şəhərdə müsəlmanlara məxsus bütün mətbəələr, mətbuat idarəxanaları, milli teatr binaları, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər, hətta əzəmətli “İsmailliya” binası yandırılıb yerlə-yeksan edildi, soyqırımın dalğası bütün Azərbaycanı bürdü”. Qarabağda, Qubada, Şamaxıda, Naxçıvanda, Zəngəzurda dinc əhaliyə olmazın işgəncələr verildi, kəndlər yandırılıb məhv edildi, şəhərlər xarabaxanaya çevrildi. Təkcə “1918-ci il martın sonu və aprelin əvvəllərində Bakıda ölkənin digər şəhər və qəzalarında daşnaq-bolşeviklərin həyata keçirdikləri qətləm sayəsində 30 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir”.

18 mart 1918-ci il. Bakıda bütün mətbuatın nəşr edildiyi son gün. Bu günün dəhşətlərini dövrün ziyahları əvvəlcədən görürdülər. Çünkü dövrü mətbuata nəzər saldıqda bir çox mətbuat orqanlarında “Birlik tələb olunur”, “Birləşmək gərək”, “İttihad gərək” şüarları xidmət etdiyi əqidədən asılı olmayaraq hər kəsi birliyə çağırırdı. “İqbəl” qəzetinin redaktoru Sənətulla Eynullayevin “S. İbrahim” imzası ilə yazdığı “Dəhşətli saat gəlir, birlilik gərək!” məqaləsi bu faciədən (15 mart 1918-ci) cəmi üç gün qabaq “Açıq söz” qəzetində dərc edilib.

Faciənin şahidi olan, onun ağrısını yaşıyan Məhəmməd adlı birisi dövrü mətbuatda “Sağalmaz yaralarımız” adlı məqaləsində yazırıdı: “Küçələr meytlərlə dolmuşdu. Nikolayevski küçəsindən meydana qədər bazar tamam yandırıldı... Uşaq, böyük, arvad, kişi-hər kəsə fərq qoyulmayıb hamısına qətl ediyorlar. Daşnaklar yolları tuturdular ki, kəndlərdən imdad kimse gələ bilməsin. Həmdiyə, İsmailiyə binaları və Dukaya diviziya qalası yixıldı. Şəhərin müsəlman hissəsində salamat bir ev qalmadı. Bir müsəlman həyətinə daxil olub, burada 30-dan 40-a qədər çocuq, arvad və erkək meytlərini gördüm. Gördüklərim dəhşət idi...”.

Bu dəhşətli hadisə azərbaycanlıları milli ideya ətrafında daha sıx birləşdirdi. Ölkədə vəziyyət olduqca çətin idi. Elə bu vaxt, 28 –may 1918-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. Millətin, demokratik hökumətin taleyi həll olan bir vaxtda qardaş Türkiyə Silahlı Qüvvələri Azərbaycan xalqına xilaskarlıq əlini uzatdı. Görülən tədbirlərin nəticəsində iyun ayının 27-si və 30-da başlanan döyüslərdə bolşevik-dəsnak qüvvələri darmadağın edildi. Qafqaz islam ordusu Bakıya tərəf hərəkətə başladı. Qafqaz islam ordusu 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakı şəhərini düşməndən azad etdi və Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin paytaxta köçməsi üçün şərait yaratdı. Qafqaz İslam Ordusu Bakını daşnaklardan, ruslardan və ingilislərdən təmizlədi, şəhəri Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəsmi paytaxtına çevirdi, Azərbaycanı təhlükədən xilas edərək, bütün ölkəyə nəzarəti hökumətin sərəncamına verdi.

Bakinin azad edilməsi ilə əlaqədar olaraq Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşanın (o, Nuru Paşanın böyük qardaşı idi) Xəlil Paşa və Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramada deyilirdi: “Böyük Turan imperatorluğunun Xəzər kənarındaki zəngin bir qonaq yeri olan Bakı şəhərinin zəbtini xəbərini böyük bir sevinc və məmənnunluqla qarşılıdım. Türk və islam tarixi sizin bu xidmətinizi unutmayacaqdır. Qazılərimizin gözündən öpər, şəhidlərimizə fatihələr ithaf edirəm”.

Bu qələbə xəbərini eşidərkən İstanbulda olan Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə sevincini belə təsvir edib: “O zaman İstanbulda idik. Şərqi Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransda iştirak üçün digər Qafqaziyə Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən rəyasət heyətinin tərkibində idik. O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş Komandan vəkili olan Ənvər Paşa həzrətləri telefon etdi: -Əmin bəy, Bakı alındı! -Bu qısa xəbərin məndə tövlid etdiyi təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm...”.

Belə böyük vuruşlarda rəşadətli Türk ordusu min, yerli əhalini isə beş min nəfər şəhid verdi. Bakıda hakimiyyət Azərbaycan Demokratik Respublikasına verilsə də, Qarabağda daşnak erməni təhlükəsi davam etməkdə idi. Bu bölgədə xalq hakimiyyətinin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Qafqaz İsləm Ordusunun hissələri Qarabağa göndərildi. Orduya yerində rəhbərlik etmək üçün Nuru paşa Ağdamaya gəldi, vəziyyəti öyrəndi və böyük güclə hücumu keçib Şuşaya daxil oldu, şəhərdə Azərbaycanın bayrağını qaldırdı, müdafiə mövqelərini möhkəmləndirdi. Lakin bu zaman Türkiyədə də vəziyyət çətin idi. Türkiyənin birinci dünya müharibəsində məğlubiyyəti və Bakıya ingilis qoşunlarının daxil olması ilə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin noyabr ayının 17-də Nuru Paşa başladığı əməliyyatları yarımcıq qoyub Türkiyəyə qayıtdı.

Nuru Paşanı təqib edən ingilislər İstanbulda hərbi nəzarət polisi tərəfindən onu həbs edib edam etmək üçün Batuma göndərirlər. Lakin Nuru Paşanın müdafiə etdiyi azərbaycanlılar onu xilas edir, sağ-salamat vətənə yola salırlar.

TÜRK ORDUSU BAKIDA

Türk ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ölkədə çox ağır vəziyyət yaranır, xarici təzyiqlər artır, hərbi müdaxilə təhlükəsi çoxalır. Ağır vəziyyət barədə Məmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: "Türk ordusu çəkildi, Azərbaycanın hərbi hissələri isə yox idi,

müxtəlif yerlərə səpələnmiş 1500 Azərbaycan əsgəri var idi. Göründüyü kimi, vəziyyət çox ağır, vaxt isə yox idi. Çıxış yolu ordu quruculuğu sahəsində təcili tədbirlər görməkdə idi".

Yeni hazırlıq işləri görüldü, planlar hazırlandı. Məşhur hərbçi, rus ordusu tərkibində döyüslərdə böyük şücaət qazanmış general Əliağa Şıxlinski ordu quruculuğunu sürətləndirmek məqsədi ilə hərbi planlarla çıxış etdi, strateji təkliflər hazırladı. Plana görə, 1919-cu ildə 25 minlik, 1920-ci ildə isə 40 minlik mütəşəkkil, müasir silahla təmin edilmiş milli ordu yaradılmalı, ən vacib bölgələrdə yerləşdirilməli idi. Vacib məsələlərdən biri Hərbi Nazirliyin yaradılmasından ibarət idi. Hərbi Nazir vəzifəsi rəsmi təsis edilməsə də, bu vəzifəni 1918-ci ilin may ayının 28-dən iyun ayının 11-nə qədər Xosrov bəy Sultanov icra etmişdir. Oktyabrın 6-dan dekabrın 26-dək hərbi işlər üzrə müvəkkil İ. Ziyadxanov olmuşdur. Nazirlər kabineti oktyabr ayının 23-də Hərbi Nazirliyin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar noyabr ayının 7-də rəsmiləşdirildi və Hərbi Nazir vəzifəsi Fətəli xan Xoyskiyə həvalə edildi. 1918-ci ilin dekabr ayının 26-da rus ordusunda xidmət etmiş rus artilleriya general-leytenantı Səməd bəy Mehmandarov Hərbi Nazir, həmin ayın 29-da rus general-leytenantı Əliağa Şıxlinski onun müavini təyin edildi. General-leytenant Süleyman Sulkeviç baş qərargah rəisi təyin edildi.

1918-ci ilin dekabr ayının 13-də Gəncədən göndərdiyi məlumatda milli Azərbaycan körpüsünün komandanı general Əliağa Şıxlinski bildirirdi ki, o, yeni Azərbaycan ordusunun layihəsini hazırlanmışdır. Layihədə ordunun quruluşu, strukturu, tərkibi müəyyən edilmişdir. Peşəkar hərbçi Hərbi Nazir vəzifəsinə böyük təcrübəyə və təhsilə malik olan zabitin təyin edilməsini, korpuslar əvəzinə ənənəvi diviziyaların yaradılmasını tövsiyə edirdi.

Səməd bəy Mehmandarov yaxşı bilirdi ki, bolşeviklərin təbliğatı nəticəsində orduda vəziyyət yaxşı deyil, ərzaq çatışır, səfərbərlik planı yerinə yetirilmir. Bütün bunları nəzərə alan nazir elə həmin gün xalqa müraciət etdi və bildirdi ki; "Ölkəmizin bütün vətəndaşları- İSTƏR KASİB, İSTƏR DÖVLƏTLİ, EYNİ

ŞƏKİLDƏ HƏRBİ QULLUQ ÇƏKMƏLİ VƏ KİMLƏRSƏ DÖVLƏTLİLƏRİ HƏRBİ QULLUQDAN AZAD ETSƏ, AĞIR CƏZALANACAQLAR". Generalın əqidəsinə və hazırladığı plana görə müstəqil Azərbaycanın milli təhlükəsizlik, ərazi birliyini və dövlət sərhədlərini müdafiə etmək üçün bütün vətəndaşlar əsgərlik çəkməli, torpaqlarımızı qorunmalı, vətəndaşlıq nümunəsi göstərməlidirlər.

1918-ci ilin iyul ayının 11-də milli orduya çağırış haqqında əmr verildi və 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş 24-29 yaşlı oğlanlar səfərbər edildi. Maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq milli zabitlər hazırlamaq məqsədi ilə Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı. Görülən tədbirlər nəticəsində az vaxt ərzində 40 minə yaxın əsgəri olan milli ordu yaradılıcılığına başlandı. O vaxt orduda 24 min süngü, 6 min piyada, suvari, topçu və sairə qoşun növlərindən ibarət olan və ən müasir silahla silahlanan canlı qüvvə, Xəzər dənizində kiçik bir donanma var idi. Orduda hərbi intizamı möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi nazirliyin yanında "divani hərbi", yəni hərbi məhkəmə fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi quruculuq siyasetində də milliliyə, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun əmrində göstərilirdi ki, orduda danışq və dəftərxana dili ana dilli olmalıdır. Əmrde deyilirdi ki; "Sirada eləcə də sıradan kənarda olarkən əsgərlərin azərbaycanca salamlaması- bir sözə "salam", cavabı isə "əleyküm salam" olmasını bütün zabitlərə əmr edirəm. Təltif zamanı əsgərə deyilməlidir: "mərhaba", əsgər cavab verməlidir "çox sağ ol".

Ordunu milli zabit kadrları ilə təmin etmək üçün hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması zəruri idi. Bu məqsədlə 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı və bu təhsil müəssisəsi 1919-cu ilin noyabr ayında hərbi məktəbə çevrildi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, ordu dövlətin dayağıdır, onun ərazi birliyinin təminatçısıdır. Tarixi hadisələrdən aydınlaşdır ki, bir ölkəni zəiflətmək, sarsıtmaq və məhv etmək üçün hər şeydən

əvvəl onun ordusu dağılmalıdır. Belə məqamda orduda təfriq salmaq, zabitlərin əqidəsini yad hissələrlə zəhərləmək və onun əli ilə dövlət çəvrilişi təşkil etmək təcrübəsi çoxdur. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti şəxsi heyətin siyasetləşməsinə yol verə bilməzdi. Hərbi Nazirin əmrində deyilirdi ki, zabitlər və əsgərlər dünyada baş verən hadisələri bilməli və onları təmsil etdikləri dövlətlərin mənafeyi baxımından qiymətləndirməlidirlər. Odur ki, zabitlər və əsgərlər hər hansı bir siyasi partianın üzvü ola bilməz, hərbçi üçün əzəli partiya onun dövlətçiliyidir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökuməti partiyasız, siyasətsiz ordunun yaradılmasını məqsədə müvafiq sayırdı. Çünkü zabit bir partianın üzvü olsa, əsgərlər başqa partianın üzvü ola bilərlər, beləliklə də orduda xaos, qarşıdurma yarana bilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordu quruculuğu siyasətində milli hiss, milli birlik, milli iftixar, vətənə, torpağa bağlılıq duyumu əsas prinsiplərdən biri idi. Hər bir zabit və əsgər özünün tarixini, keçmişini, kökünü, soyunu bilməli, onlara qırılmaz köklərlə bağlı olmalıdır. Əsgər və zabit hər şeydən əvvəl vətənpərvər olmalı, vətənini, dilini, millətini sevməli, onların qeyrətini çəkməlidir. Bu milli xüsusiyyətləri nəzərə alan Səməd bəy Mehmandarov əsgər və zabitlərin, xalqımızın tarixini, qəhrəmanlıq ənənələrini eks etdirən kitablarla təmin edilməsinə xüsusi fikir verir, bu kitabları oxumaq üçün onlara şərait yaradır. Səməd bəy Mehmandarov yazırıdı: "Ziyalılarımızın ən mühüm vəzifələrindən biri xalqı və əsgərləri öz tarixi ilə tanış etməkdir. Bu, şübhəsiz ki, xalqın milli hissələrini və türk irqinə məxsusluğu ilə iftixarını artıracaqdır". Bu ideya da dövlətin daxili siyasetini əhatə etdiyi bir mətləbin təzahürü idi: "Xalqla ordu yekdildir". Ardıcıl görülən tədbirlər şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji hazırlığını yüksəldir, vətənpərvərlik tərbiyəsini möhkəmləndirir, döyüş qabiliyyətini və mübarizlik əzmini gücləndirirdi.

Hökumətin ordu quruculuğu programı, onun tarixi dərsləri bu gün müasir Azərbaycanın müdafiə strategiyasının əsas

istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının təcrübəsi və günümüzün müasir reallığı təsdiq edir ki, güclü milli ordu ölkəmizin təhlükəsizliyinin, müstəqilliliyinin və ərazi bütövlüyünün qarantidır.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ SATİRİK JURNALİSTİKA “SEYPUR” VƏ “ZƏNBUR” SATİRİK JURNALLARI HAQQINDA

Cümhuriyyətə gələn yolda Azərbaycan mətbuatının inkişafında “Molla Nəsrəddin”in təbliğ etdiyi dərin demokratizm və azadlıq ideyaları imperializmin müstəmləkəçilik siyasetinə, geriliyə, mövhumata, cəhalətə, xürafata qarşı mübarizədə, maarif və mədəniyyətin tərəqqisində mühüm rol oynadı.

İlk sayı 1906-cı il aprelin 7-də işiq üzü görən “Molla Nəsrəddin”ni yaratmaqla Cəlil Məmmədquluzadə yalnız Azərbaycanda deyil, türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikyanın əsasını qoymaqla böyük bir ədəbi məktəbi yaradı. Bu məktəb Ö. F. Nemanzadə, Ə. Haqverdiyev, M. Hadi, M. Ə. Sabir, Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküsər, Ə. Əzimzadə və b. qüdrətli sənətkarları yetişdirdi.

“Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı əvvəllərdə olduğu kimi 1917-1920-ci illər arasında da öz şöhrətini saxlaya bildi. İstər forma və tərtibatca, istərsə də ideya-siyasi istiqaməti etibarilə “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə sadıq qalan və onun programı dairəsində fəaliyyət göstərməyə çalışan jurnallar nəşrə başladı. Belə satirik jurnallar arasında o dövrdə Zaqafqaziyada gedən gərgin siyasi mübarizələr də müəyyən dərəcədə öz sözünü deyən “Zənbur” və “Şeypur”un da adlarını çəkmək yerinə düşərdi. Çox təəssüf ki, bu jurnallar hakim kommunist ideologiyasının təsiri nəticəsində uzun illər “burjua mətbuati” adı ilə qamçılanaraq tədqiqatdan kənardə qalıb. Ona görə də tədqiqatçılar bu jurnallar haqqında danışmağı məqsədə uyğun bilməyiblər. Məsələn, mətbuat tariximizin tanınmış tədqiqatçısı professor Nazim Axundov yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, müsavat ağılığı illərində “Şeypur” (1918-1919) və “Zənbur” (1919) kimi əksinqılıbı mahiyyət daşıyan, burjua mülkədar hökümdarlığını müdafiyyə edən “gülgü” jurnallar da olmuşdur ki, onlar barədə müfəssəl danışmağı məqsədə uyğun bilmədik”.

Halbuki, müəllifin haqqında söz açmağı məqsədə uyğun bilmədiyi bu jurnallar alimin tədqiq etdiyi (yalnız "Molla Nəsrəddin" istisna olmaqla), "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Mirat" (1910), "Ari" (1910-1911), "Kəlniyyət" (1912-1913), "Lək-lək" (1914), "Məzəli" (1914-1915), "Babayi-Əmir" (1915-1916), "Tartan-partan" (1918), "Məşəl" (1919-1920) və s. jurnallardan istər məzmun, istərsə də ideya-siyasi baxımından heç də az əhəmiyyətə malik deyildir. Sadəcə "Şeypur" və "Zənbur" satirik jurnalları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideyalarını təbliğ etdiyi üçün uzun illər tədqiqatdan kənarda qalaraq qarayaxmala məruz qalıblar. Əslində tədqiqatçı alimin söz açmağı məsləhət bildiyi jurnalları da, "Şeypur" və "Zənbur" u da mollarəsərəddinçilər ərsəyə gətirib. Eyni üslub, eyni dəstixətt... Belə olan tərzdə hörmətli alim nə üçün onları "gülgü" jurnallar adlandırib?

Bu günədək geniş tədqiqatdan kənarda qalan "Şeypur" və "Zənbur" jurnalları haqqında artıq söz açmağın vaxtı çatıb. Doğrudur 1980-90-cı illərdə yazılan bəzi tədqiqat əsərlərində onlar haqqında məlumat verilib, lakin geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməyib. Ona görə də indi bu jurnallar haqqında müfəssəl məlumat verəcəyik.

Birinci sayı 5 oktyabr 1918-ci ildə, sonuncu- 14-cü sayı isə 18 yanvar 1919-cu ildə işıq üzü görən "Şeypur" Bakıda "Turan" mətbəəsində çap edilib. Rəssam və litoqrafiya çətinliyi üzündən ilisturasiyasız buraxılan jurnalın nəşr tarixi və sayıları ilə bağlı bəzi tədqiqat əsərlərində anlaşılmazlıqlarla, təzadlı fikirlərlə rastlaşdıq. Məsələn, "Azərbaycanda dövrü mətbuat" kitabında yanlış olaraq belə yazılıb: "1919 N-12". Əslində "Şeypur"un sonuncu sayı 4 yanvarda deyil, 18 yanvarda nəşr edilib. Və cəmi 12-i deyil, 14 sayı işıq üzü görüb. Nəşri uzun sürməyən jurnalın 11 sayı 1918-ci ildə, 3 sayı isə 1919-cu ildə çap olunub. Jurnal maliyyə çətinliyi üzündən cəmi üç ay işıq üzü görüb. Artıq beşinci və altıncı saylardan bunu hiss edən jurnalın rəhbərliyi 7-ci saydan jurnalın qiymətini qaldıraraq 1 manat, 8-ci saydan isə 1

manat 50 qəpik edir. Həftədə bir dəfə nəşr olunan satirik jurnalın müdürü Məmmədəli Sidqi, naşırı Səməd Mənsur olmuşdu.

Həcimcə “Molla Nəsrəddin” jurnalından bir az kiçik, 8 səhifədən ibarət olan jurnalın məzmunu ilə tanış olarkən “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin ruhu hiss edildi. Bu bəlkədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının müvəqqəti redaktoru olan Məmmədəli Sidqinin mullanəsrəddin məktəbinin yetirməsi olduğundan və bəzi mullanəsrəddinçilərin “Şeypur”la əməkdaşlıq etməsindən irəli gəlirdi. Görkəmlı mullanəsrəddinçi şair Sabir satirik məktəbinin yetirmələrindən olan bir neçə şair də jurnalla əməkdaşlıq edib. Sabirin məşhur satiralarına yazılın bənzətmə, nəzirə, təxmis və bəzi satirik şeirlər jurnalın məzmununu xeyli zənginləşdirirdi. Həmin satirik şeirlər jurnala yeni ruh, yeni təravət gətirirdi. Vətənpərvərlik, milli-qürur, vətənə sədaqət kimi yüksək insani hisslerin hakim olduğu bu şeirlərdə cəmiyyətin tərəqqisinə mane olan cəhətlər və qüvvələr satirik dillə ifşa olunurdu. Bu tipli satirik şeirlərin əksəriyyətinin müəllifi Sabir satirik məktəbinin yetirməsi olan Bayraməli Abbaszadə (Hammal) idi. O, “Şeypur”da daha çox “Sərkərdən” və “Qarınqulu” imzaları ilə çıxış edib. Şair “Şeypur”dan əvvəl də bir neçə satirik jurnalla, o cümlədən “Molla Nəsrəddin”, “Babayi-Əmir”, “Məşəl” və “Zənbur”la (1909-1910) əməkdaşlıq edib. B. Abbaszadənin şeirləri sənətkarlıq baxımından “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbi çərçivəsindən kənara çıxmır. Onun şeirlərindən hər biri özünəməxsus orijinallığı ilə fərqlənirdi. Şair yenicə nəşrə başlayan “Şeypur”u belə qarşılayırdı:

Çıxdı məcmuə, qədəm qoydu bu meydana yenə,
Başladı salmağa səs-mərəkə hər yana yenə.

Hammal yaradıcılığının əsas ideyası gəncləri milli ruhda tərbiyə etməkdir. Şair vətən və millət yolunda ölümə getməyi şərəfli bir kimi vəsf edirdi:

Mən ruzi-əzəldən demişəm: əncümənəm mən,
Gəl dessələ, öldürsələ də, incimənəm mən,
Millət yoluna ölməyə hazır kəfənəm mən.

B. Abbaszadə xalqın, vətənin səadəti, azadlığı yolunda fəda olmayı şərəf bilən şairdir. Onun yaradıcılığında vətənin xoş gələcəyinə böyük inam hissi var. Şair hansı janrıda yazmağından asılı olmayaraq, yalnız bir amal uğrunda, Azərbaycanın tərəqqisi, azadlığı yolunda qələm çalırdı.

Müəllif Qarabağda ermənilərə qarşı döyüşdən qaçıb canını qurtaranları 28 dekabr 1918-ci il tarixli 11 sayında, “Ağa Şeypur” adlı, satirik şerində qamçılıayırdı:

Gördüm Qarabağın dövrəsini qan içində ağa Şeypur,
Ətrafi tutub şivən və od ağa Şeypur.
Sanma ki, qaçdim burası mən Andronikdən!
Qaçırtdı məni bir neçə oğlan ağa Şeypur,
Baxdim ki, qalaramsa məni edərlər əsgər
Lazımdır qaçım iş olar asan ağa Şeypur.

“Əsgər” adlı satirik şerində isə vətənin dar günündə övladlarını əsgərlikdən yayındıranları ifşa edirdi:

Qoymaram balamı əsgərliyə getsin,
Əsgər gedib öz gününü-ömrünü çürütsün,
Təkcə o gərkədirmi vətən dadına yetsin,
Kef nə olduğunu şimdi bilir, qoy o, kef etsin.

Bu sətirlərin qələmə alındığı vaxtdan bir əsr dən çox zaman keçib. Hərdən bizə elə gəlir ki, yaşadığımız bu zamanda hər bir şey təzələnib və yaxud da hadisələr öz axarını itirib. Əslində belə deyil. Çünkü gördükərimizin əksəriyyəti əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrdir ki, sonunda da təzələnir...

Yuxarıda misal çəkdiyimiz bu satirik şeirlər tamamilə bu günümüzün reallığını əks etdirmirmi?! Bu gün vətən torpağını qorumaq, yağı düşmənlərdən təmizləmək yalnız kasib-kusubun balalarının ümidiనə qalıb. Ordumuzda, qaynar cəbhə bölgəsində bir nazir, polis rəisi, millət vəkilinin oğlu xidmət edirmi??? Bu gün onlar ya, “oxumaq” adı ilə xaricə üz tutur, ya da “ruhi xəstə” adı ilə əsgərlikdən canlarını qurtarırlar. Burada yadına “Dədə Qorqud” dastanı düşdü. Dastanda vətənə xidmət etməyənləri, onun dar günündə qaçıb canını qurtaran “oğlanları”

“OĞLANCIQ” adlandırıldılar. Belə “oğlancıq”lar məmələkətimizdə dünən də olub, bu gün də var, sabah da olacaq.

“Şeypur” daha çox erməni-müsəlman məsələsi mövzusuna müraciət edirdi. Təqdirəlayiq haldır ki, jurnal bu məsələ ilə bağlı bütün məlumatları oxuculara doğru-dürüst çatdırırıdı.

1918-ci il mart hadisələri ilə bağlı çap edilən satirik məqalələrin, felyetonların əksəriyyətində Azərbaycan xalqının laqeyidliyi, unutqanlığı təqnid edilirdi. Elə bu laqeyidliyin nəticəsidi ki, bu bəlanın kökü 20-ci yüzillikdən də çox-çox dərinlərə rişələnib. Bu haqda prof. Ş. Hüsenov yazır: “... 1876-1877-ci illərdə balkanlarda rus-türk müharibəsindən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan çarizmə və qərb müstəmləkəçi dövlətlərinə “xidmət” göstərən erməni tacir və zadəganları, onlara havadarlıq edənlər “şərq məsələsi” deyilən məsələyə bir “erməni məsələsi” də calamağa başladılar. Bu “erməni məsələsi” də unutqanlığımız nəticəsində acı bağırsaq kimi uzanmağa başladı. Və nəticədə xalqımız çox dəhşətli faciələrə, soyqırımlarına məruz qaldı. 1905-1906, 1918-1920, 1945-1949 və 1988-1989-cu illərdən üzübəri tarixdə görünməyən bu faciələri yaşayıraq. Sadaladığım bu dəhşətli hadisələr 20-ci yüzilliyin əvvəllində də tügyan edib, sonunda da. Hadisələrdə bir dəyişiklik varmı? Əsla yox! İllər-əsirlər keçməsinə baxmayaraq, hadisələrin oxşar cəhətləri bizlərə nə deyir?! Bu eyniliklər bizləri niyə qəflət yuxusundan oyatmir? Dahi Sabir demiş: “Dindirir əsr bizi, dinməyirik”. NİYƏ? NƏ ÜÇÜN?! Axı əsrin əvvəllərində cərəyan edən hadisələrlə, əsrin sonundakı hadisələr arasındaki oxşarlıqlar müəyyən dərəcədə bir-birini tamamlamır mı?

Əsrin əvvəllərində də ermənilər bütün Zaqafqaziyaya hakim olmaq iddiasında idi, indi də. Bu haqda isə bir əsr bundan əvvəl “Şeypur” yazırıdı: “Doğrudan həya bir yaxşı şeydir. İnsan ki, həyasız oldu heç nə... Bu həyasızlardan biri də Ermənistən hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırıb qan-qan deyir. Görəsən bu Ermənistən hökuməti nə istiyor? Onu istiyor ki, Qafqaziyada Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistən olsun, ya da

Ermənistana tabe kimi bir şey olsun. Tiflisdə çıxan “Qafkaziya” qəzətəsi də əsəbləşib onlara belə cavab yazıyor ki: “ Sənin başın üçün elə belədir”.

Diqqət yetirin. Uzun bir zaman kecib. Amma Ermənistanın acgözlük xisəti keçməyir. Əksinə bir az da quduzlaşıb, azığınlaşıb... Ona görə də bu gün Gürcüstan hökuməti də Ermənistana qarşı mübarizədə Azərbaycan hökumətinə dəstək olmalıdır. Bir də ki, 1997-1998-ci illərdə və ondan əvvəl də dəfələrlə Rusiya tərəfindən Ermənistana külli-miqdarda silahın verilməsi yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə Zaqafqaziya üçün təhlükə deməkdir. Bu təhlükəni bir dəfəlik məhv etmək üçün bütün Zaqafqaziya xalqları Ermənistana qarşı mübarizəyə qalxmalıdır.

İndi olduğu kimi əsrin əvvəllərində də tügyan edən bu milli məsələ problemi cümhuriyyətimizi, onun liderlərini çox narahat edirdi. Gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məsələni sülh yolu ilə həll etmək üçün dəfələrlə konfranslar, görüşlər, danışıqlar təşkil edib. Belə konfranslardan biri də, Qarabağda vəziyyətin daha da ağırlaşlığı bir vaxtda 1918-ci ilin dekabrında Tiflis şəhərində keçirilib. Bu haqda yenə də “Şeypur” yazar: “Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri öz aralarında olan mübahisəli məsələləri həll etməkdən ötrü necə ay bundan öncə Tiflis şəhərində bir konfrans yapdı. Konfransda Azərbaycan və Gürcüstan hökumətindən nümayəndələr gəldilər. Ermənistən hökumətindən nümayəndələr gəlmədilər”.

Yenə də oxşarlıq. Ermənistən hökuməti heç vaxt məşvərətə-məsləhətə gəlməyib. Çünkü, onlar məşvərətsiz-məsləhətsiz bilir ki, tutduqları yol haqsızlıq yoludur. Amma acgözlük, həyasızlıq onları bu yoldan çəkindirməyə qoymurki qoymur ...

Doğrudur bu işdə onlara dəstək öz içimizdən də olub. Şair demiş: “Səpi özümüzdən olan baltalar” hələ əsrin əvvəllərində də olub, bu gündə var. Əsrin əvvəllərində erməni müsəlman məsələsinin kəskinleşməsində, daha ziddiyətli olmasına bolşevik partiyası mühüm rol oynadı. Şəumyanlarla, Caparidzelerlə, yanaşı, qanı-qanımızdan olan Məşədi

Əzizbəyovlarımız, Əliheydər Qarayevlərimiz, Bünyat Dadaşzadələrimiz, Həmid Sultanovlarımız, Ruhulla Axundovlarımız, Ayna Sultanovalarımız və saymaqla qutarmayan “MİZ”lərimiz. Bu “MİZ”lərimiz və onların törtöküntüləri bütün sovet dövrü xalqımızın beynini, yaddasını, qəlbini “biz”ləməklə onu məhv etməyə çalışılar. Bu məhv etmə yarışında üzdən iraq tarixçi “alim”lərimiz cəkinmədən, utanmadan tariximizin şanlı səhifələrinə qara yaxdırılar...

Tale elə gətirib ki, son iki yüzillik tariximiz daha çox şimal qonşumuz Rusiya ilə bağlı olub. Biz istəsək də istəməsək də bu xalqımızın tale qismətidir. Və zaman –zaman bu qonşudan daha çox açılar cəkmışik. Xüsusən də müstəqilliyimiz, azadlığımız uğrunda mübarizəyə qalxanda nahaq qanlara, qurbanlara bais olmuşuq. Heç vaxt Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən və bunu heç gizlətməyən qonşularımız bizi öz daxilimizdən parçalamağa, iqtisadi böhrana məruz qoymağə səy göstəriblər.

1918-ci ildə yenicə fəaliyyətə başlayan gənc müstəqil dövlətimizi məhv etmək üçün rus bolşevikləri yerli bolşeviklərin köməyi ilə Azərbaycanda ardi-arası kəsilməyən tətillər, siyasi nümayişlər, silahlı toqquşmalar, erməni-müsəlman qırğını təşkil etdilər. İqtisadi cəhətdən zəif olan AXC-ə bu tətillər, toqquşmalar böyük zərbə vururdu.

Jurnalda “Təəssübkeş” imzası ilə verilən “Tətil” satirik şerini bunu belə açıqlayırdı:

Biz müsəlman fəhləsini axmaq bilirdik hər zaman,
Aldanan, boş-boş sözə, sarsaq bilirdik hər zaman,

Ar-namusu satan alçaq bilirdik hər zaman,
Amma, bu dəfə pula namusunu onlar satmadı,
Heyif bu dəfə tətil baş tutmadı,
Bu oyunda Mirzəyanlar, Balayanlar udmadı.

Hər sahədə azərbaycanlılara üstün gələ bilməyəcəyini çox gözəl bilən ermənilər bu məsələyə həmişə Rusyanın “xeyir-duası” ilə başlayıblar. Bu əsrin əvvəllərində də belə olub, indi də. Bunu sübut etmək üçün istənilən qədər tarixi faktlar var. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Türklüğünün bütövlüyünüə əsas zərbə hələ

çox əvvəl, I Pyoturun gələcək nəsillərinə ünvanladığı bədnam “vəsiyyətnamə” sindən başlayır. Belə ki, Türkiyə və İranı “zəbt və işgal etmək” barədəki vəsiyyətlərinə diqətlə əməl edən rus hökümdarları öz niyyətini həyata keçirmək üçün ermənilərdən məharətlə istifadə etdilər.

Hələ 20-ci yüzilliğin əvvəllərində 1906-cı ilin fevralında Qafqaz canişini Voronsov-Daşkova tapşırılır ki, ermənilərlə azərbaycanlıların nümayəndələrini çağırıb onların arasında olan bu münaqişəli məsələni yoluna qoysun. Azərbaycan nümayəndələrindən Ə. Ağaoğlu və Ə. M. Topçubaşov canişinə bildirdilər ki, “ermənilər zorla bizim torpaqlarımıza sahib olmaq istəyirlər. Buna görə də azərbaycanlılara qarşı qırğına əl atırlar. Hökumətin isə bu işlərə laqeyid qalması çox təəccüblüdür. Tələb edirik ki, bu barədə canişinlik ciddi tədbirlər görsün”.

Canişinin nümayəndələrə son sözü belə olur: “Dövlət bu milli münaqişəyə qarışmayacaq, gedin və öz aranızda olan münaqişələri özünüz həll edin !”.

Bu cavabı verməklə kifayətlənməyən canişin ermənipərəst Vorontsov-Daşkov (onun arvadı Liza milliyətcə erməni idi) 1909-cu ildə çar II Nikolaya yazır ki: “Ermənilər ən etibarlı rəiyyətlərdəndir, xristian olduqları üçün bizə sədaqətlidirlər”. Bütün bunlar az imiş kimi 1915-ci ildə Vorontsov-Daşkov Qafqaz cəbhəsi komandanlığına yazırkı ki: “Biz birləşmə dəstələri yaratmışıq. Onları cəbhəyə göndərmək üçün silah lazımdır”.

Bu əsrin əvvəllerində deyilmiş sözdür. Bəs bu gün ?!. Hadisələrdə bir dəyişiklik varmı?!.. Yenədə yox. Bu gündə ermənistana külli miqdarda silah verən onlar deyilmə?

Azərbaycanlıları daima rüşvətxorluqda, mənəviyyatsızlıqda günahlandıran Rusiya haqqında hələ o vaxt gənc rus yazıçısı Qoqol “Müfəttiş” əsərində qanunsuzluğun, ədalətsizliyin, bürokratizmin, birinci növbədə rüşvətxorluğun Rusiyada dərin kök saldığını ifşa edirdi. 1846-cı ildə isə Azərbaycan haqqında “Kavkazski kalendar” yazırkı: “Burada yerli sakinlərdən heç kəs hətta gecələr belə evlərinin qapılarını bağlamır, bu barədə heç

düşünmürlər də, qaravul söhbəti, alıb-vermək söhbəti burada yoxdur”.

Peterburqda bu əsərin tamaşası göstərilərkən I Nikolay və onun 19 yaşlı oğlu I Aleksandr da tamaşa edirmiş. Tamaşada gördükələri 19 yaşlı gənci çox sarsıdır. O, “doğrudanmı əyalətlərdə dövlət çinovnikləri belə nalayıq işlərlə məşgül olurlar?” –deyə çar atasından soruşduqda I Nikolayın çox maraqlı cavabı olur: “Oğul! Rusiyada çinovniklərin demək olar ki, axtarsan hamısı rüşvət alır və verir. Alıb-verməyən axtarsan, biz ikimizik. Bizimsə buna ehtiyacımız yoxdur. Çünkü bütün Rusiya bizə işləyir”.

Daima demokratik fikirləri ilə tanınan rus yazıçısı, tənqidçi-filosof N. Q. Çernișevski öz xalqını necə var elədə qiymətləndirərək yazırıdı: “...Hüquqi normalar və şəxsi səylər bizdən ötrü aciz və hətta gülməli görünür. Biz hər şeyi gözləyirik, istəyirik ki, hər şeyi nəzarətsiz, qərarların gücü ilə etsinlər... Hətta ədalətli və xoş niyyətlə bağlı uğurun bizdən ötürü ən birinci şərti ondan ibarətdir ki, başqaları bu niyyətlərə kor-korana və danışıqsız tabe olsunlar. Bizlərdən hər birimiz özünü kiçik Napoleon hesab edirik” deyən demokrat fikrinin sonunu daha kəsərli tamamlayıır; “... abırlı sayılan hisslerin bizim qəlbimizdə də üzə çıxması üçün Allah bilir hələ neçə nəslin həyatı lazım gələcək”.

1905-ci ildə “Sank-Peterburqskie vedomostı” (1728-1917) qəzetiində Qafqaz türklərinə qənim kəsilmiş, ermənipərəst Maqda Neyman adlı birisi yazırıdı: “Qafqaz türklərinin cəmi bəyzadələri və xanları quldur və soyğunçudurlar, zəhmətkeşliklə işləri yoxdur. Onların yerlərini (torpaqlarını) əllərindən alıb rus mühacirlərinə və yainki Osmanlıdan qaçıb gələn ermənilərə verməliyik. Özlərini dəxi buraxmalı, o yol, o da onlar, qoy haraya istəyirlər getsinlər. Və qalanlarının da əsləhəsini (silahlarını) alıb, hüququnu təhdid edib (hədələyib) özlərini də hər halda zinhar və sıxıb incitmək...”.

Uzun illər bu “xanımın” arzu və istəyini ölkəmizdə leninçilər həyata kecirdi. (Doğrudur onlara dəsdək yenə “sapı özümüzdən olan baltalar” oldu).

Amma onu da qeyd edim ki, Azərbaycan xalqını mənəviyyatsız adlandıran Maqda Neymanın öz xalqı haqqında K. S. Aksakov gördüklərindən hiddətlənərək yazırıdı: “... Hamılıqla əyyaşlıq uymaq və ya cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin qiymətdən düşməsi həddini aşmışdır. Necə deyərlər, çölü bəzək-içi təzəkdir”.

Sayı-hesabı olmayan bu faktlar həqiqətdir. Həqiqət isə çox zaman biza məlum və naməlum səbəblərdən söylənilmir. Amma nə yaxşı ki, tarix kimin, kim olduğunu gec də olsa, aşkar çıxarıır... Tarix boyu dünyaya meydan oxuyan TÜRK OĞLU, TÜRK! Bütün bunlar sənə dərs olmadımı???

Yenə nəzər salaq “Şeypur”un səhifələrinə. Jurnalda çap olunan “Erməni sosialistləri” başlıqlı yazıda müəllif ermənilərin vahid rusiya tərəfdarı olması fikrini belə şərh edirdi: “Biz Vahid Rusiya tərəfdarıyıq. Biz Rusiya ittifaqının sinəsinə xəncər soxan millətçi Gürcülər və Türklərin əlehинə protes ediyoruz. Onlar qədim Rusiya əlehинə çıxmışlar. Halbu ki, qədimdə nə Gürcüstan, nə də Azərbaycan var idi. Bu yerlərin müstəqil olmalarına razı olmayıcağıq”.

“Şeypur” da Rusyanın ictimai-siyasi həyatını eks etdirən materillar verilərək oradakı ağır vəziyyət şərh edilirdi. “Rusiyaya ittihof” adlı şeir də bu mövzudadır. Şeirdə şair qeyd edirdi ki, ardı-arası kəsilməyən tətillər, inqilabi çevrilişlər, siyasi çaxnaşmalar Rusyanı bərbad hala salıb. Xüsusən də 1917-ci il oktyabr inqilabı Rusyanın vəziyyətini iqtisadi cəhətdən daha da ağırlaşdırıb. Onun yenidən abad olmasının müşkül məsələyə çevrilməsini işarə edən şair acıq-aydın söyləyirdi:

Öylə viranədir ki, Rusiya abad olmaz,
Onu abad edən aləmdə bir ustad olmaz,
Qarnını yırğalamaqla vətən azad olmaz,
Öylə viranədir ki, əsla daha abad olmaz.

Başqa satirik jurnallarda olduğu kimi, “Şeypur”da da bu yazıların əksəriyyəti gizli imzalar altında verilib. Naməlum, gizli,

uydurma imzalar Azərbaycan mətbuatında əsasən 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən satirik mətbuatda görünməyə başlayıb. Satirik mətbuatımızın şah əsəri olan “Molla Nəsrəddin” ilk sayında redaktorun adından başqa heç bir açıq imza verməyib.

“Şeypur”un baş redaktoru Məmmədəli Sıdqi əsasən “Şeypur”, naşırı Səməd Mənsur isə “Pampusəli” və “Kənarçı Pampusəli” kimi gizli imzalarla çıxış ediblər. Cəfər Cabbarlı “Dağlı”, “Dağlızadə”, Əmin Abid “Qozqurab bəy”, “Yaftuməli” imzaları ilə hərdən bir jurnalda çıxış etmişlər.

Ümumiyyətlə “Şeypur”da 60-dan çox çap olunan gizli imzalar arasında daha çox işlənən “Çalma”, “Mömin çinovnik”, “Hammalsuvar”, “Supa”, “Qarinqulu”, “Sərkərdən”, “Qara papaq”, “Dərdimənd”, “Pampusəli” və “Kənarçı pumpuşəli” idi.

Səməd Mənsura məxsus olan bu “Kənarçı pumpuşəli” və “Pampusəli” imzaları altında verilən yazılar oxunaqlığı ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Ədibin “Şeypur”dan əvvəl “Molla Nəsrəddin”, “Məzəli”, “Babayi-Əmir” və “Tuti” satirik jurnallarında çap olunan felyetonları satirik şeirləri və məqalələri “Şeypur”dakı yazılarla müqayisə etdiqdə, dil-üslub və yazı tərzinin bir-birinə oxşarlığının şahidi olduq. Məsələn, S. Mənsurun “Pampusəli” imzası ilə “Tuti”də Sabirin “Satiram” şerinə yazdığı bənzətməyə diqqət yetirək:

Tuti çünki işimiz düşdü belə,
Sən də bu işdə bir az qıl əcələ,
Yaz bu elanımızı bildir elə.
Neçə illər çalışıb yiğdiq ələ,
İndi mən onları tək-tək satram,
Gel-gəl ay müştəri, məslək satıram.

S. Mənsur ictimai quruluşa, bolşeviklərin hərci-mərciliyinə, dinə qarşı mənfi münasibətlərini açıq aydın təqnid edərək xalqını düşdüyü bu fəlakətdən xilas etmək üçün islami birliyə çağırırdı:

Yarəb, öz lütfünü kəsmə millətdən,
Lütf qıl qurtaraq cəngi xillətdən,
Möhlük bir yanğından saxla islami,
Etmə bizi məhrum feyzi-rəhmətdən.

İslami dəyərlərə bağlı olan publisist S. Mənsur yaradıcılığında da islami mövzu üstünlük təşkil edirdi. Ona görə də şeirlərinin eksəriyyətini Ulu Tanrıya xitabən yazıb. Yaradana üz tutan şair xalqı üçün xoş güzəran diləməklə yanaşı, onun pis əməllərinin də bağışlanması arzulayırdı. Bütün varlığı ilə Tanrısına inanan şair “İnşallah” şeirlində inamla yazırdı:

Millətin xoş günü axır gələr inşallah,
Biz də bir gün olarız bəxtiyar inşallah.

Şairin bu mövzuda olan şeirlərində təsvirlə təhkiyənin birləşməsi də özünü bürüzə verir.

“Şeypur”un ilk sayı S. Mənsurun “Pampuşeli” imzası ilə “Qaçmaq gündür” satirik şeiri ilə açılır. Gənc cümhuriyyətimizin qələbəsi münasibətilə şair üzünü Azərbaycana talançılıq niyyəti ilə gələn və onun sərvətlərinə göz dikən xarici dövlətlərin nümayəndələrinə tutaraq: “Qaçmaq gündür, ingilis qaç. Artıq bu məmləkətin də sahibi var. Əl çəkin bu məmləkətdən”- deyə haqq səsini qaldırırdı.

Müəllifin jurnalda silsilə şəklində verilən “Ziyalılar” adlı publisistik məqaləsində müxtəlif məsləkli ziyalıların həyat düşüncələri eks etdirilib. O, köhnəpərəst, mühafizəkar ziyalıların fikirlərini tənqid edir və bütün varlığı ilə elinə-obasına, dilinə, mənəviyyatına bağlı olan mütərəqqi ziyyalıları alqışlayırdı. Millətə nicat yolu göstərən mütərəqqi ideyalar lazımdır, deyən müəllif xalqın ziyalılarını vətənin sabahkı taleyini düşünməyə, əqidə birliyinə səsləyirdi. Onun fikrincə, Azərbaycanda Avropa təhsili almış istedadlı və bacarıqlı ziyalılar çoxdur. Sadəcə olaraq onlar məslək və əqidəcə birləşməli, milli-azadlıq ideyalarını həyata keçirməkdə birgə mübarizə aparmalıdırular.

S. Mənsur istər satirik şeirlərində, istərsə də publisistik yazılarında ciddi satira və yumordan istifadə edərək satirik mətbuatda və ədəbiyyatda istedadlı bir qələm sahibi kimi tanındı. O, ən böyük problemləri belə sadə dillə el gülüşünün güzgüsündə eks etdirməyi bacaran müəllif idi. Şeirlərində satira ilə humorun, ciddiliklə, zarafatın vəhdəti mühüm yer tuturdu.

“Şeypur”da bir çox məsələlərlə yanaşı iqtisadi, məişət mövzularına da müraciət edilib. “Hacı leylək”, “Qoca kişi”, “Sarsaqqlu” və “Supa” imzaları ilə dərc olunan felyetonlarda bu məsələlərdən bəhs edilir. Jurnal daha çox bolşevik-dاشnak fitnəkarlıqlarını, Bakı neftinə sahib olmaq üçün can atan əcnəbi dövlətlərin çəkişmələrini ifşa edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqillik ideyalarını təbliğ edən demokratik ruhlu “Şeypur” çox qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, mətbuat aləmində, Azərbaycan satirik jurnalistikasının inkişafında müəyyən rol oynadı.

“Şeypur” bağlandıqdan üç ay sonra eynilə onun yolunu davam etdirən “Zənbur” adlı satirik jurnal nəşrə başladı.

Əvvəlcədən maraqlı bir faktı qeyd edək ki, 20-ci yüzilliyin ilk iki on illiyində “Zənbur” adlı iki satirik jurnal nəşr olunub. Bunlardan biri 1909-1910-cu illərdə doktor Əbdülxalıq Axundovun naşırlığı ilə 70 sayı çap olunan “Zənbur”dur ki, onun haqqında sovet dövründə çox deyilib, çox yazılıb. İkincisi isə 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarını təbliğ edən “Zənbur”dur ki, illərlə tədqiqatlardan kənarda qalaraq “gülgü” jurnal adlandırılıb.

“Zənbur”un ilk sayı 1919-cu il aprelin 9-da, sonuncu 24-cü sayı isə noyabrın 8-də işıq üzü görüb. “Şeypur” kimi “Zənbur”un da nəşr tarixi ilə bağlı bir-birini təkzib edən faktlarla “Azərbaycanda dövrü mətbuat” adlı kitablarda və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasında rastlaşdıq.

İdarə heyəti tərəfindən buraxılan jurnal “Türk nəşriyyat cəmiyyəti” tərəfindən nəşr edilirdi. Jurnalın ünvanı onun son vərəqində belə yazılıb: “Bakı, Voronovski küçədə, “Iran” mətbəəsində “Zənbur” idarəxanası”. Jurnal hər sayında qeyd etməyinə baxmayaraq ki, “məcmuəmiz hər cümə günü işıq üzü görür”, əslində isə jurnalın son üç 22, 23, 24-cü sayıları hər həftə yox, hər ayda bir dəfə çap olunub. Jurnal bunun səbəbini oxucularına bildirməyib. Amma belə qənaətə gəlmək olar ki, “Şeypur” kimi “Zənbur”da maliyyə çətinliyi üzündən bağlanıb. Çünkü, jurnalın 1-ci sayından 21-ci sayına kimi qiyməti 3 manat

50 qəpik, sonuncu 22, 23 və 24-cü saylarının qiyməti isə beş manat olub. Forma və tərtibatca “Molla Nəsrəddin”ə oxşayan jurnal səkkiz səhifədən ibarətdir. 1, 4, 5, 8-ci səhifələrdə karikaturalar; 2, 3, 6, 7-ci səhifələrdə isə mətnlər verilib. Jurnalın daha fəal əməkdaşları Əli Nəzmi, Əlabbas Müznib, Səməd Mənsur, Hacı Qasim Səyyah idi.

“Zənbur”da ideya-siyasi istiqaməti ilə “Molla Nəsrəddin”ə sadıq qalaraq köhnəliyə, məşşanlığa qarşı səylə mübarizə aparıb. O, müxtəlif janrlardan, satirik felyeton, satirik şeir, bilməli xəbərlər və karikaturalardan istifadə edib. İdeya etibarilə milli, demokratik məzmuna malik olan bu karikaturalar həcm etibarilə jurnalın səhifələrində əsas yeri tuturdu. Böyük ideya-siyasi və ictimai əhəmiyyətə malik olan bu rəsmələrin çoxu dövrün tanınmış firça ustası Əzim Əzimzadəyə məxsusdur. (Jurnalda “N. N” və Sofizadə imzası ilə çap olunan rəssamlar da olub). “Zənbur”a kimi “Molla Nəsrəddin”, “Bəhlul”, “Tuti”, “Məzəli”, “Kəlniyyət” və bir çox satirik jurnallarda puxtələşmiş rəssam Ə. Əzimzadənin “Zənbur”da 70-dən çox karikaturası dərc olunub.

Maraqlı bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, başqa mətbuat orqanlarında “Əzim”, “Çujoy”, “Ə-v”, “Neop”, “Aslan”, “Avropalı rəssam” imzaları ilə çıxış edən rəssam nədənsə “Zənbur”da yalnız açıq “Ə. Əzimzadə” imzası ilə çap olunub. Daha çox diqqəti cəlb edən bu karikaturalarda həm Azərbaycan xalqının həyatını, həm də beynəlxalq hadisələri məharətlə eks etdirirdi. Bu bəlkə də onunla bağlı idi ki, həmin vaxt Azərbaycanın siyasi həyatının çox təlatümlü bir dövrü idi. Başda Rusiya olmaqla xarici dövlətlər Azərbaycana yalnız və yalnız talancılıq niyyəti ilə gələrək onun təbii sərvətlərinə sahib olmaq niyyəti güdürdülər. Elə jurnalda çap olunan karikatura və rəsmələrin çoxu da bu mövzularla bağlı olaraq müəyyən tarixi hadisələri eks etdirirdi.

Jurnalın birinci sayının üz qabığında verilən “Azərbaycanın dostları” adlı karikatura da bu mövzuya həsr edilib. Karikatura çox mənali və düşündürücüdür. Karikatürada müdrik bir qoca kişi təsvir edilib. Və hər tərəfdən yırtıcı heyvanlar ona hücumla

keçib. Əlbəttə, müdrik qoca Azərbaycan deməkdir. Özlərini dost kimi qələmə verənlər isə xarici dövlətlərdir ki, Azərbaycanın təbii sərvətlərinə sahib olmaq üçün onu yırtıcı heyvan kimi çapıbataşlaşdırılmışlardır və fürsət gözləyirlər.

Bu karikaturanın əhəmiyyəti ondadır ki, bir əsr bundan əvvəl cəkilməyinə baxmayaraq bu gün də aktualdır.

Rəssamın bu mövzuda olan ikinci karikaturası “Azərbaycan” adlanır. Dərin siyasi bir məna kəsb edən bu karikatura sağlam, canlı bir inək təsvir edilib və üstünə “Azərbaycan” yazılıb. Bu sağlam inəyi sağmaq üçün xarici dövlətlərin nümayəndələri əllərində vedrə növbəyə düzülüb, biri isə oturub sağır. Vedrə dolmağınə baxmayaraq, durmaq bilmir. Növbədə dayananlardan biri deyir: “Ağayı ingilis cəld ol. İndi növbə mənimdir”.

Jurnalın növbəti 21-ci sayında bu karikaturanın davamı olaraq yenə bir inək təsvir edilib. Lakin bu inək sağılmaqdan bir dəri, bir sümük qalıb. Bu dəfə inək qəzəbli halda onu sağanı və növbədə duranları təpikləməyə başlayır. Rəssam bununla bir gün xalqın səbir kasasının dolacağına və xarici düşmənlərinə layiqli zərbə vuracağına işarə edirdi.

Jurnal ilk sayından sonuncu sayına kimi bu mövzuya dönə-dönə müraciət edərək xalqı öz təbii sərvətlərinə sahib olmağa çağırırdı. Bildiyimiz kimi Bakı nefti əslrlərə bir çox xarici dövlətlərin, xüsusən Şimal qonşumuz Rusyanın maraqları dairəsində olub və olacaq da. Rusiya Bakı neftinə sahib olmaq üçün hər vasitəyə əl atıb. “Zənbur”un 14-cü sayında verilən digər bir karikatura buna bir daha sübutdur. Quduzlaşmış canavar şəklində təsvir edilən Denikinin karikurasının altında bu sözlər yazılıb: “Mən ki, Azərbaycandan heç zad istəmirəm. Bircə Bakı nefti mənim olsun”.

Bu karikaturaya baxarkən “İstiqlal” qəzəzətinin 1920-ci il tarixli sayında dərc olunan N. Nərimanovun məqaləsini xatırladım. Müllif açıq-aydın yazırı: “Rusiya zəhmətkeşləri Bakıda, Bakının neftindən əl çəkməzlər, çünki səfil qalıborlar, rəzil oluyorlar. Onların səfalətini dəf (aradan qaldırmaq) edə bilmək üçün nefti içəcək deyiliz, doşab əvəzinə, kəndlərinə satırız.

Fəqət Bakı bizdə olmasa, Azərbaycan təşkil etməz. İstiqlalımız ölürlər. Moskvadan ruslar köçə bilmədiyi kimi, Bakıdan da türklər köçə bilməzlər”.

Jurnalın 16-cı sayında daha maraqlı bir karikatura var. Burada Lenin ayaq üstə təsvir edilib, aşağıda isə Zaqafqaziya millətlərinin nümayəndələri əllərində respublikalarının açarları oturublar. Lenin müləyim bir görkəmdə: “Qocaqlar verin, onları dayı saxlasın”-deyə onların əlindən açarları alır.

Ə. Əzizimzadə bu tipli karikaturalarında Azərbaycanda və bütöv Zaqafkaziyada milli azadlıq hərəkatını boğmaq, onun milli müstəqilliyini məhv edərək təbii sərvətlərinə sahib olmaq istəyənləri ifşa edirdi.

“Atalar sözləri” sərlövhəli felyetonda da Azərbaycanın təbii sərvətlərini talayanlar qamçılanır: “Qonağın qonaqdan acığı gələr, ev yiyəsinin isə hər ikisindən. Bu axır vaxtlarda bir neçə çağrılmamış qonaqlarımız gəlmışdır. Yeyib-içdikdən sonra bu zalımlar elə bir həyasızlıq etdilər ki, yazıq ev yiyəsi lap özünü itirdi”.

Bu o vaxt idi ki, ingilislər Bakını işgal etdikləri zaman, Bakı dövlət bankını tamamilə talayıb aparmışlar. Bu hadisə haqqında “Azərbaycan” qəzeti belə xəbər verirdi: “İngilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə 213 milyon manat pul borcludur. Hökumət bu pulların və Bakı dövlət bankından aparılmış qiymətli əşyaların qaytarılmasını Ingilislərdən xahiş etdi. Ingilislər isə bildirirlər ki, qiymətli əşyalar ancaq o vaxt qaytarıla bilər ki, Azərbaycan Rusyanın müharibədən əvvəlki borclarının bir hissəsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürsün”.

Çox təəssüflər ki, Azərbaycan öz pullarını ingilislərdən ala bilmədi. Əksinə ingilislər öz gözlərində tiri görməyib, özgə gözündə qıl axtarmağa başladılar. Belə ki, ingilis komandanlığı həmin vaxt Bakıda bir əmrnamə verir. Bu haqda “Şeypur” yazılırdı: “Neçə gün bundan qabaq Bakı ingilis baş komandanlığı bir əmrnamə nəşr edib. Onlar Bakı əhlinə müraciət ediyor ki, “Türklər az bir zamanda Bakını işgal edib gedərkən şəhəri talamışlar, əhalinin əmlakını aparmışlar. Ona görə də camaata

elan edirik ki, hər kimin nə qədər malını aparmışlarsa üç, gün ərzində komandanlığımıza məlumat etsin”.

Atalar belə yerdə deyib: “Oğru elə bağlı ki, doğrunun bağıri partladı”. Xarici dövlətlərin talancılıq siyasətinə qarşı çıxan milli mətbuatımız sona kimi bu yolda mübarizə apardı. Ölkəmizə gələn hər bir xarici dövlətin nümayəndəsi özünü burada hakim kimi aparırdı. Bunu “Zənbur” “Gəlir” adlı şeirində belə tənqid edirdi:

Qəzət yazıyor ki, Zaqqafqaziyaya
Şimdi İtaliyan gəlir.
Olmağa bu ölkədə
Hakim və sultan gəlir.

Ölkəmizə gələn bu xarici dövlətlərin nümayəndələrinə bolşevik partiyasının üzvlərinin himayədarlıq etməsini milli mətbuat tənqid edirdi. Ölkənin vəziyyətini çətinləşdirmək, ona hərbi, siyasi, iqtisadi zərbələr vurmaq yolu ilə gənc cümhuriyyətimizi gözdən salmaq istəyən bolşevik partiyasını və ona hər vasitə ilə dəstək olan rus komministlərini “Zənbur” satırə atəşinə tutdurdu: “Rusiya kommunist dəstəsini nə badə incidəsiniz. Qoyun, o kommunistlərin mərkəzi komitəsi Bakıda yaşasın, rüsxət verin camaatı rusiya şura hökumətinə tərəf çəksin. İzin verin Azərbaycan əlehinə yalan sözlərlə dolu olan rus və türk dillərində proqramlar yapmaqla camaatın qəlbini sindirib həvəsdən salsınlar”.

Müəllif istehza ilə yazdığı bu cümlələrdə rus kommunistlərinin Azərbaycandakı fəaliyyətinə nifrətini bildirirdi. Daima qonşu xalqları zülm və istismar gücü ilə özünə tabe edən Rusyanın bu gününü “Zənbur” sanki göründü. “Denikinə tövsiyə” adlı satirik şeirində bunu açıqcasına bidirirdi:

Fikrin budur: “Rusiyani abad edəsən sən,
Xalis Rusun qəlbini şad edəsən sən,
Dünyada bədxah iş ilə ad edəsən sən,
Əfsus ağacan puç olacaq bu məmləkətin qaç”.

İnqilablar, ixtişaşlar yolu ilə xarabaxanaya çevrilən Rusiya ətrafindakı qonşu dövlətləri də bu yola sürükləyirdi. Jurnalın 12-

ci sayındakı “Biri vardı, bir yoxdu” sərlövhəli felyeton da bu mövzudan bəhs edilir.

1919-cu ildə Parisdə keçirilən sülh konfransında bir çox dövlətlərin nümayəndələri ilə yanaşı Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri də iştirak edirdi. Jurnal bu mövzuda “N. N.” imzası ilə verdiyi “Sülh konfransında”adlı karikaturada bir necə böyük dövlətlərin kiçik dövlətləri necə parçalamaq siyasetini təsvir edib. Ayaqlar altında qalan, əzilmiş dövlətlər isə bu günlərinə də şükür edərək deyirlər: “Yaşasın Vilson, nə yaxşı ki, 14-cü maddəni meydana qoydu, yoxsa xırda millətlər ayaq altında gedərdi”.

“Zənbur” siyasi məna kəsb edən rəsimlərlə yanaşı az da olsa Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, adət-ənənəsinə zidd olan qumarbazlığı, əyyaşlığı ifşa edib. “Kəndlilər ittifaqı”, “Bakıda xəfiyyə polisində”, “Kazinoda” başlıqlı rəsimlərdə mənəvi əxlaqsızlıq ifşa olunur.

Jurnalla əlaqə saxlayan mollanəsrəddinçilərdən biri də “Dərdmənd” imzası ilə çıxış edən Ömər Faiq Nemanzadə idi. “Zənbur”da 70-dən çox çap edilən gizli imzalar arasında diqqəti çəkən “Dərdmənd”, “Sərkardan”, “Göz-qulaq”, “Boynu yoğun” və “Sarsaqqulubəy” oldu.

“Dərdmənd”, “Molla Qulu”, “Mömin”, “Şeytanbazar cüməsi”, “Ümidvar”, “Lağlağı” və “Heyrani” kimi imzalar ilə yazan Ö. Faiq önce “Molla Nəsrəddin”də, daha sonra isə “Şeypur” və “Zənbur” satirik jurnallarında çıxış edib. Lakin “Şeypur”a nisbətən “Zənbur”la daha sıx əlaqə saxlayıb. İfadə tərzi, dili və üslubu, yumoristikliyi ilə seçilən bu yazınlarda özünəməxsusluq hiss olunur. Müəllif hansı mövzuya müraciət edibsə, orada onun istedadı, sənətkarlığı üzə çıxır. Bu mövzular dil və üslub baxımından bir-birinə nə qədər yaxındısa, bir o qədər də fərqli və orjinaldır. Sadə, səmimi, aydın, axıcı bir dillə qələmə alınan bu müxtəlif janrlı yazılar istedadlı və təcrübəli bir jurnalist, publisist qələminin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Ö. Faiq bütün yaradıcılığı boyu mövqeyini dəyişməyən bir publisist olub. Onun publisistikasında qadın azadlığı, milli məsələ, mədəni-maarif və

ana dili mövzuları geniş yer tutub. Milli məsələdə isə o daha cəsartlı və kəskin mövqə tutaraq Rusyanın qızışdırıcı siyasetini pisləyirdi: “Bizim aramızda bir qisim adamlar var ki, hər bir boş sözə zurna qoşur, camaatı dəng edir ki, nə var, nə var Qarabağda Azərbaycan qulluğunda olan Rus nümayəndəliyi ermənilərə canbaşa qulluq ediyor. Heç sözdümü ha. Balam bu həmişə belə olub da. İt-itin ayağını basmaz ki...”.

Və yaxud müəllifin “Zənbur” jurnalının 9 aprel 1919-cu il tarixli, birinci sayındakı “Nə yazım” felyetonundan: “...əgər yazsam ki, İravan mahalında müsəlman kəndlərini ermənilər qarət edib, yandırıb, ərkəklərini öldürüb, örvətlərini də özləri üçün aparıb. Deyəcəksiniz ki, bu köhnə əhvalatdır. Yazsam ki, Bakıda müsəlmanlar erməni qızlarını özlərinə övrət edib. Yenə deyəcəksiniz ki, bu da köhnə əhvalatdır...”

Bir əsr bundan əvvəl yazılan bu sözləri sanki müəllif bu gün yazıb. Nə erməni çirkin əməllərindən, nə də müsəlman, “məndən çıxdı, qardaşımı dəydi” prinsipindən əl cəkir. Bu gün də ermənilər müsəlmanları öldürür, ev-eşiyini yandırır. Bu gün də erməni “qız”ları məmləkətimizdə başqa ad, soyadlarla kef edirlər...

“Zənbur”da daha tez-tez rast gəldiyimiz ikinci bir imza “Sərkərdən” oldu. Bu imza ilə çıxış edən mollanəsreddinçi şair Bayraməli Abbaszadə (Hammal) idi. Bu jurnalda şairin 18 satirik şeri verilib. Sabir satirik məktəbinin yetirməsi olan Hammalın şeirlərində, Sabir üslubu hər an hiss olunurdu. Onun Sabirin məşhur “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var” şeirinə nəzirə kimi yazdığı “Sənə nə” adlı satirik şeirində deyilir:

Güclü olsa yenə ölkənin divanı sənə nə,
Millət eyləsə öz qanını qəltən sənə nə,
Malını, var-yoxunu qarət və talən sənə nə,
Olsa da millətin əhvalı pərişan sənə nə?

Şair jurnalın 16-cı sayında çap etdirdiyi “Əşhar” adlı satirik şeirində rüşvətxorluğa qarşı etiraz səsini qaldırır:

Hər kəs desə rüşvət yemək insana haramdır,
Baxma o deyilənlərə, hamısı gicdir, avamdır,

Rüşvət al utanma bu məqam yaxşı məqamdır,
Hər kəs başa düşmür ki, bu millət hələ xamdır.

“Dükançıların tövbəsi” satirik şeirində də bahalıq, ticarətdəki haqsızlıq tənqid edilir. Hər iki şeirdə təsvir forması, şairin müracət üsulu, fikri ifadə etməkdə ədəbi manerası eynidir. Onun şeirləri ilk növbədə məzmun yeniliyi ilə seçilir. Əksər şeirlərində humor, zarafat ciddiliklə növbələşir. Təfəkkür tərzi, sözdən istifadə bacarığı diqqəti cəlb edir. Cəmiyyətdəki hadisələr, şairi düşündürən həyat həqiqətləri maraqlı və ədəbi formada əks olunur.

B. Abbaszadə də Sabir kimi, fəqirlərin şairi idi. Ehtiyac, ağır güzaran, hayatı boyu onun yol yoldaşı olub. Elə Hammal təxəllüsünü də bununla bağlı götürüb və daha çox İranda hamballıq edib. Vətən həsrəti ilə yaşıyan şair vətənə qayıtdıqdan sonra yenə də ehtiyacula üz-üzə qalıb.

Cəmi 8 ay fəaliyyət göstərən “Zənbur”la bir neçə məllanəsrəddinçi şair əməkdaşlıq edib. Onların arasında Əli Nəzmi və Abbas Səhhət də olub. “Kefsiz” imzası ilə Ə. Nəzmi cəmi iki dəfə, A. Səhhət isə “Sarsaq” imzası ilə bircə dəfə çap olunub. A. Səhhətin “Millətə nə üçün verim öz malımı?” satirik şeiri Sabirin “Millət necə tarac olur-olsun nə işim var” şeirinə bənzətmədir:

Millət üçün bircə qəpik vermərəm,
Oğluma qurban edərəm malımı,
Axmaq adamlar mənə təklif edir,
Əsgər edim oğlumu dildarımı,
Mən vətənə ölsəm, oğul vermərəm,
Millətə etmərəm bu fəda –karımı.

Hələ “Zənbur”dan əvvəl başqa satirik jurnallarda tez-tez çıxış edən gənc məllanəsrəddinçi şair Ə. Nəzmi bir satirik şair kimi hər şeydən əvvəl həqiqətpərəst idi. Yaşayış-yaratdığı dövrün mövcud eybəcərlikləri, daha sonra müstəqilliyimizin bərpası şairin yaradıcılığında əsas yer tuturdu. Onun satiralarının əsas məziyyəti sadəlik, aydınlıq və həqiqətpərəstlikdən ibarətdir. Jurnalın 12 avqust tarixli 17-ci sayında adsız satirik şeirində

oxucusunu öz ana dilinə qarşı laqeyid olmamağa qarşı çağıraraq rus dilinin hökmranlığını qamçılıyır:

Baxdim eṭrafa bir şövqlə milli-milli,
Gəldi bəyan içimizdən dilə məhzun-məhzun,
Türkçə gəzdim nə qədər “dil”, “yazı”, “rəsm”,
Rusca gördüm yenə höküm bizə məfbun.

Ə. Nəzmi yaradıcılığında da dahi Sabir satirasının motivləri hiss olunur. Bu haqda dahi M. Cəlil yazdı: “Aylar, illər dolandı və məcmuəmizin ibtidasından ta bu vaxtadək Məşədi Sijimqulu, Kefsiz bizə həmişə yar oldu. Xüsusən Sabirin vəfatından sonra ikinci Sabirimiz birincisinin yerini boş qoymadı... O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər eksilmədi”.

Jurnalın 18-ci sayında Ə. Nəzminin “Kefsiz” imzası ilə verilən “Böhtan” adlı satirik şeirində Gəncə bələdiyyəsinin yaritmamazlığı ifşa edildirdi:

Demə çalışmayıor, can idarə bələdiyyə,
Baxır hanki işlərə candan idarə bələdiyyə,
De aşkara pünhan idarə bələdiyyə,
Yolunda vermələrmi can idarə bələdiyyə.

Hər iki mollanəsrəddinçi şairin şeirlərində yüksək bədii sənətkarlıq, yenilik diqqəti cəlb edir. Satirik-yumoristik “Böhtan” və “Millətə nə üçün verim öz malımı” şeirlərinin hər birində sözlərin ustalığıla, yerli-yerində işlənməsi diqqəti cəlb edir. Hər iki şairin dil və üslubu, kəskin satiraları jurnalın ideya istiqamətində həllədici rol oynayır.

Xalqı maraqlandıran, onun inkişafi üçün yol göstərən hər bir məsələ, “Zənbur”un əməkdaşlarının marağına səbəb olurdu. Yenice yaranan Xalq Cümhuriyyətini yaşatmaq üçün respublikanın yüksək elmlı, təhsilli kadırlara ehtiyacını duyan jurnalın əməkdaşları elmdən, təhsildən uzaq düşənləri satira atəşinə tuturdu:

Dərs oxuyanda ürəyim qan idi,
Məktəbə getdikdə pərişan idi,
Məktəb həmişə mənə zindan idi,
Olmaز idim mən orada şadiman.

Jurnalda satirik şeirlə yanaşı felyeton, teleqraf xəbərləri, poçt qutusu, bilməli xəbərlər, sual-cavab, elan və s. janrlardan da istifadə edilib. Bunların arasında diqqəti cəlb edənlərdən biri də teleqraf xəbərləridir. Bu başlıq altında verilən satirik məlumatlar heç də adı teleqram və ya teleqraf xəbəri deyildi. Satirik ədəbiyyatımızda ən çox yayılan bu janr ölkənin daxili və xarici həyatının müxtəlif cəhətlərini işıqlandırırdı. “Teleqraf xəbərləri” başlığı altında verilən bu xəbər qısa, məzmunlu və oxunaqlı olurdu:

- Şuşa: “Dövlətlilərin çoxsu uşaqlarını Tiflisə, Bakıya göndəriblər ki, əsgərliyə düşməsinlər”.
- İrəvan: “Ermənistanda kirvelər tökdükləri müsəlman qanından xəcalət çəkib and içiblər ki, bundan sonra müsəlman öldürəndə səy eləsinlər ki, onların qanı tökülməsin”.
- İran: “Bundan böylə İran tacirləri öz aralarında iclas qurublar ki, bir cəmiyyət yapsınlar və yüz minlərlə yetim uşaqlara kömək etsinlər. İnşallah bundan böylə küçələrdə fəqir iranlı balaları görə bilməyəcəyik. Allah bəd gözdən saxlasın”.

İkinci diqqəti cəlb edən janr sual cavab oldu. Belə suallar ciddi, cavablar isə satirik və ya əksinə olurdu. Bəzən də bir neçə sual verilir, cavab isə bir olurdu. Bəzən də suallara cavab verilmirdi, çünki cavab sualın məzmununda olurdu.

Sual- “Görəsən dumanın yanındaki küçələr nə üçün təmiz deyil?”

Cavab- “Ona görə ki, bayquşlar təmizliyi sevməzlər”.

Sual- “Burada nə iş var ki, vəzirlər qulluğa girən kimi yeməyə başlayırlar. Torba dolan kimi, qulluqdan çıxırlar. Görünür ki, duvandan qorxurlar.

Cavab: “Zəli də tutan kimi sormağə başlayır... Onlara yəqindir ki, divan olmayıacaq. Olsa da öz yoldaşları divan edəcək. Onda inşallah it-itin ayağın basmaz”.

Çox qısa vaxtda fəaliyyətdə olmalarına baxmayaraq hər iki jurnal xalqın istəyini, rəğbətini qazanıb. Onlar bu yolla xalqın

milli-azadlıq hərəkatına mane olan eybəcərliklərə qarşı satirik üsulla mübarizə aparıblar. Hər iki jurnal ideya-siyasi istiqaməti etibarilə gənc cümhuriyyətimizin ideyalarını təbliğ etməyi qarşısına qoyaraq, az müddətdə məqsədlərinə nail olublar. Qısa bir müddətdə jurnalları xalqa sevdirən həm də onların çox sadə, səlis bir dildə yazması idi. Jurnalların hər ikisində çap olunan materiallarda dilin axıcılığı, şirinliyi, təsvir və ifadə vasitəleri, milli kolorit güclüdür. İlk növbədə onlarda Şərq ədəbiyyatı ənənələri, milli zəmin hissi duyulur. Bu isə sözsüz ki, hər iki jurnalda yaxından iştirak edən mollanəsrəddinçilərin yüksək sənətkarlıq və yaradıcılıq motivləri ilə bağlıdır. Büyük satirik ustamız M. Cəlil və Sabir ədəbi irsini, məktəbini keçən mollanəsrəddinçilər iştirak etdikləri hər bir mətbuat orqanında, o cümlədən “Şeypur” və “Zənbur” satirik jurnallarında da böyük sənətkarlıqla, acı gülüş vasitəsilə, insanları nəsihət yolu ilə ictimai bəlalardan qurtarmağa səsləyirdi. Tanınmış jurnalist, publisist və şair sənətkarlığı ilə bağlı olan “Şeypur” və “Zənbur” un materiallarında, yazı və deyim tərzində özünəməxsus bir bədii üslub hiss olunur. Bu da onun ətrafindakı qələm sahiblərinin istedadlı sənətkar olduğunu sübut edir.

Bildiyimiz kimi sənətkarın varlığı, həqiqətə münasibəti və bu münasibətin fəallıq dərəcəsi onun üslubu ilə müəyyənləşir. Üslubun yaranmasını həyatı zəruriyyət şərtləndirir; bu zərurəti gerçəkləndirən isə yazarın öz şəxsiyyətidir. Unutmaq olmaz ki, bu üslubun məzmununu həyat özü diqtə edir. O zamanın şəraiti, ab-havası, hadisələrin kulminasiya nöqtəsinə catması satirik jurnalların yaranmasına və inkişafına təkan verdi. Satira ustaları həmin dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, onların zərərli və xeyirli cəhətlərini oxuculara əsasən satirik jurnallar vasitəsilə çatdırıldılar. Bu satiriklər sənətkarlıq cəhətdən daim klassiklərdən öyrənməyə cəhd ediblər.

“Şeypur” və “Zənbur” da bu tələblərə əməl edərək oxucunu güldürməklə yanaşı onu düşünməyə də vadər edərək ətrafdakı qüsurlara qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Hər iki jurnalın əməkdaşları daha çox Sabir satirik məktəbindən bəhrələnmişlər.

Bir sözlə hər iki jurnal ister forma, istərsə də məzmun, üslub baxımından bir-birinə çox bənzəyir. Onların hər ikisində milli azadlığa, milli ruha, adət-ənənəyə qarşı olan ünsürlər tənqid edilir və xalqı bu müsbət cəhətləri yaşatmağa çağrış hissi var. Ona görə də 20-ci yüzilikdə Azərbaycan satirik mətbuatının və jurnalistikasının satirik qolunun inkişaf etməsində bu iki jurnalın da özünəməxsus mövqeyi və rolu olmuşdu.

DEMOKRATİK İDEYALARIN TƏBLİĞİNDƏ MİLLİ MƏTBUATIN ROLU “AÇIQ SÖZ” qəzeti (1915-1918)

Azərbaycan siyasi şüurunda istiqlal düşüncəsinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərən milli demokratik mətbuatın xüsusi xidmətləri olub. Çünkü bu dövrün mətbuatı çoxşaxəli və çoxsahəli idi. Tədqiqatçı alim Ş. Vəliyevin təbirincə desək: “Dövrün mətbuatı və jurnalistikası sadəcə gerçəkliyin salnaməsi, “ayinə”si kimi çıxış etmir, həm də mövcud vəziyyətin tənzimlənməsi, yaranmış problemlərin həllinə çalışırı”. Bu mətbuat orqanları arasında “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Əfkari-mütəəllimin”, “Övraqı-nəfisə” daha çox demokratik ideya istiqamətinin aparıcı orqanı olaraq, öz dəsti-xətti ilə fərqlənirdilər. Onlar həmin dövürdə Azərbaycan jurnalistikasının mütərəqqi ənənələrini qoruyan və cəmiyyətin demokratik əsaslar üzərində maariflənməsinə çalışan mətbuat orqanları olublar.

Azərbaycan demokratik mətbuatı özünütənqid (“Molla Nəsrəddin” məktəbi) və özünütəsdiq (“Füyuzat” məktəbi) kimi iri tipoloji ideya differensiyallaşmadan keçərək inkişaf edirdi. “Həyat”, “Füyuzat”, “Irşad”, “Yeni Füyuzat”, “Dirilik”, “Şəlalə”, “İqbal” kimi xalqda özünüdərk hislərini oyadan, milli tərəqi ideyalarını təbliğ edən mətbuat orqanları daha demokratik mətbuatın yaranmasına yol açdı. Belə mətbuat orqanlarından bir də “Açıq söz” qəzeti oldu.

AXC dövrü jurnalistikasının, xüsusilə, demokratik mətbuatın ideya istiqamətinin müyyəyənləşməsində “Açıq söz”ün ənənələri əhəmiyyətli rol oynadı. Bu qəzətin nəşri Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təkanverici, ideyalarını təbliğ və tərənnüm edən milli bir mətbuatın yaranmasına yol açdı. Onun nəşrə başladığı illərdə tarixi, siyasi hadisələrin kuliminasıya nöqtəsinə çatdığını, millətlərin öz müqəddərətinin təyinatına can atlığı bir zaman idi. Ve belə bir vaxtda bu hadisələrə milli mətbuat biganə qala

bilməzdi və qalmadı da. Onlar müntəzəm olaraq dünyada baş verən siyasi hadisələrin ciddi müşahidəsini aparır və onlar haqqında ətraflı informasiya verirdi. Belə bir vaxtda M. Ə. Rəsulzadə türkçülük, istiqlalçılıq və azərbaycançılıq ideologiyasını tətbiq etmək üçün “Açıq söz” qəzeti yaratdı. Qəzetiñ məzmunundan söhbət açmazdan əvvəl onun nəşr tarixiə nəzər salaq.

“Açıq söz”ün ilk sayı 1915-ci il oktyabrın 2-də Bakıda işiq üzü gördü. Bu vaxt “Açıq söz” idarəsinin “Babayi-Əmir”də çıxan elanına əsasən nəzərdə tutulduğu vaxtdan 8 gün tez idi. Qəzetiñ nəşr tarixi ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə, müxtəlif fikirlərlə rastlaşdım. Məsələn, “Azərbaycan Sovet Ensiklopediya”sında qəzetiñ nəşr tarixi düzgün verilməyib. Həmin mənbədə qeyd olunur ki; “Açıq söz”ün birinci nömrəsi 1915-ci ilin avqustun 2-də, sonuncu nömrəsi isə 1918-ci il martın 18-də çıxmışdır (cəmi 704 nömrəsi)”. Bu yanlış məlumatı prof. N. Axundov da təsdiqləyir. H. Baykara isə qəzetiñ nəşr tarixini düz olaraq göstərdiyi halda (1915-1918) daha sonra yanlış olaraq (1915-1917) kimi qeyd edir. Mövsüm Əliyev isə yuxarıda adları çəkilən elmi kitablardan fərqli olaraq “M. Ə. Rəsulzadə” adlı elmi məqaləsində “Açıq söz”ün nəşr tarixini nə az, nə çox düz üç il əvvələ çəkib: “Gizlində fəaliyyət göstərən “Müsavat” partiyasının əsas orqanı 1912-ci il avqustun 12-də nəşr olunmağa başlayan “Açıq söz” qəzeti idi. (Odlar yurdı qəz. 1990-okt. N- 20. s.1) Qeyd edək ki, “Açıq söz”ün sonuncu sayının 18-mart 1918-ci ildə nəşr olunması fikri daha çox mənbələrdə təkrarlanır. Doğrudur qəzet mart faciəsindən sonra fasilə verməyə məcbur olub. Lakin həmin ilin sentyabrında yenidən nəşrə başlayıb. Qəzetiñ 1918-ci il sentyabr tarixli sayıları hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılır. Həmçinin qəzetiñ nəşr tarixi ilə bağlı 4 sentyabr tarixli 1918-ci il, 717-ci sayında “Açıq söz” idarəsindən” başlığı altında belə bir xəbər verilir: “Qanlı mart hadisəsi zamanı mətbəəmiz fəhlə şurası və erməni caniləri tərəfindən talan edilib yandırıldığı üçün qəzetəmiz dayanmağa

məcbur oldu. Xəbər azlığıni götürmək üçün qəzetəmiz şimdidən iki səhifədə üzə çıxacaqdır. Qəzetəmizi ancaq əhalini məlumatsız buraxmamaq üçün nəşr ediyoruq”.

Azərbaycan mətbuatı tarixinin görkəmli tədqiqatçısı prof. Ş. Hüseynovun söylədiyi fikrə əsasən “Açıq söz” mart faciəsindən bir necə ay sonra Abdulla Şaiqin böyük əməyi və səyi nəticəsində nəşrə başlayıb. Qəzeti bu saylarının da redaktoru o özü olub”.

1915-ci il oktyabrın “Açıq söz”ün birinci sayı Məmməd Əli Rəsulzadənin müdirlüyü və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin baş mühərrirliyi ilə Ə. M. Ələkbərovun Nikolayevski küçəsində yerləşən “İqdam” mətbəəsində çap olundu. Qeyri-leqal şəkildə fəaliyyət göstərən qəzet “Həyat”, “Irşad”, “İqbal”, “Dirilik” mətbü orqanlarının ideya-siyasi xəttini daha açıq şəkildə davam etdirirdi Qəzeti cəmi 704 yox, 724 sayı işıq üzü gördü. Birinci sayından 717-ci sayına kimi qəzet 4, 717-ci sayından 724-cü sayına qədər isə 2 səhifədən ibarət olub. “İqdam” mətbəəsində çapa başlayan qəzet sonralar “Novruz”, “Açıq söz” və “Orucov qardaşlarının” mətbəələrində nəşr olunub. Yeri gəlmışkən bir faktı da qeyd edək ki, “Açıq söz”ün 1918-ci il martın 18-ə kimi çap edilən saylarında qəzeti redaksiyasının ünvanı və kimlər tərəfindən buraxıldığı dəqiq göstərilib. Lakin 1918-ci ilin sentyabrında yenidən nəşrə başlayan qəzeti çap heç bir saylarında ünvan yoxdur. Deməli belə qənaətə gəlmək olar ki, qəzeti bu sayıları müxtəlif mətbəələrdə, səyyar şəklində çap edilib. Qəzətə müxtəlif vaxtlarda M. Ə. Rəsulzadə, M. Ə. Əbdüləzizzöglü, Orucov qardaşları və X. İbrahim redaktorluq edib.

“Açıq söz” məqsəd və məramını da açıqcasına elə birinci sayından bəyan edirdi: “Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə, böyük bir həqiqəti-əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi... Özlərini lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir ideal, məfkurə bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edir. Ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün, hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər

ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünkü müttəhid bir ruh və müstərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərində qurulacaq həyat hesablaşmayaçaq və böylə bir silahdan məhrum qalan cəmaatlar kimsəyə söz eșitdirməyəcəklər”.

Qəzetiñ daha bir müsbət ənənəsi ondan başladı M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq xalqımızın adının, dilinin “müsəlman”, “tatar” adlandırılmasına etiraz edərək, türkdilli xalq olduğumuzu var səsi ilə bəyan etdi. “Müsəlman”, “tatar” sözlərini “türk” sözü ilə əvəz edərək, millətə “Sən türksən!”, rus hökumətinə isə “Biz türkük!” deyə xitab etdi. İlk dəfə olaraq qəzetində “gündəlik türk qəzetəsi” sözlərini yazdı. Qəzet bu xəbərdarlıqla milləti oyadaraq milli azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləməyə başladı. O, bu ideyanı “Tutacağımız yol” adlı məqaləsində belə şərh edirdi: “Demək ki, sağlam, mətin və oynaq məfkurəli bir millət vücuduna çalışmaq istəriksə, zaman buna iqtiza edir-mütləq üç əsasa sarılmalıdır: “Türkləşmək, islamlışmaq və müasirləşmək”.

“Açıq söz”ün məqsəd və məramını yaxşı dərk edən bolşeviklərdə qəzetə qarşı bir nifrat hissi var idi. Ona görə də “Açıq söz” qəzeti redaksiyasını “Türkiyənin Bakı cəbhəsi” adlandırırlılar. 1918-ci il martın 18-də bolşeviklərin ilk həmləsi də bura oldu. Mətbəəni və redaksiyanı yerlə yeksan etdikdən sonra “Türkiyənin Bakı cəbhəsini” yıldızın deyə sevinirdilər.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “Açıq söz” nəşrə başladığı zaman istər ölkəmizdə istərsə də dünyada çox mürəkkəb, ziddiyətli, çətin bir vaxt idi. Qəzet bütün bunları öz səhifələrində geniş işıqlandırmağa can atırdı. Oxucularını milli dirçəliş və muxtariliyyat məsələləri ilə bağlı daha diqqətli olmağa çağırırdı. Bu ruhlu məqalələrin eksəriyyəti Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsus idi. Xalqın milli şüurunu oyatmağa səy göstərən, milli dirçəlişə can atan müəllif həmin illərdə bu qəzetdə “Tutduğumuz yol”, “Müsəlman ünac cəmiyyəti-xeyriyyəsi”, “Miladdan 1916”, “Getdiyimiz yol” və s. onlarla bu mövzuda silsilə şəklində məqalələr çap etdirdi.

İstiqlala gedən yolun müasirləşməkdən, keçdiyini söyləyən müəllif yazırıdı: “Müasirləşmək iştə bütün millətləri sənah və nicat yoluna çıxaran böyük vasitə! Müasirləşmeyən, yəni zaman və əsrindəki maddi və mənəvi vəsaiti- mədəniyyə ilə silahlanmayan bir cəməyyat-gərək qan, irq və dincə birləşmiş milliyyət və ya din, ruh və vicdanca tanınmış beynəlmilliyət olsun-mümkün deyil, müdhiş və qanlı bir rəzmgah təşkil edən bu dünyada kəndi bənliyi, öz mənəvi ruhu və təbii qəlbilə yaşayamaz. Dünyanın həyatından, bu həyatın ən böyük feyz və nemətini təşkil edən istiqlaldan, mədəni iqtidar və hürriyyətdən məhrum qalar”.

M. Ə. Rəsulzadənin fikrincə istiqlal “həyatın ən böyük feyz və nemətidir”. Elə ona görə də bütün həyatı boyu xalqı bu feyz və nemət uğrunda mübarizəyə səslədi.

“Açıq söz” də istiqlal mövzusu ilə yanaşı milli məsələ mövzusuna da daha çox yer verilirdi. Həmin məqalələrin əksəriyyəti dövrün tanınmış publisisti Ömer Faiq Nemanzadəyə məxsus idi. Çarızmin milli ayrı-seçkilik siyasetinə qarşı, milli azlıqların mənafə əleyhinə yönəldilmiş böyük dövlətcilik siyasetinə qarşı özünün haqq səsini qaldıran publisist “Milli məsələlərimizin vəqtimi” adlı silsilə məqalələrində Rusyanın ayrı-seçkilik siyasetini bütün açıqlığı ilə bəyan edirdi. “Bizim dərdimizi bilmək istəməsələr belə, biz gərək fürsət axtarır vəqt-vəqt bildirəlim, qulaqları dolduralım. Bir vəqt olar, əlbəttə, zamanın, halın icabı ilə bu dəndlər qəbul olunur. Zəmanəmiz özgə zəmanədir. Bizə ancaq çalışmaq, ən əvvəl öz cəmaətimizi tutacağımız işdən xəbərdar etmək, onu alışdırmaq lazımdır”.

Müəllif məqalənin sonluğunda sosial tərəqqi probleminə toxunur və bu sahədə mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirir: “Millətin ehtiyacını “millət came”inin minbərləri olan mətbuat səhifələrində müzakirə edəlim”.

Bildiyimiz kimi çar rus hökuməti azərbaycanlılara qarşı həmişə ayrı-seçkilik münasibəti bəsləyiblər. Xüsusən də milli tərəqqinin inkişafında həmişə buna mane olublar. Hər hansı mədəni təşəbbüsü beiyiindəcə boğublar. “İnsaf edilsin, zamanın böylə bir

vəqtində 25-30 milyon biz Rusiya türklerinin milli mədəniyyətimiz adına hansı bir idarəmi, hansı bir təşkilatımız var?"- fikrini söyləyən Ö. Faiq Əfəndi maarif məsələsinə böyük əhəmiyyət verir, onu hətta millətin ölüm-dirim məsəlesi adlandırırırdı.

Daha çox millətçilik-türkçülük ideologiyasını təbliğ edən "Açıq söz" də müharibənin xalqlara, ölkələrə gətirdiyi saysız-hesabsız faciələri hər tərəflə, obyektiv işıqlandırılmışdı. Rusyanın daxilində gedən ictimai-siyasi proseslərin Azərbaycana təsirini, ağır nəticələrə gətirib çıxarmasını oxucusuna açıq şəkildə bəyan edirdi. Bu mövzuda olan yazılar M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən yazılarlaq, "İctimai-əhval" başlığı altında çap olunurdu.

"Açıq söz"ün yazarları arasında dövrünün güclü qələm və əqidə sahibləri var idi. Ö. F. Nemanzadə, M. Məhəmmədzadə, M. Ə. Rəsulzadə, N. Nərimanov, H. Cavid, Ə. Cavad, H. Ağayev, X. İbrahim, H. İ. Qasımov, S. Eynullayev, A. Şaiq qəzətin dolğun və rəngarəng çıxmasında böyük köməklik ediblər. Qəzətdə müxtəlif mövzuda, müxtəlif janrda yazılar verilsə də siyasi materiallar üstünlük təşkil edib. Qəzətin informasiya coğrafiyası daha geniş və şaxəlidir. O, müntəzəm olaraq hər sayında "Qafqaz xəbərləri", "Mühəribə xəbərləri", "Türkiyə və Balkan xəbərləri", "Dünya xəbərləri", "Qafqaz cəbhəsindən" başlıqları altında informasiyalar vəməklə dünyada baş verən siyasi hadisələri, mühəribə xəbərlərini oxucusuna çatdırırırdı.

Hələ o vaxt bolşevizmin dünyaya bir bəla olacağını duyan qəzet "Telegraf xəbərləri" başlığı altında yazırıdı:

London -Qəzetlər yazılıor ki, hal-hazırda burada 20 min nəfər bolşevik vardır. Bunların əksəriyyəti rus yaxud başqa millətlərin adamlarıdır. İngiltərə hökuməti bunların hökumət üçün nə qədər xətalı olduğunu hiss ediyor və ciddi tədbirlər görüyor".

Almaniya -Burada bolşevizmin qarşısı alınmása Almaniyada acliğa bais olacaqdır.

Rusiya -Bu məmləkətdə haramzadə bolşevizim hələ də güclüdür.

Türküstan –Bu günlərdə Türküstandan gələn böylə xəbərlərə görə bolşeviklər Türkstanın bir neçə obalarında hökmranlıq ediyorlar. Türküstən hökuməti isə bunları şayiə adlandırır.

Dərbənd –Bu günlərdə Bakıda böylə şayiələr gəzir ki, guya bolşeviklər Dərbənd şəhərini işgal etmişlər. Bu şayiələr əsassızdır. Dağıstan hökumətin əlindədir.

“Açıq söz” o zaman “Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyət yolunda başlıca maneəsi olan rus-bolşevik və erməni-daşnak irticasına qarşı fikir mübarizəsinin başında durdu”.

Əslində o zaman təkcə “Açıq söz” deyil, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Bəsirət”, “Qurtuluş-yolu” və s. milli məfkurəyə sarılmış mətbu orqanları Azərbaycanın mədəni həyatına böyük təsir göstərərək, xalqı milli mədəniyyətə, milli şüura və milli-siyasi birliyə yiylənməyə çağırırdı.

“İSTİQLAL” qəzeti (1919-1920)

“Açıq söz” qəzeti fəaliyyətini oktyabrın axırında dayandırır, əvəzinə M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə “İstiqlal” qəzeti nəşrə başlayır. “Müsavat” partiyasının orqanı olan “İstiqlal”ın birinci sayı fevralın 4-də, sonuncu 42-ci sayı isə 1920-ci il aprelin 20-də çap edilir. 28 sayı 1919-cu ildə, 14 sayı isə 1920-ci ildə işıq üzü görən qəzətin nəşr tarixi ilə bağlı bir-birini inkar edən faktlar var. Birdən-birə qəzətin nəşr olunan sayıları 42-dən 22-ə endirilir. (Bax. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990), 1993.s.141. Tərtib edən Rüstəmova Solmaz (Tohidi). Digər elmi mənbədə isə nəşr olunduğu tarix yanlış olaraq verilir (Bax. Azərbaycanda dövrü mətbuat. (1832-1920), Nazim Axundov. 1965 s.46) (Bir faktı da qeyd edək ki, adı cəkilən bu elmi mənbələrin hər ikisində yalnız “İstiqlal” qəzeti haqqında deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyətdə olan mətbu orqanlarının əksəriyyətinin fəaliyyəti haqqında saysız-hesabsız səhvlər, bir-birini təkzib edən faktlar var. Yeri düşdükçə onları qeyd etmişik).

Amma onu da qeyd edək ki, “İstiqlal”ın özünün ilk sayında nəşr tarixi ilə bağlı anlaşılmazlığa yol verilib. Tədqiqatçı

alımlarımız də bu anlaşılmazlığı olduğu kimi təkrar ediblər. Məsələn, “İstiqlal”ın birinci sayında səhv olaraq işq üzü görməsi 1335-ci il qeyd edilib. Bu tarixi müasir təqvimimizə çevirdikdə 1917-ci ilə düşür. Bu isə ola bilməz. Çünkü “İstiqlal” qəzeti “Açıq söz” qəzeti bağlandıqdan bir necə ay sonra nəşrə başlayır. Bu haqda “İstiqlal”ın birinci sayında yazılıb: “Açıq söz” qəzetəsi könüllü olaraq fəaliyyətini dayandırıb. Əvəzinə “İstiqlal” qəzetəsi “Müsavat” fırqəsinin nəşri əfkər oldu”. Fikrimizi təsdiq etmək üçün bir faktı da qeyd edək ki, “İstiqlal”ın məzmunu ilə tanış olduqda bütövlükdə ADR bərqərar olduğu bir dövrdən bəhs etdiyinin şahidi oluruq.

O, ki qaldı qəzətin ilk sayında “4 şaban 1335-ci il” yazılmışına, burada səhv olaraq (bəlkə də təsadüfən) 7 əvəzinə 5 rəqəmi düşüb və nəticədə 1335-ci il gedib. Belə bir təsadüfü anlaşılmazlıq o dövrün bir neçə mətbuat orqanında var. Məsələn “Əfkari-mütəəllimin” jurnalı buna misal ola bilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu jurnalın da tarixi qeyd etdiyimiz mənbələrdə səhv verilib. “Heyyəti-təhriyyə” tərəfindən idarə olunan və “Novruz” mətbəəsində çap edilən “İstiqlal” həftəlik siyasi-ictimai, iqtisadi qəzet idi. Qəzətin 1, 2, 3, sayı 8, qalan bütün sayıları isə 4 səhifədən ibarətdir. Bəzən A-3, bəzən də A-2 formatında çıxan “İstiqlal”ın daimi epiqrafi Tofiq Fikrətin məşhur:

Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət yaşa, var ol!- beyti idi.

Qəzətdə daha çox M. Ə. Rəsulzadənin və M. B. Məhəmmədzadənin imzaları ilə verilən elmi-siyasi və publisistik məqalələr diqqəti cəlb edir. İstiqlalımızı qoruyub saxlamaq və yaşatmaq onları daha çox düşündürdü. Bu haqda M. Ə. Rəsulzadə yazdı: “İnsanların istiqlalına hüriyyəti-şəxsiyə, millətlərin hüriyyəti-şəxsiyyətinə istiqlal deyilir. Hüriyyəti-şəxsiyə nə qədər müqəddəs isə, şəxsiyyətlərin məcmu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Demokratik firqə proqramlarının həbisində hüriyyəti-şəxsiyə əsas olduğu kimi, millətlərin istiqlalında əsildir”.

Bütün varlığı ilə istıqlala, azadlığa can atan millətimizin 1919-cu ilin 28 mayında böyük şadyanalıq etməsini M. Ə. Rəsulzadə “İstiqlal”da belə yazırıdı: “Mayısın 28-də İstiqlal bayramını qeyri-qabil təsvir bir səmimiyyətlə qarşılamaları ilə azərbaycanlılar bütün aləmə göstərdilər ki, istiqlaldan əl çəkməyəcəklər, bütün böhtançılara sübut etdilər ki, istiqlal xanların, bəylərin, ağaların deyil, Azərbaycan xalqının, türk millətinin milli, ən müqəddəs ideyalıdır”.

Qəzetdə siyasi məzmunlu məqalələr üstünlük təşkil edirdi. Xüsusən də şimal qonşularımızla bağlı olan materialları. Onlar istiqlalımızı boğmaq, məhv etmək üçün yerli bolşeviklərin vasitəsilə müxtəlif təxribatlar törədir, nümayişlər təşkil edirdilər. Əsasən müəssələrdə işin dayandıraraq ölkə iqtisadiyyatına zərbə vuraraq gənc hökumətimizi Rusiyadan asılı vəziyyətə salmağa çalışırdılar. Sadə xalqı bu fitnəkarlıqlara uymaması üçün “Turan Ədəm Mərkəziyyət “Müsavat” fırqəsi Bakı komitəsi “İstiqlal” və “Bəsirət” qəzetlərində aşağıdakı məzmunda müraciət çap etdi: “Bu zabastovkalar siyasetidir, çünkü Bakını Rusiyaya birləşdirmək istəyən bolşeviklər istər-istəməz zabastovkaya çıxırlar. Yolları bağlıyorlar. Qatışılıq salıyorlar. Bu qatışılara qoşulmuyun”.

Müraciətdən sol tərəfdə verilən elan da bu məzmundadır: “Hökumət elanı: Rus nümayəndələri tərəfindən hazırlanan növbəti tətil Azərbaycanın istiqlalının əleyhinə olduğuna görə Azərbaycan hökuməti fəhlələrə müraciət ediyor ki, növbəti tətilə qoşulmasınaşınlar”.

Daxiliyyə naziri Nəsib bəy Yusifbəyli

10 may 1919-cu il.

Belə məzmunlu elan və müraciətlər o zaman milli ruhlu qəzetlərin əksəriyyətində çap olunub. Hökumət bununla xalqı doğru yola istiqamətləndirmək və yerli bolşeviklərin niyyətini bəyan etmək istəyirdi.

“İstiqlal” qəzeti döñə-döñə bildirirdi ki, Zaqqafqaziyada milli hökumətlər arasındaki ziddiyətlərin, xüsusən də Azərbaycan-erməni münasibətlərinin, pisləşməsində, qırqınların şiddətlənməsində Rusyanın əli var. Ona görə də Azərbaycanın

müstəqilliyini boğaraq onu iqtisadi baxımdan özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışırıdı.

Bu mövzuda olan yazıların əksəriyyəti qəzetiñ əməkdaşı, dövrün siyasi xadimi M. B. Məhəmmədzadəyə məxsus idi. Onun “İstiqlalımız və istiqbalımız”, “Cəbhə və arxa qüvvələr”, “Azərbaycan və İran”, “Əhd ediyoram”, “Haqq təşkilatları”, “Bakı-Batum”, “Siyasi əhval”, “Torpaq islahatı”, “Azərbaycan və Türkiyə”, “Mart günləri”, “Bizdə sinif mübarizəsi”, “Dostlarımız və düşmənlərimiz”, “Müttafiqlər” sərlövhəli bədii publisist məqalələr daha aktual məsələlərə həsr edilib.

“İstiqlal”da Ə. Cavadın, C. Cabbarlinin, H. Cavidin, M. Hadinin, Əliyusifin, Ümugülsümün bayraqımıza, istiqlalımızın il döñümünə, milli ordumuza həsr etdikləri şeirlər də var.

Qəzetdə “Sürcu əfsanəsi” və “Ağcaqanad” satirik imzaları ilə bir necə felyeton, satirik yazı da çap olunub.

“İstiqlal”da daha çox siyasi mövzulara yer verilirdi. Belə mövzulardan biri də ADR-in mövcudluğunu dünya dövlətləri tərəfindən tanınması idi.

“AZƏRBAYCAN” qəzeti (1918-1920)

“Azərbaycan”ın nəşri milli mətbuatımızın tarixində əlamətdar bir hadisəyə çevrildi. Qəzetenin adının “Azərbaycan” adlandırılması heç də təsadüfi deyildi. Dəfələrlə azərbaycanlı ziyalılar “Azərbaycan” adında qəzet nəşr etmək istəsələr də, buna nail ola bilmirdilər. (“Azərbaycan” adlı ilk qəzeti nəşr etmək təşəbbüsü hələ XIX əsrin 90-cı illərində Cəlaləddin və Kamal Ünsizadə qardaşlarına məxsusdur. Onların “Ziya” (“Ziyavi-Qafqaziy”) (1879-1884) və “Kəşkül” (1883-1891) qəzetləri (“Kəşkül”ün 11 sayı jurnal şəklində çap olub) bağlandıqdan sonra qardaşlar “Azərbaycan” adlı ictimai-siyasi, ədəbi-iqtisadi qəzet nəşr etmək üçün rəsmi dairələrə müraciət etmişlər. Bu müraciət və qəzetenin geniş programı Peterburq arxivlərində saxlanılmaqdadır.

“Azərbaycan” adlı ilk mətbuat orqanı 1906-ci il dekabrın 6-da Təbrizdə “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə nəşr olunan “Azərbaycan” adlı satirik jurnalıdır. Azərbaycan və fars dillərində çap olunan jurnalın redaktoru Əliqulu Səfərov idi. Cəmi 16 sayı işıq üzü görən jurnalın sonuncu sayı 1907-ci ortalarında bağlanıb. Bakıda “Azərbaycan” adlı ilk qəzet isə 1918-ci ilin yanvarında nəşrə başlayıb. Feyzullah Əliquluzadənin redaktorluğu ilə həftədə iki dəfə çıxan bu qəzet İran demokratik partiyasının orqanı idi. 1918-ci il yanvarın 28-dən martın 13-dək çap olunan qəzetiñ cəmi 13 sayı işıq üzü görüb) Çar Rusiyası hökumətinin nümayəndələri bu fikrin gerçəkləşməsinə qətiyyətlə mane olurdular. Çünkü buna yol vermək, Azərbaycan adında bir ölkənin varlığını bəyan etmək demək idi. 1918-ci ildə isə yeni yaranan müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin adını Azərbaycan və rus dillərində çıxan “Azərbaycan” qəzetiñ adı vasitəsilə dünyaya yaymaq şansı əldə edildi.

Bələliklə, “Azərbaycan” qəzeti 1918-ci il sentyabr ayının 15-də Gəncə şəhərində Yelizavetpol qubernatorunun mətbəəsində nəşrə başlayır. Gəncədə qəzetiñ cəmi dörd sayı çap olunur. Dörd səhifədən ibarət olan qəzetiñ birinci sayının iki səhifəsi Azərbaycan, iki səhifəsi rus dilində buraxılır. Milli mətbuatımızın cəfakes tədqiqatçısı Ataxan Paşayev bu haqda yazar: “İkinci və üçüncü nömrələr rus dilində hərəsi iki səhifə, dörd səhifədən ibarət, axırıncı, dördüncü nömrəsinin isə üç səhifəsi rus dilində, bir səhifəsi isə Azərbaycan dilində idi. Görünür ki, ya mətbəə işçilərinin və ya şiriftlərin çatışmazlığı üzündən, yaxud da redaksiya işçilərinin olmamasına görə Gəncədə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzeti əsasən rus dilində buraxılıb”.

Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, Gəncədə nəşr olunan qəzetiñ Azərbaycan dilində buraxılan səhifələrinin başında qəzetiñ adı ilə yanaşı belə bir yazı da verilib: “Türk və islamçılığa müfid məqalələrlə “Azərbaycan” səhifələri açıqdır”.

Qəzetiñ birinci sayında bu haqda yazılırdı: “Türklük və islamlıq-ıştə bu şüarlar ilə müstədid Rusiya çarlığının

cəngəlindən qurtarmış gənc Azərbaycan hökuməti isbatı-vücud etməyə iqdam etdi. Həqq-təala müvəffəqiyyətlər versin!”

Təəssüflər ki, sovet dövründə yazılın tədqiqat əsərlərində “Azərbaycan”ın nə vaxt və neçə sayının çap edilməsi haqqında bir-birini təkzib edən faktlar vardır. Məsələn, prof. Nazim Axundov “Azərbaycanda dövri mətbuat adlı (1832-1920)” kitabında qəzeti 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə dörd nömrəsinin çapdan çıxdığını qeyd edir. Alimin bu yanlış faktını başqa tədqiqatçılar da təkrarlayır. Əslində “Azərbaycan”ın Gəncədə çıxan birinci sayında “8 zilhəccə 1336” tarixi yazılıb. Bu tarixi miladiyyə çevirəndə 15 sentyabr 1918-ci ilə düşür ki, bu da çox əlamətdar bir güne təsadüf edir. 1918-ci il 15 sentyabr! Bakının rus-erməni birləşmələrindən azad edildiyi böyük tarixi bir gün. Bu şad müjdəni ilk dəfə olaraq Azərbaycan oxucusuna “Azərbaycan” qəzeti catdırıldı: “Dünən gecə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa həzrətləri tərəfindən belə bir telegram gəlmışdır: “Bakı şəhəri 15.09. 34, saat 9 əvvəldə igid ordu hissələrimiz tərəfindən azad olundu. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Farik Nuru”.

Bu tarixi günün əhəmiyyəti haqqında 43 il sonra “Mücahid” jurnalında Taki Aran “Azərbaycan tarixinə qısa bir baxış” adlı məqaləsində yazırı: “Anadolu və Azərbaycan əsgərlərinin amansızcasına çarpışaraqqazandıqları 15 Sentyabr 1918-ci il zəfərinin, Azərbaycan İstiqlal savaşlarında müstəsna bir yeri və Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin torpaq bütövlüyünün saxlanmasında dəyərli bir rolü vardır. 15 Sentyabrın anlam və önemini daha yaxşı görə bilmək üçün Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir göz yetirmək faydalı olacaq” (“Mücahid”, 1961, 7-ci sayda) (Elə bu faydadan xalqımızı mərhum etmək üçün Sovetlər Birliyi zamanında həqiqətin unudulmasına səy göstərildi).

Qəzeti həmin sayında bu münasibətlə Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli Xan Xoyskinin adından Nuru Paşaya təşəkkür telegramı çap edilib. Telegramda yazılır: “Qafqaz İslam

Ordusunun Komandanı səadətli Nuru Paşa həzrətlərinə. Təhtikomandanızda olan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşmənlərdən xilas edilməsi münasibətilə millətin zati-həmiyyət pərvanələrinizə və dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edirəm, əfəndim”.

Heyəti-vükalə rəisi Fətəli xan”.

Qəzetiñ birinci sayında türk əsgərlərinin igidliyi haqqında belə yazılıb: “Azərbaycan türkləri dəxi yüz illərcə adları ağızlarında söylənən pənahgah və ümidgahları olan Turan qardaşlarına pənah aparırdılar. Ömürlərin əksər vaxtını islam düşmənlərlə mübarizədə keçirmiş türkün aslan oğulları, türkün qəhramanları Şimal qardaşlarının imdadına yetib hətta Gəncəyə belə təhdid edən düşməni bir azca zamanda münhəzim (məğlub) edib də hal-hazırda Azərbaycanın paytaxtını düşməndən təmizləməkdədirlər: “Böylə ki, “hər bir millət kəndi-kəndisini idarə etməyə haqqı olsun”-əsası biz Azərbaycan türklərinə dəxil yetişdi. Azərbaycanın istiqlaliyyəti, onun Rusiyadan ayrılması röya olmayıb, həqiqətdir”.

Bu həqiqəti saxlamaq, qoruyub yaşatmaq üçün Nəsib bəy Yusifbəyli “Azərbaycan gənclərinə” adlı məqaləsində gəncliyə üz tutaraq deyirdi: “ İndi Sizə, ey Azərbaycan dəliqanlıları, sizə müraciət edirəm. Üzərinizdə nə qədər böyük və ağır vəzifə olduğunu bilirsinizmi, artıq meydanda heç bir bəhanə qalmadı... Türk ordusu bizim üçün cənnət qapılarını açmışdır, oraya vasil olmaq üçün dəstə-dəstə toplanın, yüz min, iki yüz min toplanın, evinizi, kəndinizi, şəhərinizi paytaxtinizi, Azərbaycanınızı, türk ellərinizi, islam məməkətlərinizi mühafizə üçün köksünüüzü sıpər edin. O vaxt bizim istiqlaliyyətimizi tanımayan tanısın”.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, “Azərbaycan”nın birinci sayı 15 sentyabr 1918-ci ildə çap edilib.

Bəzi tədqiqatçılar isə qəzetiñ nəşri tarixi ilə bağlı Ceyhun bəy Hacıbəylinin xatirələrinə əsaslandıqlarını bildirirdilər. Amma unutmaq olmaz ki, Ceyhun bəy xatirələrini uzun illər keçdiqdən

sonra 1951-ci ildə yaddaşına əsaslanaraq yazırıdı. Ona görə də bəzi qeyri-dəqiqlik məlumatlara yol verilib.

Məsələn, Ceyhun bəy xatirələrində yazırıdı: “Azərbaycan”ımızın ilk sayı sentyabrın 15-də çıxdı. “Azərbaycan”ımız Azərbaycan paytaxtının qurtuluşu günü nəşrə başladı. Üç-dörd gündən sonra Bakıya gəldik. “Azərbaycan” iki ləşdi. Biri türkçə, biri rusca çıxırıdı.

Əslində, “Azərbaycan” Gəncədə iki ləşmişdi və ilk saydan Azərbaycan və rus dillərində çap olunub. “Azərbaycan” Gəncədə üç-dörd gün deyil, on gündən ibarət olaraq fəaliyyətdə oldu. Gəncədə cəmi dörd sayı çıxan qəzeti 2-ci sayı sentyabrın 19-da, 3-cü sayı sentyabrın 22-də, 4-cü sonuncu sayı isə sentyabrın 25-də çap edilib. A-2 formatında çıxan qəzetiñ ilk saylarının materialları imzasızdır.

Bələliklə, 15 sentyabr möhtəşəm tarixi qələbədən sonra 1918-ci il sentyabrın 25-də Heyəti-Vükəla” (Nazirlər Şurası) və mühüm dövlət idarələri ilə birlikdə “Azərbaycan” qəzetiñin “Heyəti-idarə”si (Redaksiya heyəti) də Gəncədən Bakıya köcdü. Redaksiya Kolyubakinski küçəsindəki Adamovlara məxsus yaşayış binasında yerləşdi.

Redaksiya Bakıya köcdükdən sonra “Azərbaycan” qəzetiñin beşinci sayı 1918-ci il oktyabrın 3-də, birinci dəfə həcmi dörd səhifədən ibarət olmaqla (bundan əvvəlki sayıları iki səhifə idi) çap olundu. Rus dilində isə oktyabrın 7-də işıq üzü görüb. Bu haqda qəzet yazırıdı: “Sabiqdə Gəncədə rus dilində nəşr olunan “Azərbaycan” qəzətəsi şənbə günündən (7oktyabr) etibarən Bakıda nəşr olunmağa başlayacaqdır”.

Qəzetdə “rəsmi dövlət qəzətəsi” sözleri yazılmasa da Xalq Cumhuriyyətimizin ilk rəsmi qəzeti oldu. Hökumət başçısının təşəbbüsü və dəstəyi ilə yaranan “Azərbaycan” dövlət tərəfindən maliyyələşərək dövlət mətbəəsində çap olunurdu. İlk sayından sonuncu sayına kimi Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ideyası-xəttini təbliğ edən qəzet dövlət strukturlarının fəaliyyətini, qanun və qərarlarını, onun icrasını geniş şəkildə işıqlandırırdı. Bu haqda uzun illər sonra 1951-ci ildə Almaniyada çap olunan

“Azərbaycan” jurnalının birinci sayında Ceyhun Hacıbəyli yazdı: “...“Azərbaycan” bir fırqənin, bir sinifin və ya bir kastanın orqanı deyildi. “Azərbaycan” milli bir orqan idi və felən rəsmi hökumət məhafilinin (heyətinin) rəy və mülahizatını izhar edəcəyinə, kəndi (öz) yolunu sərbəstcəsinə çizib kəndi öz qənayətini bəyan edərdi”.

“Azərbaycan”ın yazarları dövrünün görkəmli siyasi xadimləri, istedadlı qələm əhliləri, tanınmış ziyalıları idti. Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, Şəfi bəy Rustəmbəyli, Xəlil İbrahim, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Seyid Hüseyin, Məmmədəli Sıdqi, Salman Mümtaz, Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, (Cabbarlı redaksiyada həmçinin tərcüməçi işləyirdi) Nağı bəy Şeyx Zamanlı, Adil xan Ziyadxanlı, Hüseyn Baykara Şəfiqə xanım Əfəndizadə müqəddəs ideyalarını, qəzet vasitəsilə oxucusuna çatdırırdılar. Mükəmməl siyasi məslək, milli əqidə daşıyıcıları olan bu vətənpərvər, millətsevər şəxsiyyətlər Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə çalışaraq, milli dövlətçilik şüurunun inkişafına, milli azadlıq ideyalarının təbliğinə xidmət etmişlər. Ona görə də qəzetdə çap olunan materiallar ideya-siyasi və sənətkarlıq səviyəsi baxımından çox güclüdür.

Birinci sayından beşinci sayına kimi “Heyəti-idarə”, beşinci sayı isə “Heyəti-təhririyyə” imzası ilə çap olunan qəzet haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasında yanlış olaraq yazılıb ki: “Qəzətin birinci sayı “Heyəti- təhririyyə” imzası ilə çıxbıb”. Qəzətin redaktorları haqqında da bir-birini təkzib edən yanlışlıqlar var. Əslində altıncı sayın Azərbaycan və beşinci sayın isə rus dilində çıxan “Azərbaycan”ın mühərrirləri: Ceyhun bəy Hacıbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəyli, 50-ci sayda müdir göstərilmir, 51-ci saydan ta 1919-cu il 16 yanvarda çıxmış 89-cu sayına qədər müdir və baş mühərrir Ceyhun bəy Hacıbəyli, 89-cu saydan 1919-cu il 4 iyul tarixli 216-cı sayına qədər müvəqqəti müdir Üzeyir bəy Hacıbəyli, 4 iyul 216-cı saydan 1 sentyabr 265-ci sayına qədər müvəqqəti müdir Xəlil İbrahim, 1

sentyabr 265-ci saydan 31 dekabr 1919-cu tarixli 358-ci sayına və 1 yanvardan tə 27 aprel 1920-ci il tarixli (85-ci sayı da daxil olmaqla) müdər Üzeyir bəy Hacıbəyli olub.

Bələliklə, "Azərbaycan"ın məsuliyyəti daha çox Ceyhun bəyin böyük qardaşı Üzeyir bəyin üzərinə düşür. Bu dövrdə onun jurnalistik və publisistik fəaliyyəti əsasən "Azərbaycan" qəzeti ilə bağlı olur. Üzeyir bəy qəzetiin bütün saylarında çıxış edirdi. O, demokratik ideyaları təbliğ edən ən aktiv jurnalist, publisist kimi fərqlənərək, AXC-nin istiqətləl savaşında mübariz mövqedən çıxış edərək rəhbərlik etdiyi mətbü orqanını da bu istiqamətə yönəltmişdir.

"Azərbaycan"da qadın jurnalist, publisist Şəfiqə xanım Əfəndizadənin və şairə Umgülsümün imzaları ilə də rastlaşdıq.

"Azərbaycan" qəzeti həm də jurnalistikanın prinsipləri baxımından kifayət qədər professional səviyyəli bir nəşr idi. Azərbaycanda demokratik dəyərlərin bərqərar olmasında qəzetiin böyük rolü olmuşdur. Qəzet ölkədə baş verən bütün ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi hadisələri işıqlandırmağa can atırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başladıqdan sonra qəzetiin səhifələrində onun fəaliyyəti geniş işıqlandırılırdı. Qəzətdə "Azərbaycan"-Məclisi-Məbusanında" rubrikası adı altında müntəzəm olaraq parlamentin iclasının hesabatları, qərar və fərmanları müntəzəm olaraq dərc edilirdi. "Hökumət qərarları", "Rəsmi xəbərlər", "Xarici xəbərlər" rubrikaları altında verilən materiallar birbaşa parlamentin fəaliyyəti haqqında məlumat verirdi.

Bununla yanaşı, "Azərbaycan"ın səhifələrində poeziyaya da geniş yer verilirdi. "Əsgər şeiri" adlı ayrıca güşə də açılmışdı. Ə. Cavadın "Gəlmə", "Qardaş", "İngilis", A. Şaiqin "Vətənin yanğıq səsi", "Əsgər şərqisi", Davudun "Əsgər elli", "Azərbaycan ordusu", Ə. Şövqinin "Azərbaycana", "Umugülsümün "Əsgər anasına", "Bir mayıs gündündə" əsərlərində milli istiqətlərin qorunmasına, hərbi vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə çağrışlar səslənirdi.

Qəzətdə həmçinin türk ortaq mədəniyyəti ideyasının təbliği məqsədilə “Türk şərqiləri”, “Türk duyğuları”, “Türkün dərdi” kimi rubrikalar da fəaliyyətdə idi.

“Azərbaycan” qəzetiinin diqqətçəkən saylarından biri də Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının ildönümü münasibətlə hazırlanmış xüsusi buraxılışıdır. “Çəhərşənbe 27 şəbanəlmüəzzəm sənə 1337” (28 mayis 1919 sənə, nömrə 190) tarixində çıxan “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan və rus dillərində gözəl bir tərtibatla çap olunmuşdu. Bayram münasibətlə hazırlanan qəzet həm Azərbaycan, həm də rus dillərində 6 səhifədən ibarətdir. Qəzətin adının altında böyük hərflərlə “Azərbaycan istiqlaliyyətinin bir sənəliyi münasibətlə “Dardanel” lokantasında Rumun orkestri və Asiya musiqisi Əlib xanəndələr oxuyacaqdılar, məşhur tarçalan Həsənin təhti-idarəsində” sözləri yazılıb. Qəzətin mətni ilə tanış olarkən hiss olunur ki, hökumət istiqlal bayramını yüksək səviyyədə keçirmək üçün ölkə ərazisində, xüsusən də Bakıda rəsmi səviyyəli şəhərliklər, yığıncaqlar, musiqi və teatr görüşləri təşkil edib.

“Azərbaycan”ın həmin sayında M. Ə. Rəsulzadənin, Ü. Hacıbəylinin, F. Ağazadənin, X. İbrahimin, Ə. Müznibin, Ş. Əfəndizadənin istiqlalımızı tərənnüm edən yazıları çap olunub.

Ümumiyyətlə “Azərbaycan”ın bütün sayıları ilə tanış olarkən bir daha bəlli olur ki, qəzətin keçdiyi yol tək onun deyil, müstəqil dövlətimizin yoludur. Bu yol çox çətin, lakin çox da şərəfli bir yoldur. Mətbuat aləmində özünəməxsus dəst-xətti olan “Azərbaycan” bu yolu obyektiv və operativ mövqedən işıqlandırıb.

Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk rəsmi dövlət qəzeti olan “Azərbaycan” azad sözün, sərbəst düşüncənin carçası kimi gənc müstəqil dövlətimizin ideyalarını sədaqətlə təbliğ edərək qərəzsizliyi, obyektivliyi ilə digərlərinə nümunə oldu. Bu haqda prof. Şamil Vəliyev yazar: “Azərbaycan” qəzeti ilk müstəqil qəzət kimi mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. “Azərbaycan” qəzeti milli jurnalistika ənənələri üzərində yüksələn, “obyektivlik, qərəzsizlik və tərəfsizlik” prinsiplərinə əməl edən, milli təcrübəyə

əsaslansa da, dünyəvilik, bəşərilik mövqeyində dayanan mətbuat orqanı idi”.

“BƏSİRƏT” qəzeti (1914-1920)

“Bəsirət” ideya-siyasi xətt etibarilə milli azadlığımızın, cümhuriyyətimizin ideologiyasını təbliğ edən mətbuat orqanı olub. Qəzətin birinci sayı 1914-cü il aprelin 12-də, sonuncu 286-ci sayı 1920-ci il mayın 15-də çap olunub. Qəzətin son üç sayının çapı sovet hakimiyyəti dövrünə düşür. Bakıda “Turan”, “Novruz”, “Səda” və “Orucov qardaş”larının mətbəələrində işiq üzü görən qəzet 4 səhifədən ibarət olmaqla A-3 formatda çıxırı. Səməd Mənsur və Qulamirza Şərifzadə qısa müddətdə qəzətə naşirlik ediblər. Həftəlik və bayram günlərinin səhəri çap olunan qəzət məşhur mart faciəsi günü nəşrini dayandırmağa məcbur olub və bir də 1918-ci il noyabrın 16-da nəşrə başlayıb. “Bəsirət”in əsas yazarları M. Ə. Rəsulzadə, Ş. Əfəndizadə, M. B. Məhəmmədzadə, M. Hadi, S. Mənsur, N. Nərimanov, X. İbrahim, Ə. Müzəib, M. Əlibayov, Ə. Cavad, H. Cavid idi.

Qəzətin redaktoru dövrünün tanınmış jurnalisti, publisisti Hacı İbrahim Qasımov yaradıcılığının ilk illərində daha çox satirik mətbuatla əməkdaşlıq edib. “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Babayi-Əmir”, “Lək-Lək” adlı satirik jurnallarda “Ağdan-qaradan”, “Həftəbecər” sərlövhələri altında və əsasında “Kəlniyyət” imzası ilə çap olunub. “Məlimat” (1911), “İqbal” (1914-1915) və “Bəsirət” qəzətlərinə redaktorluq edib. (“Məlumat” və “İqbal”a qısa müddətdə)

H. İ. Qasımov müxtəlif mövzularda, müxtəlif janrlarda yazış-yaradıb. Daha çox isə milli məsələ, mədəniyyətin inkişafı mövzularına müraciət edib. Publisist milli məsələ mövzusunda xarici dövlətlərin, xüsusən də Rusyanın qızışdırıcı siyasetini məhərətlə oxucusuna bəyan edirdi: “... o gün erməni milli şurasının qətnaməsini oxuyub çox güldüm. Əlbəttə, hamımıza məlumdur ki, bu qətnaməyə Urusiyətdə rüsxət verilib və

urusiyyyətdəkilər hökm ediyor ki, erməni qardaşlarının ürəkləri necə istiyor elə də yaşamalıdırular. Əcabə, nə üçün...?”

Və yaxud qəzətin 225-ci sayında yazır: “Ermənistan hökuməti Parisə-sülh konfransına bir teleqram göndərib deyir ki, ay aman, qoymayın, azərbaycanlılar xoruzumuzu verəcəklər qoltuğumuza. Onlar dəstələr düzəldib üstümüze qoşun göndərəcəklər”. Yazının sonunda müəllif bildirir ki, Zaqqafqaziyada milli hökumətlər arasında ziddiyətlər yaratmaqdə (xüsusən erməni-müsəlman) Rusiya xüsusi canfəşanlıq edir. Çünkü öz mənafeyini hər şeydən üstün tutan Rusiya bu yolla Zaqqafqaziya respublikalarının müstəqilliyini boğur və onları özündən aslı vəziyyətə salaraq təbii sərvətinə sahib olur.

H. İ. Qasımovun bu məsələ ilə əlaqədar olan mövzularını oxuduqda onun uzaqgörənliliyinə heyran qalmaya bilmirsən. “Bəsirət”in 137-ci sayında çap olunan “Yenə erməni-müsəlman məsələsi” sərlövhəli publisistik yazıda uzun illər bu problemin həll olunmayacağına işarə edən müəllif yazdı: “...necə gündür Parlamanda erməni-müsəlman məsələsi həll edilir. Amma nə fayda. Nənəm demiş. Bu xəmir hələ çox su aparacaq”.

Müəllif bu problemə həsr etdiyi bütün yazılarında dönə-dönə qeyd edirdi ki, “bu məsələnin həlli üçün Azərbaycan xalqına yalnız və yalnız milli birlik lazımdır”.

H. İ. Qasımovun yaradıcılığında xəlqilik motivləri, milli kolorit daha güclüdür. O, yaradıcılığı boyu öz üslub və məramına sadiq qalan ədiblərdən olub. İstər felyetonlarında, istərsə də publisistik yazılarında dilin axıcılığı, şirinliyi, təsir və ifadə vasitələri təkrar olunmazdı. Müəllifin bir çox satirik orqanlarla, onların əsas yazarları ilə yaxından təmasda olması onun qələmini daha da gücləndirirdi. Bununla o, satirik gülüşün sırlarını öyrənir və bu gülüşün vasitəsilə o dövrün eybacərliklərini məharətlə “nişan verir”di. Ona görə də bu yazılar illər keçsə də öz aktuallığını və təsir gücünü itirməyib. Müəllif həmçinin yeniliyin tərəfdarı olan qələm əhli idi. İsləm dininə qulluq etməklə yanaşı oxucunu dünyəvi elmləri mənimseməyə də sövq edir, islamı dərin bir elm adlandırırırdı.

“Bakı müsəlmanları” adlı bədii publisistik məqalədə müəllif yalnız Bakı müsəlmanlarına deyil, bütün islam dünyasına üz tutaraq deyirdi: “Maarifə əhəmiyyət verin, müsəlman qardaşlar. Elmsız islamın bu vaxta qədər nə kibi cəhalətə dücar olduğu gərək ki, sizlərə məlumdur”.

Publisist həmçinin sadə dildə yazmağı da təbliğ edir və qələm yoldaşlarını da oxucunun başa düşə biləcəyi bir dildə yazmağa çağırır. Qəzetiñ 284-cü sayında “Həftəbecər” sərlövhəli felyetonunda ana dilində danışmağı özünə ar bilən bir “xanım”ın simasında yüzlərlə belələrini tənqid edirdi. Xalqına onun adət-ənənəsinə bağlı olan müəllif bütün yazılarında bunu ön plana kecirirdi.

“Bəsirət” ilə sıx əməkdaşlıq və hərdən ona redaktorluq edən Mirzəbala Məhəmmədzadə H. İ. Qasımovun ən yaxın məsləkdaşı idi. H. İ. Qasımov “Bəsirət”in taleyini özündən sonra yalnız Mirzə Balaya etibar edirdi. Bu haqda qəzetiñ 23 avqust 1919-cu tarixli 242-ci sayında “İxtiyar” başlıqlı bir elan var (Belə məzmunlu elanlarla qəzətdə dəfələrlə rastlaşdım). “Bir neçə günlük Bakıdan getdiyimə görə qəzetəmizin müvəqqəti müdirliliyini mühərirlərimizdən Mirzəbala Məhəmmədzadə cənablarına həvalə ediyoram. H. İ. Qasımov”.

M. Məhəmmədzadənin “Sərhəd məsəlesi”, “Ermənilər və biz”, “Azərbaycan və ermənilər”, “Nəsib bəy kabinetəsi” və b. bir neçə silsilə şəklində verilən məqalələrində istiqlalın qorunması, onun ideyalarına sadiq qalmaq çağırışı daha güclü idi.

Qəzetiñ digər əməkdaşı Xəlil İbrahimin məqalələri də maraqlı və diqqəti cəlbedicidir. Onun “Qara bulud” adlandırdığı publisistik məqaləsində qeyd edilir ki: “Əgər bolşevizmin qarşısı alınmasa, dünyanın bir çox ölkələrini xərabə qoyacaq”.

AXC dövrü fəaliyyət göstərən milli demokratik mətbuat orqanlarımızın bir çoxu, o cümlədən “Bəsirət” qəzeti tarixi mənbə kimi qiymətli, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından da diqqətə layiqdir. Qəzetiñ sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmək olar:

- a) Qəzetiñ siması; “Bəsirət” özünü ədəbi, siyasi, ictimai fənn və iqtisadi türk qəzetəsi kimi təqdim edir. Qəzetiñ ən aktual mövzusu dövrün ictimai-siyasi hadisələri, milli məsələ və mədəniyyət, ədəbiyyat məsələsidir. Ə. Cavad, S. Mənsur, Ü. Hacıbəyli kimi mədəniyyət, ədəbiyyat, poeziya xadimlərinin yaradıcılıq nümunələri öz əksini daha qabarıq tapıb.
- b) Qəzetiñ üslubu; “Bəsirət”in çap edildiyi vaxt dil problemi nəinki Azərbaycan mətbuatını, o cümlədən bütün Türk dünyasının marağında olan uzunömürlü müzakirəyə çevrilmişdi. Belə bir vaxtda qəzet “Ümumi türk dili” tələblərinə tabe olaraq sadə səlis xalq dilində yazırıd. Qəliz materialları qəzet çap etmirdi.
- c) Janr xüsusiyyəti; Qəzətdə dərc olunan yazıların janr xüsusiyyətindən bəhs edərkən daha çox xəbər, elmi və bədii məqalə, felyeton, şeir diqqəti cəlb etdi. “Bəsirət”də dərc olunan xəbərlərin böyük əksəriyyəti jurnalistika nəzəriyyəsinin xəbərə verdiyi əsas tələblərinə tamamilə cavab verdiyinin şahidi oluruq.

Beləliklə, qəzətdə çıxış edən müəlliflər dövrün siyasi-ictimai məsələlərinə, hadisələrinə daha çox diqqət yetirib, günün aktual problemlərinə geniş yer verib. Bu gün həmin əsərlərin toplanıb tədqiq edilməsi günün əktual problemlərindən sayıla bilər. Bütövlükdə “Bəsirət” qəzeti özünün ciddi elmi tədqiqini gözləyir.

“QURTULUŞ” və “QURTULUŞ-YOLU” jurnalları (1915-1920)

Demokratik istiqamətli mətbuat orqanlarından biri də “Açıq söz” qəzeti redaksiyasında nəşr olunan “Qurtuluş” jurnalıdır. Əslində 20-ci yüzilliyin əvvəllerində “Qurtuluş” adlı iki jurnal çap olunub; birincisi 1915-ci ildə, ikincisi 1920-ci ildə. 1920-ci ildə çıxan “Qurtuluş” 1915-ci ildə nəşr olunan “Qurtuluş”un

davamıdır. Hər iki jurnalın baş redaktoru və naşiri Seyid Hüseyin olub. Seyid Hüseyin Kazım oğlu Sadıqov (Sadiq) dövrünün tanınmış qələm əhli idi. 1904-cü ildən ömrünü mətbuata bağlayan “Kazimoğlu”, “Hüseyin Sadıq” imzaları altında müxtəlif mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq edib, bəzilərinin də redaktoru olub. Daha çox tənqidçi-jurnalist kimi tanınan S. Hüseyin müxtəlif mövzularda qələmə aldığı ədəbi-tənqid məqalələri və “Dərədən-təpədən” adlı felyetonları ilə tez bir zamanda oxucularının rəğbətini qazanıb. Müəllif müxtəlif məzmunlu bu yazılarını əsasən demokratik ruhlu “Kaspi”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Yeni iqbal”, “Bəsirət”, “Tuti”, “İstiqlal” və “Qurtuluş” mətbu orqanlarında çap etdirib. Bu yazıların arasında siyasi mövzuda yazdığı məqalələr üstünlük təşkil edir ki, onlarda əsasən “Qurtuluş” da işıq üzü görüb. Birinci çap olunan “Qurtuluş” jurnalının ilk sayı 1 oktyabr 1915-ci ildə Bakı şəhərində işıq üzü görüb. İki fəftədən bir nəşr olunan ədəbi, ictimai, fənni, iqtisadi türk məcmuəsi 8 səhifədən ibarət idi. Formaca “Molla Nəsrəddin” in yarısı boyda olan məcmuə şəkilsizdir. Jurnal Aşurbəyovun “Kaspi” mətbəəsində çap olunurdu.

Jurnalın birinci sayında M. Ə. Rəsulzadə program xarakterli “Qurtuluş” adlı məqaləsində gəncliyi istiqlal savaşına səsləyəyirdi: “Zamanımız millət əsrider. Milli bir ruh və məslək sahibi olan gənclik cəhalətdə və qəflətdə yaşayan millətimizin xilaskar qurdudur. Yenice təsis olunan “Qurtuluş” sevdiyi türk dilinə və türk elinə xidmət qəsdi ilə müasir bir qurd xidməti göstərəcək”.

Həmin məqaləni “Müsavat” jurnalının 1996-cı il tarixli 6-cı sayında ərəb əlifbasından çevirib yenidən çap etdirən tədqiqatçı alim A. Bayramoğlu “Qurd mətinliyi, od təmizliyi və zəka qüdrəti ilə” başlıqlı məqaləsində jurnalın və M. Ə. Rəsulzadənin mövqeyi barədə yazır: “M. Ə. Rəsulzadə xalqın tam istiqlaliyyət əldə etməsi üçün ümidi milli ruh və məsləklə səfərbər olan gəncliyə bağlayırdı. Çünkü milli-tarixi yaddaşı oyanaraq şüuru özünün izzət-nəfsini, şərəf və ləyaqətini qorumaq səviyyəsinə çatan gəncliyin-yeni nəslin milli istiqlal uğrunda bir qurd

mətinliyi və dözümü ilə son məqsədə çatıncaya qədər mübarizə aparacağına inanırdı...

... O, inanırdı ki, əfsanəvi “Ərknurun” yurdundan qurdun bələdçiliyi və odun köməyi ilə qurtulan türkün zəkası, qüdrət və mətinliyi onun yeni uğurları ilə nəticələnəcək... Milli tarixi yaddaşın oyadılaraq, onlara sahiblik hissinin aşlanmasında güdüllən son məqsəd vətənin bütövlüyü, millətin azadlığı və istiqlaliyyətidir. Bugünkü gənclik həmin yolu qurd qətiyyəti, ad saflığı, “Ərknurun” müqəddəsliyi, özü də ağıl və zəkanın gücü ilə tutmalıdır”.

Təsadüfü deyil ki, öz milli-məqsəd və amalını cəsarətlə bəyan edən, siyasi məsələlərə münasibətini açıq-aydın bildirən jurnal elə ilk sayından senzuranın diqqətini cəlb etdi. Burada senzurani daha çox narahat edən milli ruhlu yazıların üstünlük təşkil etməsi idi. İkinci sayından ciddi sezuraya məruz qalan jurnalda bir neçə səhifə bütünlükə ağ buraxılıb. Məsələn, 2-ci və 3-cü sayların 1-ci səhifələrinin yaridan çoxu, 7-ci səhifənin çox hissəsi tamamilə aqdır. Cəmi 4 sayı çap olunan jurnalda belə “qadağan olunmuş” səhifələr çıxdı.

Senzuranın ciddi sixma-boğmasına məruz qalan jurnalın sonuncu, dördüncü sayı 16 noyabr 1915-ci ildə çap edilib. Lakin sonuncu sayıda jurnalın nəşrinin dayandırılması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Görünür, senzura jurnalın nəşrini xəbərsiz dayandırıb.

Beş il sonra 1 aprel 1920-ci ildə yenidən nəşrə başlayan jurnal üz qabığında belə bir məlumat yazıb: “Sadə lisanda ədəbi, elmi, ictimai və iqtisadi yazılar üçün “Qurtuluş”un sütunları açıqdır. İdarəmiz: Parlaman binası, Məcmuəmiz 1915-ci ildə nəşrə başılmış və həmin ildə də senzura tərəfindən tətil etməyə məcbur olmuş. Şimdi müstəqil vətənimizdə qələm arkadaşlarımızın rifahı ilə yenidən nəşrə başlıyor. Simididən 12 səhifə olacaq və iki həftədən bir çıxacaq. Yaxın günlərdə həftəlik olaraq 24, yaxud 32 səhifəlik olaraq-əfkər olacaq”.

Jurnalın birinci sayındakı “İkinci sənə” adlı baş məqalədə redaktor məqsəd və məramını belə açıqlayırdı: “Birinci sənəmiz

1915-ci ildə, beş sənə bundan öncə vaqe oldu. Onda hərb və məşəqqətlər davam ediyordu. Müharibə adlı bir kabus ölkəni daha rəzil bir günə salıyordu. Yeni mədəniyyət yaratmaq üçün əski cahan mədəniyyəti dağılırdı. Millət silaha sarılaraq bir-birinə hücum ediyordu, ölürlər və öldürürlər. Böylə bir zamanda “Qurtuluş” çıxdı. “Qurtuluş”u böylə bir zamanda çıxaran bir şey var idi -Ümid. “Qurtuluş” o zaman ümid ediyordu ki, cahan müharibəsində tilsimə düşmüş türk milləti hərəkətlərə gələcək heç bir növlə qurtuluş yolu bulmayan bir böyük millətin “boz qurd” zühura çıxacaqdır. Türkləri siyasi bir fəlakət nəticəsində düşdükləri ziyandan xilas edəcək, qurtaracaq, ona qurtuluş yolunu göstərəcəkdir. Şimdə böylə də oldu”.

Hər iki “Qurtuluş” ideya-siyasi istiqamət etibarilə milli-demokratik xarakter daşıyırı.

“İTTİHAD” qəzeti (1917-1920)

“İttihad”ın ilk sayı Ceyhun bəy Hacıbəylinin redaktorluğu ilə 1917-ci il dekabrın 4-də işıq üzü görüb. İctimai, siyasi, ədəbi qəzet “Güç ittihaddadır” şüarı ilə çap olunurdu. Qəzet 59-cu sayından sonra “Rusiyada müsəlmanlıq” fırqəsinin rəsmi orqanına çevrilir. 1918-ci ildə “Azərbaycan” qəzetiinin rəhbərliyinə dəvət alan C. Hacıbəyli qəzeti tərk edir. Qəzetiin 1918-ci il və 1919-cu ilin aprelinə qədərki sayıları “heyyati-təhriyyə” imzası ilə çap olunub. Mart faciəsi zamanı nəşrini dayandırmağa məcbur olan qəzet yenidən 1919-cu ilin aprelində nəşrə başlayır. Bu dəfə qəzətə “Qafqaz İttihad Fırqəsi” Mərkəzi Komitəsinin üzvü Camal əfəndi Nakaşidze baş mühərrir təyin olunur. Lakin çox qısa müddətdə Camal əfəndi həm partiyadan həm də qəzətdən gedir. Partiyanın qərarına əsasən bu dəfə qəzətə partiyanın sədri Qara bəy Qarabəyli rəhbərlik etməyə başlayır.

“İttihad” in ən fəal müəllifləri C. Hacıbəyli, Q. Qarabəyov, M. Hadi, M. Şahtaxtlı, M. B. Məhəmmədzadə və b. id. İlk sayıları gündəlik çıxan qəzet 1919-1920-ci illərdə ayda yalnız bir-iki dəfə çap olunub. Qəzetiin səhifələrində müxtəlif mövzulu, müxtəlif

janrlı yazılar çap olunub. Əsasən Qafqaz, Rusiya və İrandağı siyasi proseslərə aid məqalələr, sosial problemlərə dair yazılar, azadlıq ideyalarını tərənnüm edən şeirlər üstünlük təşkil edib. Aprel işğalından sonra qəzetiñ nəşri dayandırılıb.

“ƏFKARI- MÜTƏƏLLİMİN” jurnalı (1919)

1919-cu il fevralın 14-də birinci sayı, mayın 8-də isə sonuncu dördüncü sayı çap olunan “Əfkari-mütəəllimin” jurnalı “Türk müəllimlər cəmiyyəti” tərəfindən buraxılırdı. Milli, ədəbi, tarixi bir jurnal kimi məktəblilərin təbiyələnməsi və maariflənməsi üçün çalışırdı. Jurnal öz adında olan məzmunu “Əfkari-mütəəllimin”-“Şagirdlərin fikirləri” məshhumunu layiqincə doğruldurdu. Dövrü mətbuatın əksəriyyətinin nəşr tarixində olduğu kimi bu jurnalın da nəşr tarixində bir-birini təkzib edən faktlar var.

“İstiqlal” qəzetində olduğu kimi “Əfkari-mütəəllimin” də birinci və sonrakı saylarında göstərilən tarixlərdə səhvə yol verilib. Belə ki, birinci sayda “N-1, 4 şaban 1337” göstərildiyi halda, sonrakı saylarında “1335”-ci il qeyd edilib. Burada səhv olaraq 7 əvvəzinə 5 rəqəmi düşüb və nəticədə 1335-ci il gedib. Qeyd edək ki, 1335-ci ili Şərq təqviminə çevirəndə 1917-ci ilə düşür. Jurnal isə 1919-cu ildə çap olunub. Bunu təsdiq edən faktlardan biri də odur ki, jurnalın 1-ci və 2-ci saylarında “İdarənin fəaliyyəti” adlı “Gəncə müəllimlər cəmiyyəti”nin aylıq hesabatı çap olunub və hesabatın sonunda iclasın keçirildiyi tarix belə göstərilib: “Gncə, 8 mart 1919-cu il”.

Bundan əlavə jurnalın məzmunu ilə də tanış olduqda onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olduğu bir dövrdə fəaliyyət göstərdiyinə şübhə qalmır. Məsələn: “Türk dili” sərlövhəli yazıdan: “Bütün insanlar dörtlü-dörtlü millətlər olduğu kimi, təbii ki, hər millətin kəndinə məxsus lisani, milli dili vardır. Şimdi Azərbaycanlılar müstəqil bir idarə altına keçdilər. Hər şey ürəyimizcə oldu. Bircə dil məsələsindən başqa, müvəqqəti olaraq bir çox yerlərdə rus dili işlədir”.

Və yaxud şair Hüseyin Səmədzadənin “İstiqlal” adlı şerinə diqqət yetirək:

Ürəyimizdən uçdu getdi, zalım qara buludlar.

Əsirlikdən baş qurtardı, nazlı gözəl bu yurdalar.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, “Əfkari-mütəəllimin” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə işiq üzü görüb. Jurnalın hər sayının birinci səhifəsində “iki həftədən bir” nəşr olunduğu göstərilər də, jurnalın cəmi dörd ayda dörd sayı çap edilib. 30-35 səhifədən ibarət olan jurnalın təşkilatçılarından biri də İsgəndər Orucov idi. Həcimcə “Molla Nəsrəddin”dən çox kiçik olan jurnal əsasən elmi məqalələrə və istiqlal mövzusunda olan şeirlərə üstünlük verib. Bu şeirlərin müəllifi əsasən Gəncəli Davud idi. Onun şeirlərində vətənə, xalqa məhəbbət duyğuları daha çox tərənnüm olunurdu.

Jurnalın əməkdaşları yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif, say etibarı ilə çox az idilər. Jurnalla əsasən əməkdaşlıq edənlər Gəncəli Davud, Xuraman Ağazadə, Asiya Axundzadə, Mirzə Abbas, Baba Cəbrayılladə və Hüseyin Səmədzadə idi.

“Əfkari-mütəəllimin” əsas məqsədi məktəblilərdə sağlam əxlaqi keyfiyyətlər aşlamaq, elmə, yeniliyə həvəs oyatmaqdan ibarət idi. O, azda olsa məqsədinə nail ola bildi.

Əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti zamanı nəşr olunan milli mətbuatın əksəriyyəti qarşısına elmi, yeniliyi təbliğ etmək məqsədini qoyaraq müstəqil, gənc cumhuriyyətimizi yaşatmaq və qorumaq arzusu ulə təbliğat aparırdı.

“ÖVRAQI-NƏFİŞƏ” jurnalı (1919)

Azərbaycan mətbuatı tarixində ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən ilk dövrü mətbuat orqanı olan “Övraqı-nəfisə” 11 mart 1919-cu ildə nəşrə başlayıb. “Novruz” mətbəəsində çap olunan jurnalın naşırı Üzeyir bəyin böyük qardaşı bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyli, redaktoru Əliabbas Müznib, rəssamı dövrün tanınmış mollanəsrəddinçi rəssamı Əzim Əzimzadə idi. 12-14 səhifədən ibarət olan jurnal həcm etibarı ilə “Molla Nəsrəddin”dən bir az

fərqlindirdi. Yalnız teatr, musiqi, incəsənət aləmi ilə bağlı olan jurnalda tamaşalar haqqında resenziyalar, elanlar, məqalələr, fotosəkillər və rəngli şəkillər üstünlük təşkil edirdi. Jurnalın əsas yazarları F. Köçərli, A. Şaiq, C. Cəbrayılbəyli, Ə. Abid, M. Hadi idi. Onların yazılarında milli musiqimizin, ədəbiyyatımızın təbliğİ əsas yer tuturdu.

“Övraqı-nəfisə”də verilən foto şəkillər arasında daha çox diqqəti cəlb edən Əmir Teymurun çox zəhmli və əzəmətli şəklidir. Şəklin altında mənalı bir cümlə yazılıb: “770-dən 807-yə dönyani titrədən, Şərqi böyük cahangiri, Türk hökümdarı Əmir Teymur”.

Jurnalda sənət aləmində sevilən sənətçilərdən H. Ərəblinski, Kazımzadə, M. Muxtar, H. Vəzirov haqqında maraqlı yazılar da verilib. “Övraqı-nəfisə”nin ilk sayı bütövlükdə mərhum aktyor Hüseyn Ərəblinskinin həyat və yaradıcılığına həsr edilib.

Digər maraqlı yazıldardan biri də Şərq musiqisi və musiqi alətlərinə dair məşhur ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın əsəri, memarlıq abidələrindən “Tac Mahal” haqqında olan məqalədir.

Kağız qıtlığı üzündən bağlanan jurnalın (bu haqda jurnalın beşinci sayında artıq xəber verilir) sonuncu, 6-ci sayı 1919-cu ilin avqustunda işıq üzü gördü. Jurnalın ömrünün çox qısa olmasına baxmayaraq Azərbaycan incəsənətinin, teatr və musiqisinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

“Övraqı-nəfisə” 20-ci yüzilliyin əvvəllərində çap olunan mətbuat orqanları arasında yeganə mətbuat orqanıdır ki, çox sadə-səlis bir dildə yazış və heç bir siyasi hadisələrə müdaxilə etməyib. Yalnız Azərbaycanda teatr və musiqinin inkişafını təbliğ edib.

“KASPI” qəzeti (1881-1919)

Azərbaycan mətbuatı tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri çap olunan mətbuat orqanları arasında ən uzun ömürlüsü və iri həcmili “Kaspi” qəzetidir. Bakıda müntəzəm nəşr olunan qəzet yalnız mətbuat tariximizin deyil, həmçinin ictimai-siyasi

fikir tariximizin də ən parlaq nümunələrindəndir. Çünkü qəzet o zaman ölkəmizdə baş verən bütün siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni və ədəbi hadisələri öz səhifələrində əks etdirib. Əvvəlcə həftədə iki dəfə, 1981-ci ilin iyul ayından isə üç dəfə, 1984-cü ildən gündəlik çap olunan qəzetiñ cəmi “10 min 65 nömrəsi” çap olmuşdur. 38 il fəaliyyətdə olan qəzətə bu illər ərzində müxtəlif millətlərin nümayəndləri rəhbərlik edib.

V. Kuzmin, Y. Stapsev, N. Sivinkin, V. Luckus-Xomutov, P. T. Qordiyevski, Y. Baldireva, N. Sokolinski, K. Karyagin, A. A. Veynberqlə yanaşı “Kaspi”yə Azərbaycanın görkəmlili mütəfəkkirləri, qələm və kalam sahibləri olan M. Şahtaxtinski, Ə. M. Topçubaşov, Ə. Hüseynzadə, H. Zərdabi, Ə. Ağaoğlu da redaktorluq edib. Bununla da Azərbaycanın istedadlı qələm əhli öz sözlərini, hüququnu və iradını geniş oxucu kütləsinə (xüsusən də Rusiya ictimaiyyətinə) catdırmaq üçün imkan əldə etdi. Və həmçinin “Kaspi”yə onların rəhbərlik etməsi yetişməkdə olan gənc Azərbaycanlı jurnalist və publisist ordusunun formalaşmasına təkan verdi.

Bələliklə, “Kaspi” Azərbaycanın milli mənafeyinə xidmət edən və uzun ömür sürən bir mətbuat orqanı kimi fəaliyyətini davam etdirdi. Bütün bunların həyata kecirilməsində xeyriyyəçi, maarifpərəst, varını-dövlətini xalqının maariflənməsi yolunda sona kimi sərf edən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əməyi ölçüyə gəlməz dərəcədə çox idi. Çar Rusiyasının olmazı təqiblərinə, təhqirlərinə, istismarına məruz qalan millətinin xilası uğrunda təmənnasız olaraq bütün gücünü, milyardlarını əsirkəməyən Hacı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifi təbliğ edən hər bir sahəyə o cümlədən milli mətbuatın inkişafına da külli miqdarda vəsait ayırdı. Belə mətbuat orqanlarından biri də “Kaspi”dir. H. Z. Tağıyev 1897-ci ilin sonlarında “Kaspi” mətbəəsini ruslardan və ermənilərdən alaraq qəzetiñ naşırlığını də öz üzərinə götürür. Bu hadisə Bakı quberniyası jandarm idarəsinin qəzəbinə səbəb oldu. Bu idarənin 1898-ci il yanvarın 13-də mətbuat işləri Baş İdarəsinin rəisinə yazdığı məlumatda oxuyuruq: “Yerli xadim H. Z. Tağıyev təhsilsiz olmasına

baxmayaraq, təbiətən qeyri-adi istedada malikdir, şəhərdə nəinkin müsəlmanlar, həmçinin digərləri arasında çox böyük nüfuzu var. Odur ki, yeganə “Kaspi”nin nəşrini və redaktorluğunu tatarların əlinə vermək olmaz”.

Lakin artıq gec idi. "Kaspi" qəzetiňin sahibi H. Z. Tağıyev ilk gündən milli ziyalıları qəzetiň ətrafına toplamağa başladı. Xaricdə yüksək təhsil almış və Bakıya yenicə gələn Ə. M. Topçubaşovu "Kaspi"ə redaktor təyin etdi. (Hacı bunu H. Zərdabinin məsləhəti ilə etmişdi). Beləliklə, qəzet tədricən milli düşüncəli mətbuat orqanına çevrildi. Qəzətdə Azərbaycanlı jurnalist və publisistlərin, pedaqoqların, siyasi xadimlərin imzaları müntəzəm olaraq görünməyə başladı. Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, C. Məmmədquluzadə, M. Şahtaxtinski, H. Vəzirov, F. Köçərli, H. Zərdabi, N. Nərimanov, S. M. Qənizadə, M. Sidqi, M. Mahmudbəyov, C. Hacıbəyli və onlarla azərbaycanlı yazarlar qəzetiň ideya-siyasi xəttini dəyişərək milli ideyaların müzakirəsi ocağına çevirdilər. Artıq qəzet əyalət qəzeti səviyyəsindən çıxaraq təkcə Qafqaza, Rusiyaya deyil, uzaq xarici ölkələrə də yayılmışdı.

Bildiyimiz kimi, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakının sənaye şəhərinə çevrilməsi, neftin inkişafı, milli burjuaziyanın formallaşması və s. bu kimi amillər Bakı sakılnerinin tədricən maariflənməsinə səbəb olurdu. Belə bir şəraitdə Bakının rusdilli ziyalı təbəqəsi formalışdı. "Kaspi"nin də əsas məqsədi həmin rusdilli sakılların təlabatını ödəməklə yanaşı həm də onların köməkliyi ilə qəzətin səhifələrində Azərbaycan reallıqlarını, arzu və istəklərini, etirazlarını geniş şəkildə Rusyanın diqqətinə çatdırmaq imkanı əldə etmək idi. Beləliklə, "Kaspi"də maarifçilik, dünyavi elmlərin tədrisi, Avropada inkişaf, texnika (texnologiya) və elm haqqında geniş bilgilər, məlumatlar üstünlük təşkil edirdi.

"Kaspi"nin tədqiqinə XX əsrin 70-ci illərindən başlanmışdır. Bu sahədə ilk addım atan azərbaycanlı ədqiqatçı alim Səməyə Movləyevdir. Son illər isə "Kaspi" haqqında bir çox dəyərli elmi əsərlər, monografiyalar, məqallər yazıldı. Lakin onlarda qəzeti

1918-1919-cu illərdəki fəaliyyəti ilə bağlı çox az, bəsit məlumat verilib. 38 il fəaliyyətdə olan “Kaspi” qəzeti 1918-ci ildə faciəli mart qırğını zamanı Bakıda çap olunan bütün mətbuat orqanları kimi fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Erməni-dاشnakları rus bolşevikləri ilə birlikdə şəhərdə olan bütün mətbəələri, redaksiyaları dağıdaraq yerlə-yeksan etdirilər, o cümlədən “Kaspi” mətbəəsi və “Kaspi” qəzetinin redaksiyasını da. Bir çox qəzet və jurnallar kimi “Kaspi” də öz fəaliyyətini yenidən, 1918-ci ilin noyabrından davam etdirməyə başladı və 1919-cu ilin 1 aprel tarixinə kimi nəşr olundu. Tədqiqatçı alim S. Movlayevanın “Rus və Azərbaycan mədəniyyətinin “Kaspi” qəzetində təbliği” adlı əsərində yazdığını görə: “bu zaman qəzeti 5000 nüsxəsi çap olunub”.

Tədqiqat əsərlərinindən bəlli olur ki, “Kaspi”yə müxtəlif illərdə, müxtəlif millətlərin nümayəndələri redaktorluq edib. Onların arasında qəzetə ən uzun illər redaktorluq edənlər Əli Mərdan bəy Topçubaşov (1898-1907) və Andrey Veynberq olub. A. Veynberq qəzetə 1907-ci ilin, 232-ci sayından, 1919-cu ilin 1 aprel tarixli sonuncu sayına kimi redaktorluq edib. A. Veynberqin “Kaspi”yə gəlməsində və redaktorluq etməsində Ə. M. Topçubaşovun çox böyük rolü olub. Bu haqda Ə. M. Topçubaşovun H. Zərdabiya yazdığı 127-saylı məktubunda oxuyuruq: “Kaspi”nin məhv olmaması üçün redaktor tapmışam. Andrey Veynberq. Təessüf ki, ondan yaxışını tapmadım”.

Yeri gəlmışkən onu da qeyd edək ki, A. Veynberq mətbuat aləmində təsadüfü adam deyildi. O, “Kaspi”yə gəlməmişdən əvvəl Peterburqdə nəşr olunan “Seqodna”, “Vampir”, “Burelom” mətbuat orqanları ilə həm əməkdaşlıq edib, həm də bəzisinin redaktoru olub. Beləliklə, A. Veynberq on iki il “Kaspi”yə redaktorluq edir və bu illərdə qəzetiñ səhifələrində inqilabi çıxışlara az yer verməməklə yanaşı öz tənqid fikirlərini də gizlətmirdi. Hətta 1917-ci ildə Rusiyada və ölkəmizdə hadisələrin çox zidiyyətli bir hal aldığı zaman qəzet 242-ci sayında “Kadetlik, yoxsa bolşeviklik” sərlövhəli məqalədə inqilabi çıxışları kəskin şəkildə tənqid edirdi. Bitərəf olmağa

üstünlük verən redaktor daha çox rus ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təbliğinə çalışır və ara-sıra da azərbaycan, dünya mədəniyyətinə yer verirdi. Lakin, A. Veynberq redaktorluğa başladığı ilk 242-ci sayında baş məqalədə yazdı ki; “Hal-hazırda müsəlmanların rus dilində çıxan yeganə qəzeti “Kaspi” onların mədəni maraqlarına xidmət edəcək, xüsusən də Qafqaz müsəlmanlarının”. Redaktor qəzeti yalnız məzmununda dəyişiklik etməklə keyfiyyətlənmədi. Həmçinin çap olunması üçün də yenilik etdi. O, qəzeti yüksək səviyyəli yeni kursivlərlə yığıdırırdı.

S. Movlayevanın yazdığını görə “1912-ci ildə H. Z. Tağıyev “Kaspi” mətbəəsini arendaya verir. 1916-cı ilin dekabrında isə qəzeti nəşr etməyi öhdəsinə götürən E. Levenyonun mətbəəçilik birliliyinə mətbəə ilə yanaşı qəzeti redaksiyasının da təhvil verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Adminstrasiyası nəzdində siyasi sənədlər arxivində “Kaspi”nin 1919-cu ildə çap olunan 1-yanvardan, 29-yanvar tarixli sayılarını gözdən kecirdim. Daha çox rast gəldiyim imzalar bunlar oldu: Spiridonov, Ferdinand, Anri, Qlaxenqauz, A. M. Fiş, L. Kremeer və A. Veynberq. Bu imzalarla verilən yazıların böyük əksəriyyəti rus və dünya mədəniyyətini, ədəbiyyatını, ictimai həyatını təbliğ edirdi. Bu bir ay ərzində qəzetdə bir –iki dəfə “P. Qara-mirzə” imzası ilə kicik həcmili yazılar da çap olunub. Qəzetdə daha çox rastlaşdırığım “Səyfəciklər” və “Kicik felyeton” sərlövhəli silsilə şəklində, “İynə” imzası ilə çap olunan yazılar oldu. Yüksək jurnalist və publisist sənətkarlığı ilə qələmə alınan bu satirik yazılar özünəməxsus yazı tərzi ilə hiss olunurdu ki, istedadlı qələm sahibinə məxsusdur. İfadə tərzi, dili və üslub sadəliyi, yumoristikliyi ilə seçilən bu yazınlarda müəllif hansı mövzuya müraciət edibse, orada onun özünəməxsus istedadı, sənətkarlığı üzə çıxıb. Bu mövzular dil üslub baxımından bir –birinə nə qədər yaxındırsa, bir o qədər də fərqli və orjinaldır. Onu da qeyd edim ki, “İynə” imzası ilə qəzeti 1906-ci il tarixli sayılarından ta sonuncu saylarına kimi rastlaşdım. Müntəzəm olaraq isə 1911-ci ildən ta 1919-cu ilin son saylarına kimi.

Qiyməti bir manat və dörd səhifədən ibarət olan qəzetiñ əsasən 1, 2, bəzən də 4-cü səhifələri bütövlükle elanlara, bildirişlərə və reklamlara həsr edildi. Qəzetiñ bir neçə sayında "Azərbaycan" qəzetiñ abunəsi, "Hacıbəyli qardaşlarının teatrı" haqqında olan elanlar da var. Bəzən bu elanların əksəriyyəti neft buruqları, emalı və satışı ilə bağlı olanlardır. Bu məzmunlu elanlar adətən xarici şirkətlərə, yerli milyoncu neft sahibkarlarına məxsusdur.

"Gündəlik həyatdan", "Bizə yazırlar", "Kaspi"nin məktubları", "Bakı həyatından", "Bakı mətbuatı", "Teatr və musiqi" və s. rubrikalar altında çap olunan yazılar müxtəlif janrlarda və müxtəlif mövzularda yazılıb. Ara-sıra "Parlametdən" sərlövhəsi ilə çap olunan yazılda Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentinin fəaliyyəti, iclasların gedisi, qəbul edilən qərar və qanunlar haqqında da informasiyalar öz əksini tapırı. Əsasən Rusiyaya dair ümumi xəbərlər, yerli xronika, dünyada başverən yeniliklər, teatr və musiqi aləmində olan hadisələr üstünlük təşkil edirdi. Redaktorun bu bir ay ərzində çap olunan məqalləri arasında "Yarı il", "Axırıncı söhbət", "Oxumaq lazımdır" və başqa bir neçə məqaləsi də maraqlıdır.

Yeri gəlmışkən onu da qeyd edim ki, "Kaspi"nin 1918-ci ildə və 1919-cu ildə çap olunan bütün sayıları ilə ətraflı tanış olmaq üçün M. F Axundov adına mərkəzi kitabxanada, Azərbaycan Respublikasının Milli arxiv idarəsində və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi-Elmi kitabxanasında və A. Bakıxanov adına Tarix İnstitunda oldum. Çox təəssüflər ki, qəzetiñ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə çap olunan sayılarını tapa bilmədim.

"Kaspi"nin ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı S. Movlayeva ilə N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat muzeyində görüşdüm. Söhbət zamanı xanım tədqiqatçı bildirdi ki, o, "Kaspi"nin bütün sayıları ilə (1918-1919-cu illərdə daxil olmaqla) Cankt-Peterburuqun Mərkəzi arxivində və Moskvada S. Şedrn adına kitabxanada ətraflı tanış olub.

“Kaspi”nin görə bildiyim sayıları ilə tanış olarkən bir daha əmin oldum ki, bu qəzet jurnalistikamıza, qəzətçiliyimizə bir çox yeniliklər gətirib. Ona görə də onun işıqlandırıldığı məsəllərin ətraflı tədqiqata cəlb olunması ehtiyacı var.

**“AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
HÖKUMƏTİNİN XƏBƏRLƏRİ”
“AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
HÖKUMƏTİNİN QANUN VƏ
BİNAGÜZARLIQLARI” qəzeti və toplusu (1919-1920)**

AXC dövründə sərf hökumətin qərar və qanunlarını əks etdirən mətbü orqanları da olmuşdur. Onlar haqqında da çox qısa məlumat vermək yerinə düşərdi. Məsələn, “Azərbaycan Cumhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri” adlanan qəzət AXC hökumətinin rəsmi orqanı idi. Qəzətin ilk sayı 1919-cu il yanvarın 25-də çap olunub. 1919-cu il iyulun 19-dan həftədə bir, 1920-ci il yanvarın 1-dən isə həftədə iki sayı işıq üzü görüb. Qəzət Azərbaycan və rus dillərində çıxıb. “Xəbərlərin” nəşrini Xalq Maarif Nazirliyi həyata keçirirdi. Qəzətdə əsasən hökumətin qərarları, nazirliliklərin sərəncam, əmr və təlimatları, ayrı-ayrı şəxslərin vəzifəyə təyin və ya azad edilməsi barədə məlumatlar, elanlar çap olunurdu.

Hökumətin digər bir rəsmi orqanı “Azərbaycan Cumhuriyyəti Hökumətinin qanun və binagüzarlıqları” toplusu idi. Toplunu nəşr etmək üçün hökumət 1919-cu il iyunun 25-də qəbul etdiyi qərarla “Azərbaycan Cumhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri” nəşriyyatı yanında xüsusi şöbə yaradılmışdı. Toplunun Azərbaycan və rus dillərində ayrı-ayrılıqlıda 4 sayı nəşr olunub. İlk sayı 1919-cu il noyabrın 15-də, son sayı isə 1920-ci il yanvarın 1-də buraxılıb.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

KİTABLAR

AZƏRBAYCAN DİLİNDE

1. Axundov M. F. Əsərləri. 3 cilddə, II cild. Bakı, 1961
2. Axundov N. Azərbaycanda dövri mətbuat (1832-1920). Bakı, 1965
3. Axundov N. Sənədlərin dili ilə. Bakı, 1980
4. Axundov N. Azərbaycanda satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı, 1968
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild. Bakı, 1980
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild. Bakı, 1983
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı, 2005
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, II cild. Bakı, 1960
10. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994
11. Aslanov M. Üzeyir Hacıbəyov jurnalist. Bakı 1985
12. "Azərbaycan- 90". ("Azərbaycan" qəzetiinin 90 illik yubileyi münasibətilə hazırlanan məqalələr toplusu). Bakı, 2009
13. Ağayev İ. Mətbuat və publisistika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, 1998
14. Altunbay M. Azadlığa üçün türk (xatırələr). Bakı, 1994
15. Allahverdiyev B. Kitablar haqqında kitab. Bakı, 1972
16. Abdulla Ş. Xatırələr. Bakı, 1961
17. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992
18. Bayramoğlu A. Qafqaz imdadına çatan könül nəğmələri. Bakı, 2002
19. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, 2003

20. Cəfərov N. Milli-ictimai fikir tariximizdən (1914 fevral, 1917. Bakı, 1993
21. Dünyaminqizi Q. Cumhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər). Bakı, 2005
22. Əhmədov H. Azərbaycan demokratik Respublikası hökumətinin milli ziyanlı kadirlarının hazırlanması sahəsində fəaliyyəti (1918-1920-ci illər). Bakı, 2010
23. Əliyeva Z. Əfəndiyev Z. Orucov qardaşlarının mətbəəs. Bakı, 1999
24. "Əkinçi" (1875-1877) Tam mətni. Bakı, 2005
25. Hacızadə H. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. Bakı, 2001
26. Hüseynov Ş. Mənəvi irsimiz və gərcəklilik. Bakı, 2004
27. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik? Bakı, 1996
28. Hüseynov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı, 2004
29. Hüseynov F. "Molla Nəsrəddin" və mullanəsrəddinçilər. Bakı, 1986
30. Həsənli C. Böyük diplomat və görkəmli siyasi xadim. (Ə. M. Topçubaşının anadan olmasının 135 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları) Bakı, 1998
31. Həsənov H. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabçılıq işi. Bakı, 1965
32. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985
33. İlkin Q. Bakı və bakişlalar. Bakı, 1998
34. Lenin V. İ. Əsərləri. V cildə. Bakı, 1960
35. Qarayev Y. Cumhuriyyətə qədərki ədəbiyyatda milli intibah və istiqlal ideyaları. Bakı, 1998
36. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. 2-ci nəşr. Bakı, 1997
37. Müasirləri Sabir haqqında. Bakı, 1983
38. Məmmədov Ə. Azərbaycan kitabı. 1960
39. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşunaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1998

40. Movlayeva S. Rus və Azərbaycan mədəniyyətinin "Kaspi" qəzetində təbliği. Bakı, 1983
41. Məmmədli C. Jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri. Bakı, 2006
42. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. I hissə. Bakı, 2007
43. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, 2007
44. Məmmədov S. Azərbaycanın maarifpərvər qadınları. Bakı, 1963
45. Mətbuat qanunvericiliyi və təcrübə. Bakı, 2001
46. Məhəmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Berlin, 1938
47. Məmmədquluzadə C. Felyetonları, məqalələri, xatirələri, məktubları. Bakı, 1971
48. Mustafa Y. Tarixdə 128 türk dövləti ilə 318 dövlət-356 hökumət başqanlarının özəllikləri. Ankara, 1990
49. Mirzəyev M. Ş. Xatirələr. Bakı, 1925
50. Mətbuat və demokratiya. Məqalələr toplusu. Bakı, 1999
51. Paşayev M. C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, 2004
52. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001
53. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990
54. Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006
55. Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri. I cild, 1903-1909. Bakı, 1992
56. Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri. II cild, 1909-1914. Bakı, 2001
57. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycanda milli hərəkat (təqdim edəni prof. Ş. Hüseynov). Bakı, 2009
58. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
59. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991
60. Rüstəmova S. (Tohidi) Azərbaycan dövri mətbuatı (1875-1990). Bakı, 1993

61. Rüstəmli A. M. B. Məhəmmədzadə, 105 İstiqlal fədaisi. Bakı, 1988
62. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyyə aparan yollar. Bakı, 2004
63. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987
64. Şəmsizadə N. Azərbaycan ideologiyası. Bakı, 1996
65. Talibzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1984
66. Tahirli A. Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 2001
67. Tahirli A. C. Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövür). Namizədlilik dissertasiyası. Bakı, 1996
68. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı (II hissə). Bakı, 2003
69. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, 1999
70. Vəliyev Ş. "Yaşıl qələm" ədəbi cəmiyyətinin fəaliyyəti. Bakı, 1992
71. Vəzirov X. Azərbaycan bolşevik mətbuatı sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Bakı, 1961
72. Yaqublu N. M. Ə. Rəsulzadə. Bakı, 1991
73. Yaqublu N. Bakının qurtuluşu. Bakı, 2010
74. Zeynalov N. Azərbaycan mətbuat tarixi. I hissə. Bakı, 1973
75. Zeynalov N. Azərbaycan mətbuat tarixi. II hissə. Bakı, 1974

RUS DİLİNDE

76. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг) Парламент. Стенографический отчёт. Баку, 1988
77. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 г г). Законодательные акты. Баку, 1998
78. Веленко С. Революция 1917 года в Азербайджане. Баку 1927

79. Дубнер А. Бакинский пролетариат в годы революции. Баку 1928
80. Ворошилов В.В. Журналистика. Санкт-Петербург 2007
81. Варистин И. Е. Провлемы творчества и мастерство публициста. Москва 1987
82. Р. Ратгаузер. Революция и гражданская война в Баку. (Часть первая) 1917-1920 г г.
83. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку, 1927.
84. Сеф. С. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 г г. в Бакинском районе. Баку1927. Революция 1917 года в Закавказье (документы, материалы).
85. Стеклов А. Армия мусаватского Азербайджана. Баку, 1928
86. Смирнов Н. Социальная сущность мусаватизма. Баку, 1930
87. Манбелеев А. Революция 1917 года в Азербайджане. Баку, 1920
88. Лукьяннова С. Вопросы литературы в русской периодической печати Азербайджана. Баку, 1976

ARXIV MATERİALLARI

89. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond 2, siyahı 22, qovlıq 21
90. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond 77, siyahı 1, iş 39
91. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond 77, siyahı 1, 310
92. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv. Fond 456, siyahı 16, iş 234
93. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ən Yeni Tarix Arxiv. Fond 51, siyahı 1, iş 7, vər. 31.
94. AMDƏYTA fond, 896, siyahı 2, iş 184, vər. 6
95. AMDƏYTA fond, 51, siyahı 4, iş 219, vər. 20

QƏZETLƏR

96. "Açıq söz", 2 oktyabr 1915
97. "Açıq söz", 15 iyul 1917
98. "Açıq söz", 15 mart 1918
99. "Azərbaycan", 2 noyabr 1918
100. "Azərbaycan", 22 may 1918
101. "Azərbaycan", 6 iyul 1919
102. "Azərbaycan", 9 sentyabr 1919
103. Arzumanlı Vaqif. "Ömür kitabı"ndan "Difahî" fədailərinə. "Ədəbiyyat", 25 fevral 2011
104. "Bəsirət", 5 iyul 1914, 10 may 1919
105. Dünyaminqızı Q. "Zamanında sözünü deyən ustadlar". "Azərbaycan", 12 yanvar 16 may 1997
106. Dünyaminqızı Q. "Ustadlar". "Ədəbiyyat", 16 may 1997
107. Dünyaminqızı Q. "Milli tərəqqiyə uzanan yollar". "Azərbaycan", 15 iyul 2007
108. Dünyaminqızı Q. "Qapımızda böyükənlər və çörəyimizin duzu". "Xalq qəzeti", 2 noyabr 1999
109. Hacıbəli Ü. "Partiyamız". 6 yanvar 1919
110. Hacıbəyli Ü. "Təəssürat". 7 dekabr 1918
111. İbrahimov S. "İbtidai hammal, şimdi milyoner". "İqbal", 13 mart 1912
112. "İşad"- 15, 20, 22, 25 mart, 8, 22, 24, 26 aprel, 6, 17, 30, may, 12, 13, iyul 1907.
113. "İstiqlal", 5 fevral 1919, 10 may 1919
114. Qurbanov Ş. "Bir ağaçən iki budağı". "Azərbaycan", 4 dekabr 2001
115. Tahirli A. "Hacıbəylinin imzaları". "Xalq qəzeti", 27 dekabr 2005
116. Vəliyev Ş. "Azadlıq, müstəqillik və bütövlük carçısı". "Xalq qəzeti", 27 dekabr 2005
117. "Kaspi" 1, 3, 4, 5, 7, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29 yanvar 1919
118. "Odlar yurdu", 1990-oktyabr N-20

JURNALLAR

119. "Mücahid", 1916, N-7
120. "Müsavat", 1996, N-6
121. Rəsulzadə M. Ə. "Dirilik nədir?". "Dirilik", 16 sentyabr 1914
122. Rəsulzadə M. Ə. "Milli dirilik". "Dirilik" 1914 N-2, 3, 4, 5, 6, 7; 1915 N-8
123. "Şeypur", 5 oktyabr 1918, 18 yanvar 1919
124. "Türk yurdu", 1924 N-1
125. Zeynalov Ə. "Orucov qardaşlarının mətbəəsi". "Müxbir", 7 iyul 1988
- 126."Zənbur", 9 aprel -8 noyabr 1918

MÜNDƏRİCAT

Ş. Vəliyev. Maraqlı və dəyərli əsər haqqında bir neçə söz ...	2
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə aparan yollar	6
Söz, mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat	43
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ziyalilar və mətbuat	68
Cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mədəni durumu və onun mətbuatda işıqlandırılması	119
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə satirik jurnalistika.	
“Şeypur” və “Zənbur” satirik jurnalları haqqında.....	150
Demokratik ideyaların təbliğində milli mətbuatın rolü “Açıq söz” qəzeti (1915-1918).....	174
“İstiqlal” qəzeti (1919-1920)	180
“Azərbaycan” qəzeti (1918-1920)	183
“Bəsirət” qəzeti (1914-1920)	191
“Qurtuluş” və “QURTULUŞ-YOLU” jurnalları (1915-1920)	
.....	194
“İttihad” qəzeti (1917-1920)	197
“Əfkari-mütəəllimin” jurnalı (1919)	198
“Övraqi-nəfisə” jurnalı (1919).....	199
“Kaspi” qəzeti (1881-1919)	200

“Azərbaycan Cümhuriyyəti Höhumətinin Xəbərləri” və	
“Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və	
binagüzarlıqları” qəzeti və toplusu (1919-1920)	206
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	207

Kompüter dizaynı:

Elnur Bayramov

Korrektor:

Aytən Hacıyeva

Yığılmağa verilmiş 13.05.2011

Çapa imzalanmış 11.11.2011

Kağızın formатı 60x84 1/16

Həcmi 13,5 ç.v.

Tiraj 300

Sifariş 511

---

*Hazır diapozitivlərdən
Az TU-da çap olunmuşdur.*